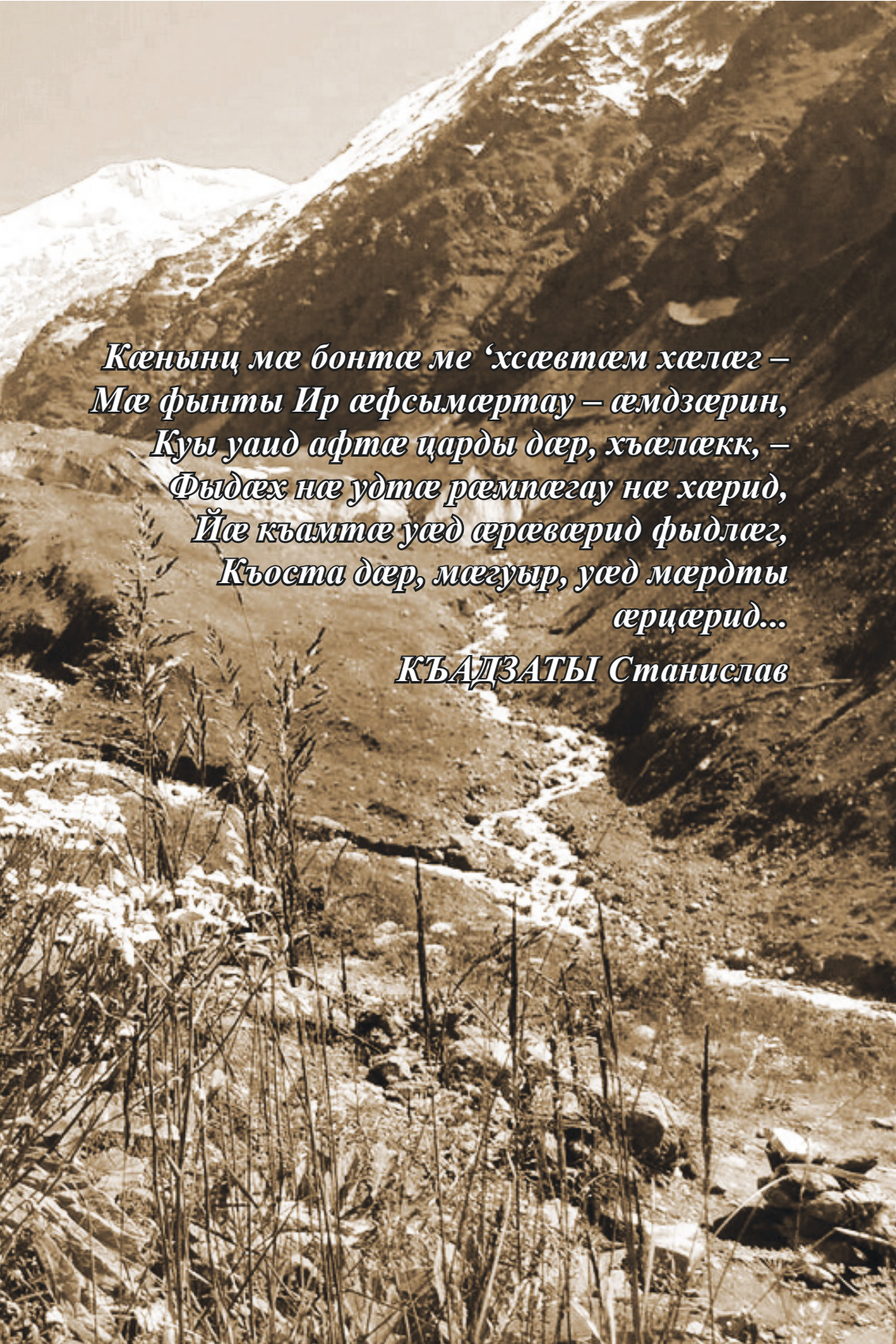

*Кæныныц мæ бонтæ ме 'хсæвтæм хæлæг –
Мæ фынты Ир æфсымæртау – æмдзæрин,
Куы уайд афтæ царды дæр, хъæлæкк, –
Фыдаех нæ удтæ рæмпæгау нæ хæрид,
Йæ къамтæ уæд æрæвæрид фыдлæг,
Къоста дæр, магуыр, уæд мæрдты
æрцæрид...*

КЪАДЗАТЫ Станислав

НАША ЭПОХА

ЕЖЕМЕСЯЧНЫЙ ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ
И ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

Издается с мая 1934 года

Главный редактор
ХЕТАГУРОВА Оксана Нодаровна

Редакция
Заместитель главного редактора – Альбина КЕЛОЕВА
Шеф-редактор – Диана АЛБОРОВА
Редактор отдела прозы – Юрий ГАБАРАЕВ
Редактор отдела поэзии и драматургии – Батрадз КАСАЕВ
Редактор отдела критики и публицистики – Тамерлан ТЕХОВ

Редакционный совет
Борис ХОЗИЕВ, Станислав КАДЗАЕВ,
Клавдия ДЖУСОЕВА,
Анатолий КУСРАЕВ, Анжела КУДЗОЕВА,
Руслан БЗАРОВ, Зелим БАТАЕВ

Владикавказ,
2025

MAX

4
2025

ДУГ

ЛИТЕРАТУРОН-АИВАДОН АЕМÆ АХСÆНАДОН-
ПОЛИТИКОН АРВЫЛМÆЙОН ЖУРНАЛ

Журнал мыхуыры цауы 1934 азы майæ фæстæмæ

Сæйраг редактор
ХЕТÆГКАТЫ Оксанæ

Редакци
Сæйраг редакторы хæдивæг – КЪЕЛОЙТЫ Альбинæ
Шеф-редактор – АЛБОРТЫ Дианæ
Прозæйы хайады редактор – ГÆБÆРАТЫ Юрий
Поэзи æмæ драматургийы хайады редактор – КАСАТЫ Батрадз
Критикæ æмæ публицистикæйы хайады редактор – ТЪЕХТЫ Тамерлан

Редакцион совет
ХОЗИТЫ Барис, КЪАДЗАТЫ Станислав,
ДЖУСОЙТЫ Клавæ,
КЪУСРАТЫ Анатоли, КУЫДЗОЙТЫ Анжела,
БЗАРТЫ Руслан, УАТАТЫ Зелим

Дæуджыхъæу,
2025

НОМЫРЫ ИС:

АМДУГОНЫ ХЪУЫДЫТÆ	5
БИАЗЫРТЫ Кромвел: 85 АЗЫ	
БИАЗЫРТЫ Кромвел: Рæз, урс-сырх-бур Райгуырæн. <i>Æмдзæвгæтæ</i> ...	8
БЗАРТЫ Руслан. Дуджы уылæнтæй поэзи	24
ХАРЕБАТЫ Валан. Монварны курдиат	25
ДЗИЦЦОЙТЫ Юри. Терк æмæ Леуахийы зарæггæнæг	26
ХОЗИТЫ Петр. Хæдбындур дуне	28
ТЪЕХТЫ Тамерлан. Иу стъалыйы фаг рухс	30
КЪАДЗАТЫ Станислав: 70 АЗЫ	
КЪАДЗАТЫ Станислав. Уалдзæджы ныфсæй. <i>Æмдзæвгæтæ</i>	34
ГÆБÆРАТЫ Юри: 65 АЗЫ	
ГÆБÆРАТЫ Юри. Фондз азы пенси. <i>Радзырд</i>	48
НОГ ТÆЛМАЦТÆ	
ТАБОЛТЫ Артур. Шпион. <i>Роман. Кæрон</i>	66
СФÆЛДЫСТАДОН БЫНТÆ	
НАФИ. «Тæхудиаг, йæхи зонинхъом чи сси!» <i>Уац</i>	98
АИВАД, КУЛЬТУРÆ	
ÆЛБОРТЫ Ирбег	112
«МАХ ДУГ»-ы РАВДЫСТ	
ИСТОРИЙЫ СЫФТÆ	
Номдзыд Ус-кънйаз Ольгæ Романовайы ирон чындз	113
ФЫДÆЛТЫ ХАБÆРТТÆ	128
БАКÆСÆМ НÆ ХУРТЫ ХУРТÆН	
ДЖИОТЫ Катя. Хистæры раевдыд – кæстæры мидбылхудт. <i>Радзырдтæ</i>	136
МÆЙЫ ЦАУТЫЛ АФÆЛГÆСТ	143

АЕМДУГОНЫ ХЪУЫДЫТÆ

МÆН ДÆР БАФÆНДЫДИС МÆ РУХСТАУÆГ БИНОНТЫ БАФÆЗМЫН

Куы маэ бафæрсат, æнæкæрон бирæ дæсныйæдты ‘хсæн ахуыргæнæджы куыст цæмæн равзæрстай, зæгъгæ, уæд уын уæ фарстæн ахæм дзуапп ратдзынæн: алцы дæр царды баст у сабидугимæ. Æз райгуырдтæн, абон педагогон династитæ (фæлтæртæ) кæй хонынц, ахæм бинонты ‘хсæн. Мæ фыд Хъуырман, Фыдыбæстæйы Стыр хæсты æмæ Фæллойы ветеран, йæ райгуыраын хъæу Зилгæйы скъолайы фæкуыста ахуыргæнæгæй фæндзай азы гыццыл хъуагæй. Йæ дыууæ хойы дæр – афтæ. Уыдонимæ – ме ‘фсымæр дæр. Æмткæй райсгæйæ, нæ бинонты фæллойы азты нымæц астæуккаг æмæ уæлдæр ахуыргæнæндæтты хæццæ кæны дыууæсæдæмæ. Цал æмæ сын цал æрыгон уды бантыстис раст фæндагыл саразын!.. Мæн дæр бафæндыдис мæ рухстауæг бинонты бафæзмын.

Кæй зæгъын æй хъæуы, бирæ ивдзинæдтæ æрцыди нæ царды дæр æмæ ахуырады къабазы дæр, æз кусын куы райдыдтон, уæдæй нырмæ. Бирæтæ дзы – пайдайæг æмæ хъæугæ ногдзинæдтæ нæ абоны, нырыккон дуджы. Фæлæ дзы иутæ та зианы хос йеддæмæ ницы фесты. Цæуыл хъуыды кæнын, цæуыл у маэ тыхст, маэ мæт абон, зæгъгæ маэ куы бафæрсат, уæд уын уымæн дæр æргом дзуапп ратдзынæн.

Хьыгагæн, рацарæзт кæй хонынц, уыцы рæстæг æмæ ма йæ фæстæ цы азтæ цыдысты, уæд дæр ахуырад бынтондæр фæхицæн хъомылад æмæ хъомыладон куыстæй. Йæ æххæст кæныны хæс та æвæрд æрцыд ныййарджытыл.

Уыцы рæстæджы ахуыргæнæндæттæ хъомыладон куыстмæ фаг цæстдæрд кæй нал уыд, уый не ‘хсæнадæн æрхаста бирæ æппæрццæг фæстиуджытæ: бирæ кæстæртæ нæ райстой æмбæлгæ хъомылад æнæ скъолайы æххуысæй. Нæ амондæн, абон хуыздæрæрдæм ивы уавæр. Нæ бæстайы Президент æмæ Хицауады уынаффæмæ гæсгæ та, куыд Советон рæстæг, афтæ абон дæр хомылад æмæ хъомыладон куысты хæстæ баргонд æрцыдысты ахуырады къабазæн, скъолаты æппæт къæпхæнтæн. Æмæ уый раст у.

Хъомыладон куыст, фыццаджыдæр, хъуамæ цæуа скъолаты. Уымæ ахсæнады æмæ, кæй зæгъын æй хъæуы, хæдзары. Фæлæ кæстæр фæлтæры – Ирыстон æмæ Уæрæсейы фидæны – хъомылад канд ныййарджыты хæс нæу. Уарзондзинад Фыдыбæстæмæ, сæ уидæгтæм, сæ ныййарджытæм, адæммæ æмæ а.д. – уыдæттыл семæ хъуамæ иумæ æмзиуонæй кусой бинонтæ, скъола, ахсæнад. Нæ домæнтæ дæр хъуамæ иухуызон уой. Æрмæст уæд уыздæни нæ иумæйаг архайд пайдайаг, ахадгæ.

Ноджы ма мах, æмдугонты, хæс у нæ кæстæртæм фæхæццæ кæнын, нæ кадджын фыдæлтæ нын сæ хъæздгъ къæбицты цы удварны хæзнатæ ныууагътой, уыдон. Цæмæй нæ фæсивæд царды æндæр искæй нæ, фæлæ се ‘хсарджын фыдæлты фæзмой. Ууыл у мæ мæт, уый сæраппонд у мæ куыст студенттимæ æмæ ахсæнады дæр.

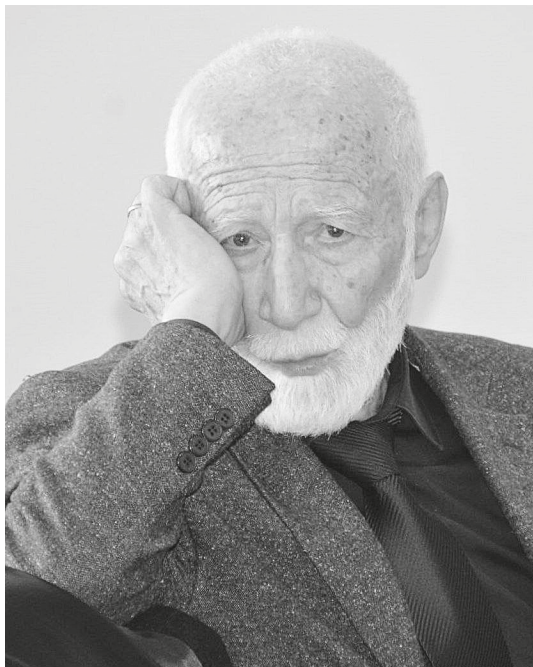
Абон ма мæ зæрдæ цæмæ ‘хсайы? Нæй ирон адæмы ‘хсæн æмбæлгæ иудзинад, кæм хъæуы, уым æдзух нæ равдисæм æмзонддзинад, нæ вæййæм æмцæдисон, не стæм цух æппæрццæг миниуæг – хæлæгдзинадæй дæр. Сыстырзæрдæ стæм нæ мадæлон æвзагыл – ирæттæ йыл сæ фылдæр нал дзурынц, бирæтæ та æмбаргæ дæр нæ кæнынц иронау. Æмæ, нæ мадæлон ирон æвзаг куы нал зонæм, куына йыл дзурæм, уæд ма цавæр ирæттæ стæм мах?! Æз махиуæттæн, мæ студенттæн сæ размæ ахæм нысан сæвæрдтон: дзурут иронау, уæ алыварс куы ничи дзура, уæд дæр!

Ралæууыд та уалдзæг. Уымæ та Иры зæхмæ, æппæт Уæрæсемæ тагъд æрцæудзæн цытджын Уæлахизы Бон. Уæлахиз ут сымах дæр, мæ зынаргъ æмзæххонтæ! Дуне сабыр уæд!

БУРГАЛАТЫ Заремæ,

*«Аланты Ныхас»-ы мадæлон æвзаг
бахъахъхъæныны фарстаты фæдыл комитеты сæрдар*

БИАЗЫРТЫ КРОМВЕЛ: 85 АЗЫ

(1940)

*Стыр нымадæй
мæнæн
исбонæй ис
æртæ «ИС»-ы:
мæхи сæйраг сахар
Дзæуæджыхъæу,
мæхи цæугæдон
Алондон,
мæхи зæххарæ
Ирыстон.*

РÆЗ, УРС-СЫРХ-БУР РАЙГУЫРÆН...

СОНАТÆ

I

Зæрдæрæвдау
Алондон
рæсуг хъæлæсæй
йæ дуртыл фыста
рухс
аргъæуттæ
фæсзымæг.

2

Малусæг
сусæг ран
æмбæхстæй
скасти
йæхи афоны
рухсмæ.

3

Ныридагæн
саумæлгъæ
райдыдта ног
сæумæйы
рухсы æвварс
зæрдæрайгæ
уасын.

4

Æмхуызонæй тахтысты
сæхимæ
рухс уалдзæджы рæвдыдæй цух
мæргътæ.

* * *

Мады-Хох,
Сæна,
Фыдхуыз,
Лæгуын-Хох
Алондонимæ
сæ уынд
хæссы
рухс
алырдаем,
æнустæм.

Дары мын мæ уд,
мæнæн
мæ зæххæй лæвар
æрдзуынд.

* * *

Дæларвон-
уæларвон
æргом дзырдтæ:
суадон,
уддзæф,
бур дидинаг,
зырнæджытæй
дæуæн
фæлмæн,
мынчын-
мынчын
фæззыгон
æрдзуынд,
мæ мад.

АМАН

Ногæй-ногмæ
уалдзæг, сæрд,
фæззæг
сæ дидинджыты
сæумæйы сой-
æртæхыл змæст
ахорæнтæй
иумæ архайынц,
агурынц,
фæлварынц
дæ уындæй
бæззон...,
бæрзонд
æцæджы фæлгонц скæнын.

Дардмæ дунетæ уынаг Сæнайы Хохæй,
суанг Рухс Моны Сахары дидинджытæй
у хурæмхал амад де сконд.

ЗЕМАЙЫ ЗИАНЫЛ АЗГЪÆЛЫДЫСТЫ АЗТÆ

Райы
дидинагзгъæлæн
уалдзæг...
Æз мæ риссагтæй
риссын.

Райы
æртæхзгъæлæн
сæрд...
Æз мæ риссагтæй
риссын.

Райы
сыфтæргъæлæн

фæззæг...
Æз мæ риссагтæй
риссын.

Райы
митгæлæбузгæлæн
зымæг...
Æз мæ риссагтæй
риссын.

Згæлы мыл дидинагзианæй, æртæхзианæй,
сыфтæрзианæй, митгæлæбузианæй аз.

* * *

Зымæгон дымгæ
митгæлæбутæ
хаста,
сыбар-сыбур.

Уалдзыгон дымгæ
мæтæджы хæрздæф
хаста,
сыбар-сыбур.

Сæрдыгон дымгæ
саумæлгъайы уаст
хаста,
сыбар-сыбур.

Фæззыгон дымгæ
бæрзы сыфтæр
хæссы,
сыбар-сыбур.

Дымгæ, дымгæтæ
дымынц, дымынц,

ивынц кæрæдзи
сыбар-сыбур.

* * *

Уæвгæ
Дзæуæджыхъæуы
къæвда бонтæй
иу иннæйы хуызæн
нау.

Иу дзы ваййы Мигъдауы сисдзæф,
иннæ дзы ваййы бæлоны сисдзæф,
аннæ дзы ваййы зæрватыччы сисдзæф,
ваййы иннæ-аннæйы арвдзæф.

* * *

Бæтæгаты Тъанийæн

Хæрисы зæххарв,
дзæгъындзæджы ахстон,
саумæлгъæйы консерватори,
мæнæн мæ цæстыты,
игъосæнты
рæвдауæндон –
Алондоны сакъадах.

Дæ райгуырæн куы уарзай,
уæд йæ фарн зæхыл æппæрст
маргъы сисæй дæр сабузы.

* * *

Кафейы
фарны сæстытæй
фæлвæрдтон
нывыл фидæн
уафын.

Аив нарæг нуазæны мын
мæ къауа
хуры тын стыдта.

* * *

Æрттивгæ-æрттиваг,
нæргæ-нæраг
уалдзæг уæд дидинагджын,
уалдзæг уæд мыптагджын,
уалдзæг уæд дыргъджын,
уалдзæг уæд æфсирджын,
уалдзæг уæд зæнагджын,
уалдзæг уæд байзæддагджын,

дæрдтыл
чындзæхсæвы чызджытау
зæрдæмæдзæугæ –
рæсугъд,
ног чындзау
бынтон рæсугъд

уалдзæг уæд кæддæриддæр
Аман, Сасанæ, Акъолæ, Дзерассæ,
Амагæ, Алонæ, Алдæ, Ацырухсау
иттæг рæсугъд.

* * *

*Æнæмæнг,
йæ фыды уæзæгæй фарн ахæссын
æмæ фарн ныууадзыны размæ,
нартионыл æмбæлди
иу исты сгуйхтдзинад равдисын.*

Гирццæг,
йæ бонты бæллиццагдæр бонты,

Нарты Алæгаты чызг
Ассанæ бавдæлди
йæ фæсонтыл
базыртæ барыныл,
бæлон фестымæ
йæхи рæвдз кодта.

Фалбæстæ
Чынты дунейыл
арвы бæрзæндæй
афæлгæса,
сæ ног
царциатыл сын
æргомæй-сусæгæй
ахæсса йæ цæст.

Амæй размæ
Чынтæй æрыхъуысти,
зæгъгæ, уыдон дæр
Нартау
зæрватыккимæ
Хуыцаумæ арвыстой
сæхирдыгонау
ахсджиаг мидисимæ
фыстæг.

* * *

Бурæй
уæлæнгай-уæлæнгай
агайд
бæрз
базмæлы, —
йæхиуыл бары
ног гардероб.

Дзæуæджыхъæуы дидинджытæ уæйгæнæг
зæронд усы къалатийы фæзынди
фæззыгон дидинджытæ.

* * *

Бутъати Патикус

Дардмæ,
дардмæ дæ федтон
азтæразмæйау:
лæууыдтæ
Анахары Проспектыл
чингуыты магазины цур
дæ береты,
дæ кæсæнцæстыты
дæ мидрæсугъды уæхмæ
цыма кастæ
дæхæдæг,
æз дæ уыдтон
æмæ дæм кастæн
хурзæрины цæстимæ
дардæй.

Дысон та мæ рудзынджы авгыл
хъисфæндырдзæгъдæг
мæйы рухс
сног и.

* * *

*Уæгъдибар ист
уырыссагæй*

Сагъæсæфтыд
мæ сæр,
нæхимæ фæндагыл
уыдтæн,
дæуыл мæ хъуыдытæ

уыдысты,
мәй,
рудзынг хойгәйау,
вагоны нымәгмә
хаста
дыууә сыкбайыл
дыдзы рухс.

Фәззәгау
арф-бәрзонд-зәрин,
мә зәрдаә дзуры
демаә.

* * *

АЗ.,
дзурын дәм –
әдзәм зымәг
дзуапп.

АЗ.,
агурын дә –
әдзәм зымәг
дзуапп.

АЗ.,
мысын дә –
әдзәм зымәг
дзуапп.

Нал у әмрәстәджы
мә бон
әртә зымәджы фәразын.

* * *

Уалдзыгон
бæлæсты æхсæнты-
æхсæнты
мæйы рухсмæ зынди
ивылдæй згъоргæ
мæхиау
æхсæвдзу-
бæстыхицау Алондон.

Адæймагау Уалдзæг никуы вæййы иунæг.
Адæймагау Алондон никуы вæййы иунæг.
Адæймагау Мæй никуы вæййы иунæг.
Иунæг-иунæг вæййы иунæг адæймаг.

* * *

Сæрдыгон дидинаг
сындæггай
сæфта
йæ афоны
зæрдæрухс.

Раифтонг
царазониуæг кæнынмæ
сырх-бур.

* * *

Йæ цыдæй
æрæджиауы фæззæг
бур хризантемæйы цур
æрлæууыди,
æрæнцад.

Бæласæй хаугæ
сыфтæрæн
йæ уд атаhti хурварс.

* * *

Хъобан,
фыдæлты фарнæн
куывтой,
амадтой фарн.

Чи сын зоны
сæ фæндæгтæ.

Скиф,
фыдæлты фарнæн
куывтой,
амадтой фарн.

Чи сын зоны
сæ фæндæгтæ.

Сæрмаæt,
фыдæлты фарнæн
куывтой,
амадтой фарн.

Чи сын зоны
сæ фæндæгтæ.

Аллонтæ,
фыдæлты фарнæн
куывтой,
амадтой фарн.

Чи сын зоны
сæ фæндæгтæ.

Абон дæр
фыдæлты фыдфæндаджы фæстиуджытæ
хæссынц
сæ байзæддагæн
фыд.

* * *

Раст
æзраздæрæй мыл скæсы
азæй-азмæ
Беслæнæй
Хурзæрины бæсты
æнусон
Дыдзы Хур.

Кæрдæг, бæлæстæ, мæргътæ
æййафынц æрдзæй рæвдыд.
Семæ Дыдзы Хуры æндæвд
мæ зæрдæ.

* * *

Хаджеты Таймуразен

Фыд-фыдтæй
дидинджытæ фæлдисæг
поэт-иу
мысыд
ныййарæджы
риуæй
æхсыры адджын
хæрздæф.

Европæйы, Уырысмæ, Аллонтæм
амонджын поэт нæ уыд.
Кæд Чынтæм, Индимæ, Апонмæ искуы
ахæмы зыдта уыдонæй искæй дуне.

* * *

Нæ йæ зонын
чи сæ у хистæр,
Алондон æви йæ дуртæ,
æмæ сæ зымæгон
аргъæуттæ чи кæны
иннæмæн,
нæ йæ зонын.

Цæй, æмæ цы давы
кæцы сæ у фæндыр, кæцы у æрдын,
зæрдæмæ хицæнтæй нæ хъуысынц.

* * *

Бзарты Русланæн

I

Гуылф кæны,
мæ уды хорзæн
улæфт,
æнцой,
фæстæмæ фæкæсын
нæ зоны
уалдзæг.

Гуыры уд-зæрдæ-монæй
зардабузæг
урс-сырх-бур мæтæг.

2

Рæз,
Урс-Сырх-Бур
Райгуырæн,
фарнæгъдаухæссæг
кæддæриддæр.

* * *

Зарын,
зарын зонынц
сатаг фæззæгимæ

фæрсыгъд
Алондон,

æвзистарæзт
дуртæ,

урсамынд
бæрз бæлас,

бурбырынкъ
саумæлгъæ.

Цæрын Семау
сæмæ
урссыгъдæгæй æз.

* * *

А дунейы
бæрзæндты-бæрзæндтæй
æртæйы арцтигъыл
аллонгуыр
йæ къордимæ
æрсагъта урс-сырх-бур
тырыса
æмæ йæ кой
дугвæд счындæ,

æмæ йын арвимæ йæ фидыд-
хæстæгдзинад
сног кодта
æцæг-æцæгад.

Иууыл бәрзонддәр
хохәй
бәрзонддәр
Гаудийы галуан-
кувәндонау,
бәрзонд аллонгуыр
Хәмыцаты Хъазыбег
арв әмә зәххы
иууыл бәрзонддәр
арәнәй
адәммә радзырдта, –

Зонд-Әхсар-Фәллой,
әгъдауы монәй
сфәлындәм
нәхи
әвәдҗиау зәххы кьори.

* * *

Арвыл
ауалдзәг кодта
зырнәджыты цурк.

Кәрдәг,
дидинджыты астауы
дәргәй-дәргәмә
ауалдзәг кодта
кьададон.

Дәргәвсы куыройгәс
нәмыгәвзәрст
бур мәнау
хуымгәнәджы леле гуылән
әрыссадта.

Джызæлы
ауалдзæг кодта
къаппа-къуппа, –
къуырттон карчы
дзибайау
цъыбар-цъыбур
æфтауы
цъæхснаг бурæй.

Дзæуæджыхъæу,
аллонты Сæйрагсахар
æрдомдта
Сæна, Мады-Хох,
Алондонæй,
цæмæй йæ зондаби,
семарæзт адæмæн
уалдзæг-концерт
райдайа
тугæстæг, монæй
аристократ
Гергиты Валерийы
симфонион оркестр.

ДУДЖЫ УЫЛЭНТЭЙ ПОЭЗИ

Биазырты Кромвелы поэзи домь, удвэллоймæ цæттæ чи у, йæ зæрдæ сагъæс-рыстæн кæмæн фæразы, ахæм чиныгкæсæг. Æнахуыр грамматикæимæ æмдзæвгæтæ æнцон кæсæн не сты. Уымæн, мыййаг, нæ, æмæ сæ ницы-мацыты риторикæйы батыхтæуыд. Нæдæр зæлланггæнгæ хъуысынц, нæдæр зарæггæнæджы монцтæ æфсадынц. Уæдæ сæ «фæдисхъæримæ» музыкалон ифтонггæрзты хъæлæс дæр нæ раиртасдзынæ. Ныхæстæ та ритмикæйы «бæндæнтæй» бастæй цыма иунæджытæй, кæрæдзийæн æцагæлонæй баззайынц, афтæ сæхи дарынц. Фæлæ æмдзæвгæты уыйбæрц арф хъуыдытæ бавæрдæуы, æмæ дызæрдыггаг нал вæййы – æвзаджы ад æнкъарыны амондæй алы ныхасы дæр иумæйаг мидис баххæст кæнынмæ тырнындынад бавæры.

Биазыры-фырты поэзийы сæры-сæйраг у миф: Райгуырды, Мæлæты æмæ Райгасы, Ацыды æмæ Æрбаздæхты тыххæй Æнусон миф. Уыцы мифы циклытæ амæд йæ сфæлдыстадæн дæтты æнæкæрон Тыгъдады фæндаг гæрдыны хъару.

Уымæ мифологон сюжет æнхъæвзы Райгуырæн бæстæ агурены æнкъарæнæй. Райгуырæн бæстæ – ома хи мидæг удварн, æндæра поэт, кæм райгуырды, йæ зæрдæйæн æнæкæрон адджын чи у, уыцы зæххæй никæд фæхицæн. Агургæ та ныфсджынæй кæны, æмæ уый йæхæдæг уæлахизы нысан у...

Фыссæджы хæдхуыздынад сфидыдта ирон традицийы фæлгæтты æмæ сахадыдта, йæ гуырæнтæ Токаты Аликаны нæрæмон поэзимæ кæмæн цæуынц, уыцы символизмы дарддæры рæзтыл. Официалон литературон процессы исты бынат бацахсынмæ нæ тырнгæйæ, Биазыры-фырт ивгъуыд дæсазонты литературæйы идеологийы тæвагæй йæхи бахызта, æмæ уымæй амондджын у, куыд сфæлдыс-тадон гоймаг.

Диссаг, фæлæ, æмхуызон хъуыдыгæнджыты рæнхъы нæ балæугæйæ, XX æнусы райдайæны гениты æвзагыл йæ зæрдæ нæ сивгæйæ, Биазырты Кромвел анахронизмæй, цы дуг аивта, уымæ иумæ «фæндараст» кæмæн зæгъæм, ахæм удгоймаг æмæ фыссæгæй нæ баззад. Йæ фæлгонцтæ уæндон къахдзæфтæй «цæуынц», ивгъуыд

дуг фидæнмæ мифологийæ цы хидтæ снывæста, уыдоныл. Æмæ ныр йе сфæлдыстады æвæрдæуы сагъæс-фарст: «Цивилизацитæ æмæ политикон систематæ цæхгæр цы рæстæг ивынц, уым Ирыстоны хъысмæт куыд уыздæн? Адæмæй наци цы миниуджыты руаджы арæзтæуы, уыдон бахъахъхъæндзыстæм, царды сæ уæндонæй пайда кæныны зонд æмæ хъару нæм разындыстæм æви нæ?»

Рæстæджы хорзæх, Зæххы бæркад æмæ Арвы рæстдзинадæй хайджын уæнт поэт æмæ йæ раттæг адæм дæр!

ХАРЕБАТЫ Валан

МОНВАРНЫ ГАККИМÆ КУРДИАТ

Биазырты Кромвелы абоны онг ногдæр чиныг «Дзæуæджыхъæуы монварнæй гакджын» нæ йæхимæ здахы ирон æвзаджы полисемантикон æмæ фонетикон хъæздыгдзинадты æвæрæнтæм «хуынды гæххæттæй». Автор йæ алы æмдзæвгæйæ дæр чиныгкæсæджы зæрдæскæфт кæны мадæлон æвзагыл ныхасы æнкъарæнтæй. Уымæн ахъаз – урс стих, верлибр дæр.

Бирæ алыхуызон зæлтимæ ритмтæ æмæ мидрæнхъон ассонансты, ныхмæвæрд коллизитимæ фæзилæнты руаджы Биазыры-фырт йе ‘вæрæн хæссы, Токаты Алихан бындур цы ирон поэзийы символистон традицитæн сæвæрдта, уыдоны рæзтмæ. Монварны гаккимæ курдиат не ‘мдугонæн дæтты ирон ныхасы мелоди æмæ æмбарынады партитурæ фæхъæздыг кæныны фадат дæр. Æмæ уымæй йе сфæлдыстад ахъаз у националон поэтикон зарæджы XXI æнусы дунеон литературæимæ æмзæлдæн.

ТЕРК АЕМÆ ЛЕУАХИЙЫ ЗАРÆГГÆНÆГ

Уый уыд 1991 азы зымæджы. Нæ хъæбатыр лæппутæ Цхинвалæй фæсырдтой гуырдзиаг тыхгæнджыты, æмæ горæты уынгтæ хасты хуызæн уыдысты. Гуырдзы горæты сæрмæ Присы хохрæбын æрфидар сты æмæ уырдыгæй æхсæвай-бонæй горæты цæрджыты æнæвгъау æхстой. Горæты уынгтæ раафтид сты. Цæхгæрмæ уынгтæ бынтон хорз зындысты нæ фыдгулмæ, æмæ ууылты цæуын ничи уæндыд. Уыцы дуджы ма-иу æхсæвыгон ме 'мбæлтты кьордимæ горæты иу кæронæй иннæ кæронмæ цæуын бахъуыд. Дæргъæрдæм цæуæг уынгтæй иуыл фæраст стæм æмæ, куыддæр цæхгæрмæ цæуæг уынгмæ бахæццæ стæм, афтæ сабыр цыдæй згъоргæ уадмæ рахызтыстæм. Уынджы иннæрдæм куы бахызтыстæм, уæд нæ размæ ауыдтам иу нæлгоймаджы. Горæты цырагътæ нæ сыгъдысты, фæлæ мит урс-урсидæй рухс æнгас лæвæрдта, æмæ æнæзонгæ нæлгоймаджы æвиппайды базыдтам: уый уыд Биазырты Кромвел. Мæнæ диссаг! Адæм тарст уыдысты æмæ Цхинвалæй лыгъдысты, Кромвел та уыцы дуджы Цхинвалмæ æрцыд! Уыцы дудгæбонты Цхинвалмæ чи æрыздæхт, ахæмтæ бæрцæй иуцалдæр уыдысты. Кромвел разынд уыдонæй иу. Æрлæууыдыстæм, фæныхæстæ кодтам, махуæттæй тамако чи дымдта, уыдонæн ма фæйнае тамакойы дæр сдымын кодта, стæй алчи йæхи фæндагыл ацыд. Фæстæдæр арæхдæр райдыдтон уынын Кромвелы алыхуызон æмбырдтæ æмæ митингты. Йæ зæрдæ нæ ивта йæ райгуыраен сахарыл æмæ йæ зындæр дуджы йæ уæлхъус æрбалæууыд.

Рацыд рæстæг, æмæ Хуссары Ир паддзахадон оргæнтæ аразынмæ бавнæлдта. Ацы уæззау æмæ ахсджиаг хъуыддаджы дæр Кромвел фæсте нæ фæлæууыд, сси нæ Республикæйы культурæйы фыццаг министр. Йæ фæрныг куыстæн мæхæдæг уыдтæн æвдисæн: министрады цур коллеги сарæзта æмæ мæн дæр фæхуыдта уырдаем. Æвæдза, министрады сæргъы лæууын диссаджы зын хъуыддаг нæу, фæлæ Хуссар Ирыстон иуæрдыгæй паддзахадон оргæнтæ арæзта, иннæрдыгæй та хæцгæ кодта. Ахæм уавæрты кусын та, кæй зæгъын æй хъæуы, æнцон нæ уыди. Кромвелы æрвылбон дæр æмбæлын хъуыд хæстæвллад адæмимæ. Фæразынаы дарддæр дзы ницы хъуыд, æмæ уый та алчи не 'мбæрста. Кромвелæн йæ бон куыд уыд, афтæ архайдта, æмæ йын бирæ бантыст.

Рацæй-рабон, æмæ мын иуахæмы йе 'мдзæвгæты æмбырдгонд куы балæвар кæнид. Кромвелæн уымæй размæ дæр «Мах дуг»-ы кастæн йæ

уацмыстæ. Фæлæ æнæхъæн æмбырдгонд куы федтон, уæд дисы бацыдтæн: куыд бирæ йын бантысти! Фæстæдæр ноджыдæр рауагъта иу æмбырдгонд, æмæ мæм мæ зæрдæ куыд дзуры, афтæмæй йын уый дæр фæстаг нæу.

Дыууæ ныхасы ма мæ фæнды зæгъын Кромвелы сфæлдыстадон фæрæзты тыххæй. Кромвелæн йæ зæрдæ тынгдæр æхсайы æмдзæвгæ-йы формæмæ, йе ‘лвæст хъуыдытæ æмæ йе ‘нкъарæнтæ кæддæриддæр рауадзы хæдхуыз джиппы. Рифмæйæ стæмхатт спайда кæны, фæлæ йе ‘мдзæвгæ рауайы рæсугъд æмæ зæллангæнæг. Йæ фысты æууæлтæ хæстæг лæууынц японнаг хоккумæ. Ома бæрæг бæрцбарæныл амæд æртæрæнхъонтæ йæм нæй, фæлæ, алыхуызон æрдзон æмæ æндæр фæзындтæм кæсгæйæ, йæ зæрдæйы хъармæй цы рæнхъытæ райгуырынц, уыдон хæстæг лæууынц японнаг æртæрæнхъонтæм. Æркæсут-ма Кромвелы æмдзæвгæтæй ист мæнæ ахæм рæнхъытæм:

*Сæ лулæты сау былтæй
хæдзæрттæ
бæлонгъуыз фæздæг æлвисынц...
Кæнæ:
Донбыл уалдзæджы тæф цæуы.
Пысыратæ æууæрдзын
мæ къухтæй.
Иу мур, цымæ, нæ разындзæни Алондоны
дуртæм цæхх?*

Кæй зæгъын æй хъæуы, уыдон классикон хокку не сты. Фæлæ Кромвел йæ разы куы савæрид ирон хоккуйæн бындур скæныны хæс, уæд ын, æнæмæнгæй, бантысид.

Кромвелмæ арæх ваййы дыууæ цæугæдоны кой. Иу дзы у Леуахи, иннæ та – Терк. Ацы дыууæ цæугæдоны фæйнæрдæмыты цæуынц: фыццаг – хуссарæрдæм, дыккаг та – цæгатмæ. Фæлæ фæстагмæ сæ дæттæ Хъаспы денджызы куыд баиу ваййынц, раст афтæ баиу сты Кромвелы зæрдæйы дæр. Уым диссагæй ницы ис. Кромвел йæ сабибонтæ арвыста Леуахийы былыл. Йæ лæджы кары куы бацыд, уæд та цæры æмæ кусы Терчы фарсмæ. Æмæ ацы дыууæ доны систы Кромвелæн йæ райгуырæн бæстæйы символтæ.

Бирæ дын бантысæд, Кромвел! Дæ риуы цы ирон зæрдæ ис, уый дæ æппынкъаддæр сæдæ азы онг фæхæссæд æмæ дын ноджы фылдæр сфæлдыстадон тыхтæ раттæд!

ХÆДБЫНДУР ДУНЕ

Биазырты Кромвелæн ис йæхи Планетæ, æмæ уым цæры. Цæры дзы хæдбарæй, сæрибарæй æмæ æнæкарон сæрыстырæй. Кæд ма исчи бахауы Кромвелы Планетæмæ, уæд уый нымайын хъæуы, хуымæтæг схонæн кæмæн нæй, ахæм хъуыддагыл, уымæн æмæ зын у уыцы Планетæйыл цæрын – боныхъæд дзы хатт куы тынг тæвд ваййы, куы тынг узал, фæлæ дзы ралæууы зæрдæйæн æхцон афонтæ дæр, æмæ уый фæрцы иннæ тыхст бонтæ ферох ваййынц.

Ахæм у Кромвел – алыхуызон: кæм тызмæг, карз, бирæхатт, чи зоны, æгъатыр дæр, кæм та – уæлмонц эстет, эрудит, фæлмæн, хæларзæрдæ, æххуысмæ æппæты разæй дуггæнæг.

Афтæ мæм кæсы, æмæ æз дæр Кромвелы Планетæйы цæрджытæй иу дæн. Бахаудтæн æм ивгъуыд æнусы 90-æм азты райдианы. Уыцы уæззау рæстæг Кромвел Цæгат Ирæй хуынд æрцыд Цхинвалмæ ног республикæйы культурæйы министрæй, æз та уыдтæн журналист, куыстон ногарæзт телеуынынады. Знон цыма уыдис, афтæ мæ зæрдыл лæууы: Хицауады хæдзары раз – цалдæрæй, не ‘хсæн – йæ бакастæй дæр цæсты чи хаудис, уыцы урсбоцъо лæг. Рæстмæ зонгæ дæр нæ уыдыстæм, фæлæ мæм афтæ кæсы, æмæ мæ фæсауонмæ зыдта экранæй, уымæн æмæ дыл æнæзонгæ лæг уыцы иухæст куыд фæкæндзæн, цом-ма мемæ, зæгъгæ. Абадын мæ кодта машинæйы, æмæ иу хорз бинонтæм бахаудыстæм. Узджытæм æнхæлмæ кастысты. Гъеуæд базыдтон фыццаг хатт, уыцы лæг кæй у Биазырты Кромвел, æмæ, хицæн Дунейы хицау кæй у, уый дæр бамбæрстон уыцы изæр, æваст мын адæмы ‘хсæн, кувæггаг кæрдзынтæ раст нæ лыг кæныс, зæгъгæ, карз уайдзæф куы бакодта, уæд. Иу сахаты размæ базонгæйы фæстæ. Уый мæнæн уыдис масты хосы уайдзæф, Кромвелмæ та, мæнмæ гæсгæ, кæстæрæн ахæм æмæ æндæр уайдзæфтæ нымады дæр никуы уыдысты. Уымæн ахсджиаг – бæрзонд æмбарынадтæ ирон мон, ирон удыхæд, ирон культурæ, Ирыстоны кад æмæ намыс дæлæмæ ма æруадзын. Уыцы хъуыддаджы та бахъуыды сахат никауыл æмæ ницæуыл бацауæрддзæн, ницы æмæ йæ ничи баурумдзæн йæ карз æмæ уæндон ныхас зæгъынай, йæ разы цыфæнды «авторитеттæ» æмæ хицæуттæ куы лæууой, уæддæр. Чи зоны ма Ирыстоны зæххыл

иуцалдæр адæймаджы разына, йæ уды риссаг зæгъинагтæ раргом кæнынмæ йæ ныфс чи бахæсса, фæлæ сæ Кромвел куы дзуры, уæд йæ къухы цыма судзгæ æхсидæвтæ ваййы, йе ‘нкъарæнтæ та афтæ ныттынг ваййынц, æмæ зæгъдзынæ, ацы лæг ныртæккæ йе ‘нкъарæнты амæттаг бауыздæн.

Хуссары базонгæ стæм, фæлæ нæ æмдзæрин бонтæ æмæ азтæ та фылдæр ам, Цæгаты, арвыстам. Дзæуджыхъæумæ куы ‘рцыдтæн, уæд мыл хистæр æфсымæрау аудыдта, барджын цыд кодтон йæ хæдзармæ, хъæугæ чингуытæ мын лæвардта йæ хъæздыг чиныгдонæй, йæхи Дунейæн хæстæг чи уыдис, ахæмтæ, «байгом» мын кодта ног нæмттæ дæр, зæгъæм, Токаты Алиханы.

Кромвелы фæрцы базыдтон, Ирыстоны чи цы у, уый, æмæ, йæ «рентген» цыма нукуы фæрæдыд, афтæ мæм кæсы бирæ азты фæстæ дæр.

Мæ хистæр хæлар у цалдæр чиныджы автор, Уæрæсейы Фысджыты цæдисы уæнг. Йе ‘мдзæвгæты алы рæнхъмæ уый куыд бæрнон, хъавгæ æмæ аудгæ цæстæй кæсы, ахæм æз æндæр никæй зонын, æмæ уый дæр, æвæццæгæн, Кромвелы Дунейæ, Кромвелы Планетæйæ у. Исты йын куы фæзыны мыхуыры, уæд мын æй æнæмæнг фехъусын кæны, æмæ уæд мæныл æмбæлы, цæмæй сын раст саргъ кæнон, куыд хъуыды кæнын, афтæ. Уый мын, сæттын ыл, æнцон хъуыддаг нæу, алы хатт мын нæ бантысы йæ хъуыды æрцахсын æмдзæвгæйы, фæлæ афтæ нукуы уыдис, æмæ дзы цавæрдæр рæнхъæй дæ зæрдæ ма скафа, æмæ уæд байгом ваййы дзуринагты дуар. Иу рæнхъæй дæр зæрдæ куы скафа, уый æцæг поэзи у, уæдæ цы. Æмæ ам дæр, йе сфæлдыстады, Кромвел сайдæй нæ разылд йæ Планетæйыл, нæй йын фæивддзаггæнæн æндæр искæимæ.

Азтæ цæуынц, бирæ цыдæртæ ивы, фæлæ Кромвелы æнæбасæтгæ æмæ хæдбындур царды Планетæ цыма æппындæр нæ ивы, афтæ мæм кæсы. Бирæ, бирæ азты дæргъы афтæ цы уа, уый йын зæгъы мæ зæрдæ мæ ахуыргæнæгæн.

ИУ СТЬАЛЫЙЫ ФАГ РУХС

Иу стьалыйы фаг рухс – уый цас уа? Ёмæ цæмæй аразгæ у уыцы рухсы æндæвд зæххон адæймаджы цардыл? Бафæрсут мæнæ ацы рæнхъыты авторы:

*Ёрвылаз
фæззæгимæ
зæххы фарнæй
мæ зæрдæйыл
исты бафты рухсы фаг.*

*Мæ удæй азæй-азмæ
фæззыгон арвыл баззайы
иу стьалыйы фаг рухс.*

Биазырты Кромвелы лирикон хъайтар зæххы фарнæй йæ мондæгтæ уадзы. Уымæй амондджын у, æмæ арвыл стьалытæ судзыныл дæр нæ ауæрды. Уыйау амондджын у поэт йæхæдæг, уымæн æмæ царды цæуæнты рацыд, йæ тæнджытæ æмæ æрфытæ дæр ын федта. Ёмæ йæ чиныгкæсæгæн зæгъы, зæххыл сæйрагдæр Адæймаджы фæд ныууадзын кæй у. Ома стьалытæ судз дæ зæрдæйы хæлар ахастæй, цæмæй ног æмæ ног фæлтæрты цардвæндаг рухс кæной.

Цы ма хъæуы ноджы Адæймаджы номы аккаг уæвынæн? Ам дæр та – хæдхуыз ритмикæимæ поэтикон рæнхъытæй дзуапп:

*Фæзынди мын зæрырдæм
бындурон фадат:
дзывылдар,
дзæгъындзæг
æмæ халоны æххуысæй
Алондоны былгæрон
æмбырд кæнын
хæдзар аразынæн,
мæсыг амайынæн
дуртæ.*

*Азæй-азмæ
арвыл мигъæй мæсгуытæ амæдтон,
змисæй мæсгуытæ арæзтон
зæххыл.*

Хæдзар уа, мæсыг – араз æй сыгъдæгзæрдæйæ хи фæллойæ, æмæ уæд мигътæ-змисæй «амадæй» дæр уымæй фидардæр бæстыхай нæ сæвзæрдзæн. Хæдзар-мæсыг та ацы ран у хорздзинад тауынæй ма 'фсæдыны фæдзæхст. Де 'рыгоны бонтæй фæстæмæ йæ дæ «хордзены» нæ сæвæрдтай, уæд та дын дæ «арæзтад» æцæгдæр историйы уад-тымыгътæ алырдæм фæхæсдзысты.

Цы дæтты лириконт хъайтарæн райгуырæн æрдз та? Кæсæм авторы япойнаг поэтиконт жанрты мотивты æнгæс рæнхытæ:

*Тæгæры сыф
йæ къабузæй,
йæ къалиуæй,
йæ цонгæй,
йæ бæласæй,
йæ бæрзæндæй
рафтыди
зæхуынæг.*

*Уæ, хъæдхой,
дæ уас Бынатыхицауыстæн,
хойгæ хостæй амæд куы фæуай дæ хæдзар,
уæд ам мæнæн дæр иу халагъуд сараз.*

Зæхуынæг цæуы æдзух адæймаг дæр, зæххыл цæрæг уæвгæйæ. Уымæн, æмæ арæх афты æрдзон æгъдауæй кæнæ йæ хъуыдыты дард бæстæтæм. Уый нæ, фæлæ ма йын Зæххы къори дæр фаг нал вæййы, йæ алыварс æнæкæрон тыгъдадты «тезгъомæ» фæбæллы. Куыдфæстагмæ та æнæмæнг æрыздæхы æмæ йæ раттæг чысыл райгуырæн бæстæйы æрдзæй (ам бацыд хъæдхойы фæлгонцы) æркуры «халагъуд». Бæласæй цы сыф рафтыди, уый нын зæгъы, æцæгæлон бæсты галуан уыцы «халагъуд» кæй никæд раивдзæн.

Куыдфæнды уæд, уæддæр алы зæххон цæрæг йæхи царды нысан агурæг нæу? Æнкъарæм та нæ поэты зондахасты фæзилæнтæ:

*Ныгуылгæ фæндагыл
арвмæ
лæдзæгæнцой
æд дзæкъул
фæцæйцыди
фæндаггон.*

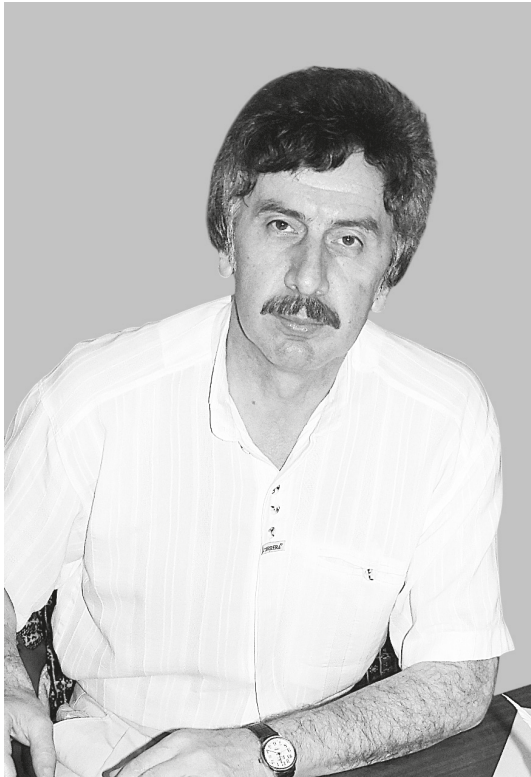
*Арвмæдзæуæг, Мæрдтæмдзæуæг.
Вæййы сæ дзæуæгвыст æмхуызон:
фæстæмæ сæ йæ къæсмæ нал æрцæуы ничи.*

Фыццаг хай – уый æвæджихауы фæрæз у нывгæнæгæн зæрдæскæфты хуызджын монц-ныв сфæлындынæн. Фæлæ дыккаг, дыккаг... Цæмæн у сæ аргъ иухуызон Арвмæ (рухсмæ) æмæ Мæрдтæм (тармæ) цæуджытæн? Цы хорздзинад тауай, цы – фыдгæнд, уæддæр нæ кæрон иу у, мыййаг? Нæ, ахæм уæлæнгай хатдзæг скæнын авторæн йæ хъуыдыйы кæрон дæр нæй. Цардæмбарынады философи къæпхæнгай æвдыстæуы, æмæ уый хъуамæ æмбара не ‘мдугон. О, ацы мæнг дунейæ иууылдæр искæд фæхицæн уыдзыстæм, фæлæ нæ амæлæты фæстæ цард, цы нын бантыст, уый æвдисæн «дзæкъулæй» аразгæ у. Цас стырдæр æмæ уæззаудæр уа, уыйас – хуыздæр кæнæ æвзæрдæр, рухс æмæ тары æнусон тохы арæхдæр кæй фарс хæцыдтæ, уымæ гæсгæ.

Биазырты Кромвелы дуне у философон хъуыдытæй æнхæвзæг, æвиппайды зын æмбарæн. Фæлæ чи загъта, æмæ поэзи адæймаджы хъуамæ алы хатт цины æнкъарæнтимæ дари-фæлыстæй сифтонг кæна? Кæсæм æмæ уыцы иу рæстæг уынæм æнæарæн æмæ армыйас чысыл дуне. Авторимæ иумæ нæ бауырны, уыцы дунейы нæ алкæй бон дæр кæй у исты айвын. Бафæндæд нæ æрмæстæдæр. Ивгъуыды æмæ фидæны ‘хсæн егъау кæнæ хæрз чысыл цæг кæй стæм, уый зæрдыл даргæйæ...

КЪАДЗАТЫ СТАНИСЛАВ: 70 АЗЫ

(1955)

*Дардыл фæйлауы
Уалдзæджы арт.
Алкæуыл тауæд
Уарзт æмæ цард.*

УАЛДЗÆДЖЫ НЫФСÆЙ

* * *

Байтындз райсомæй дæ рудзынг
Æмæ хурæн ракаен арфæ!
Уæд цæрæццагдæр йæ уд-зынг,
Арв дæр ирддæр уæд, рæдаудæр.

Уæд цъырцъырагæн йæ дзинг дæр
Бахъырндзæн дæ уды цинаен,
Ивылдзæн зæрин рухс дардыл
Æмæ ног ныфс таудзæн цардыл.

Дунейы æппæт дæр баст у
Хуры æмæ уды тавсæй:
Хурзæринæн ракаен арфæ,
Æмæ диссаг хæрдгæ уафа...

* * *

Нæ дуг – цы къуындæджы, цы тары!
Мæ уд – цы уынгæджы, цы сары!

Сайтан нæ афтæ ‘нцонæй сайы –
Йæхи æлхæнæм ныр æхцайæн.

Æхца фæуæлдæр и æппæтæй,
Нæ дуне балвæста йæ цъæтæй.

Æхца æлхæнæм мах æфсармæй,
Нæ ном, нæ уд æмæ нæ фарнæй...

Гъе ахæм дудгæ аргъ ын фидæм,
Кæнæм йæ амæттаг нæ фидæн.

* * *

Цы ма кәнаәм абон иронау
Æрдзон хуызы раздæрау раст?

Фыдрæстæг нæ дары йæ роны,
Йæ тæразæй – алцы дæр барст.

Йæ джиппы нын уадзы нæ удтæ,
Æвæры æргом дзырдыл цъутта.

ФÆТÆГНИЗ

I

Цы рæдыд нæ æвзоны, –
Æвидигæ йæ хин:

Ныр алчи дæр куы хоны
Фыццаг фæтæг йæхи.

Фæтæгниз нæ æрцахста,
Нæ рæзæнтæ ныббаста.

Зынарвæссон, фыр хъалæй
Нæ цардвæндаг куы халæм.

II

Нæ равг нæ дзыллæйæн – æфсондз:
Нæ адæмы фæтæг кæд хъуыд?!
Нæ адæмæн фæтæг кæд уыд?!
Ам алчи дæр йæхæдæг – бодз.

* * *

У абухгæ фурдау
Нæ рæстæджы равг,
Поэт ын æфсургъау
Æрцахсы йæ барц.

* * *

Лæгыл куынæ уа сæр,
Уæд, дам ма йын цы ис?!
Æнасæрæн уæддæр
Парахатæй – сæрниз...

* * *

Бастъæла æхцайы азар, уастæн!
Бафтыдта ирон фарныл былар,
Нал уадзы æрвыг æвзартæ уарзтæн,
Уый фыдæй сындзæхгæд – Арвы дуар.

Ис-фæндæгтæй мах кæнæм æвæндаг,
Удæй удмæ се 'хсæн иу дæр – нал.
Ацы цард ныл ахæцыд фæйнæрдæм,
Хæйрæг дæр нæ зыд-кæрæфæй – хъал.

* * *

Æнæ хæстæй хæсты
Куы сæфынц нæ хъæстæ.

Хæйрæджджын фыдрæстæг
Куы сафы нæ хæрзты.

Фыдбылыз-фæндагыл
Нæ ныччынди мыд –
Фыдбылыз-фæндагыл
Цъæх арахъхъ ныччынд.

Нæ хъал туг цыма расыг,
Кæнæм гъе афтæ хъал цыд.

* * *

Мæнг дунейы аххос
Цæмæн кæнут алцы?
Кæрæдзийæн баххуыс
Нæ цардæн æвдадз у.
Цæмæн цæрæм афтæ
Хæрамы, фыдæхы?
Гъе уый тыххæй рафтыд
Хуыцауы фарн зæххыл.

Ныр махæй у рæстæг,
Нæ дуг ныр – нæ тугæй,
Нæ архайд, нæ хæрзтæй,
Нæ нæрæмон удæй.

* * *

Хуыцауæй дын дыууæ арвы лæвар,
Рæстæнæнхæл дын сæ бакодта дæ бар,
Æмæ дын хъуамæ уой æмсæр, æмбар.

Сæ иу дæ сæрмæ айтынг и уæрæх,
Сыгъдæгæй у æрвыг-арф, цъæх.

У иннæ та дæуæн дæ уд,
Æмæ йæ дар уæдæ рæсугъд.

* * *

Магуырджæф уыдысты.
Беджызаты Чермен

Магуырджæф чи нæу абон
Йæ зæрдæйæ, йæ удæй?!
О цалæн ивы й' амонд
Сайтан æхцайы будæй!

* * *

Цыма никуы æмæ ницы,
Цыма алцы дæр – бæллиццаг,
Афтæ стыр ныхæсты аууон
Дарæм мах нæ рæз, нæ амонд.

* * *

Ныййарæг Зæхх, дæ хъæбултæн ныббар!
О Стыр Хуыцау, рæстаг фæсмон нæм рауадз,
Куыд уа нæ уд сыгъдæг уæлæрвты бар,
Куыnnæ баззайа сидзæрæй нæ ауæдз.

* * *

Мадæлты хъармæй
Дун-дуне – хъарм,
Авдæны фарнæй –
Адæмы фарн.

* * *

Рæстæг, дам, у ахæм,
Дуг, дам, – цалхæн-малхæн,
Фæлæ рæстæг – махæй:
Не стæг у, нæ туг у.

Монæй, зæгъай, удæй
Не ‘мхуызон – нæ дуг дæр:
Ма йыл цæут дисы –
Не ‘мвæзад æвдисы.

Фæстагæттæм сиды
Фыдæлты уæззау зонд,
Нæ бæласы уидаг
Куыnnæ ‘рцæуа саумæ.

* * *

Чи ис зæххы риуы буарæй,
 Чи ис удай арвирды нæ сæрма,
 Уыдоны нæ зæрдыл дарæм,
 Уыдонæй кæнæм æфсæрмы.

* * *

Дзырдвидыцы Бардуаг,
 О, табу дын, табу!
 Дæ уæларвон арт нын –
 Æгъуыстаджы тавсæн,
 Сæрибары цардæн,
 Æвидигæ уарзтæн.

* * *

Ау, æппæт дæр Арвæй у нывгонд,
 Алчи дæр йæ хысмæтæн нывонд?!

Алкæмæн дæр ис йæхи кæрддзæм?
 Алчи дæр фæтчыгъæдæн цæрдзæн?
 Алчи дæр бæлвырд фæдыл цæудзæн?
 Ау, мæ цард бæрæг нуыл кæлдзæн?

Нæ! Мæ уд, мæ хуыды сты сæрибар,
 Агурын сæ фæрцы æз зæрин цард.
 У мæ зæрдæ ног цæхæрæй дзаг
 Райгуырдис мæ рухс фæндтæй фæндаг.

Æрдзæн у йæ нæртон фæтк фæлдисын,
 Махæн уый Хуыцауы лæвар – диссаг.
 Æмæ сæр гъе уымæн у уæлдæр,
 Мæн мæ хуыды арвы цъупмæ сисы.
 Нæ, мæнæн бынтон æндæр мæ рифтаг,
 У мæ зæрдæ ног тæлмæнтæй ифтонг.

* * *

Цы ма ма уромы зындоны?
Уавгæ та ныр – нæ цард фыддæр,
Фæлæ дзы ис ныфсы хостæ уæддæр,
Æз дзы дыууæ æрмæджы зонын:

Ирон дзырды æрвон кæлæн
Æмæ дæ цæстыты тæмæн.

* * *

Дæхицæй мын нæ тæрсыс
Æмæ куынае дæ раст –
Дæ тымыгъ ма фæхæсдзæн
Æд бæллицтæ, æд уарзт.

* * *

«Цы ма хъæуы?» – уæ фарст.
Ныхас – хъуыддагæй барст,
Цæстуарзон æххуыс, тавс,
Рæсугъд зæрдæйы уарзт.

Цы ма хъæуы? Æууæнк,
Куыннае уа дуне мæнг:
Æцæгтæ дзы цы ис,
Куыннае сæ кæной цъист.
Цы агурын? Рæстдзинад,
Бæрнондзинад, лæгдзинад.

Сыгъдæг цард агурын, æфсарм,
Рæсугъд зæрдæты хъарм,
Фæллойгæнæгæн – кад,
Цыбыр ныхасæй – фарн.

* * *

Цъымарайы куыnnæ ‘вдылæм!
Нæ цард куыnnæ уа дудгæ!
Поэзимæ кæй æвдæлы?!
Кæй ма ‘вдæлы йæ удмæ?!

I

Цæмæй уын раппæлон, нæ зонин:
Æфсарм пайдайы раз æрзоныг.
Мæ уд мын сау катый æвзоны –
Мæ зæрдæ нал бæззы æхсонæн?

Æви поэтты дуг фæцис?
Æви æхцайы бын фæцъист?
Уырны ма мæ уæддæр:
Поэзи сау цардæй – уæлдæр.
Йæ рухс сæуæхсидæй фæйлауы,
Ныфсы мыггаг мæ уды тауы.

II

Нæ дзырдты æфсадæн
Фыссæг у фæтæг –
Хуыцауы рæстадæй
Нæртон ныфс дæттæг.
Нæ мадæлон дзырды –
Нæ фыдæлты туг,
Йæ алæмæт мырты –
Нæ ивгъуыды уд.

* * *

Фæллоыйы адæймаг, дæ фарнæй,
Дæ рæстаг зонд, дæ уæзæг армæй,
Дæ сыгъдæг цин æмæ æфсармæй,
Дæ уаз зæрдæ, дæ уды хъармæй

Дæттис ды зæдтæн дæр æууæнк,
Кæныс нæ мæнг дуне æцæг.

* * *

Æгъгъæд! Цы бавæййæм Къостайæн?
Нæхи йæ фæдонтæй цы сайæм?
Къостайæн мах – æцæгæлон бынтон,
Куы стæм уысмон цинтæн нывонд.

* * *

Мæ сонт зæрдæ цы фæуа?
Куыннаæ кæна дæдæй?!
Нæртон дзырд ма кæй хъæуы –
Нæртон адæм куы нæй!..
Æвзæр куырой æрыссы
Йæхи фыдтæ, йæхи.
Цæй мæгуыр дæ, Ирыстон!..
Кæны дыл знаг «гъæййи».

* * *

Кæй тæригъæдтæ фидæм,
Рæстæй куы цæрæм, уæд?
Сыгъдæг куы у нæ удаг,
Зæрин куы у нæ фæд.

Æви уæлæрвты барæн
Ныр нал амоны раст.
Æмæ фыдæх-сыбырмæ
Фæллойдгæнджытæ – хаст?..

* * *

Лæвархъом у!
Рагон арфæ

I

Нæ фыдæлты лæвæрттæ –
Æгъдау æмæ æвзаг –
Цы алæмæты хæрдгæ,
Цы ноггæнæг æвдадз!

Нæ фыдæлты лæвæрттæ –
Æвзаг æмæ æгъдау –
Рæстауадзæн фæлтæртæн,
Сæ рухсæй нын – Хуыцау.

II

Нæ фыдæлты хъæлæс –
Нæ мадæлон æвзаг,
О цас дæ дарæм хæс!
Куы нал кæнæм дæ фаг.

Ды – цал фæлтæры фарн!
Ды – цал дуджы къæбиц!
Дæуæй – æгъдау, æфсарм,
Нæ рухс фидæны билцъ.

* * *

Нæ Иры уæлдайаг –
Ирон дзырд, æгъдау.
Куы скодтам æхцайæ
Хуыццаутты Хуыцау.

* * *

Кæм дæ, мæ урс мæлæт? Фæзын!
Ныддаргъ и саузымау мæ зын.

Цæмæн мæм кæныс зивæг, цæ?!
Æваст мæ зæрдæсæр ныццав!
Бынтон куы баруади мæ уд,
Кæнын мæнг дунейы хуыдуг.

Уæлдайаг ам – Хуыцауы рухс,
Хуыдалынгæй зæххонтæ – буц.

Кæм дæ, мæ урс мæлæт? Фæзын!
Фыдфынау аскъуын царды зын.

Уæддæр нæ ахуысдзæн мæ зынг –
Тæхдзæни стъалыйау мæ Дзырд.

* * *

Хуыцау, Хуыцау, кæнæм Дын табу.
Дæ хъомыс арвау у æгæрон.
Уæлахиз уæд кæстæрты амонд,
Фыдæх сæм ма бауадз æмгæрон.

* * *

*Хуыцауы хатырæй
Мадалон æвзаг мæрдты
дæр хъæуы.
Æмбисонд*

Нал хъæуы уæлæуыл, нал,
Афтæ ног фæлтæр – фырхъал.

Цæй, мæрдты бæстæм цæуон,
Уым нырма нæ дзырд – цæрдхъом...

МАД

Æппæт дзырдтæй мæ удæн
Æхцондæр, табуйагдæр – мад.
Æппæт ныййарджытæн, тæхуды,
Фырттау куы кæниккам лæггад!

* * *

Нæ сыгъдæг туг, нæ удæн
Æвзаг цыма – къæбиц.
Нæ фидæны рæсугъдæн
Йæ алы дзырд дæр – билцъ.

* * *

Нæ удты сыгъдæгæй
У арвæн йæ ирд.
Нæ туджы сыгъдæгæй
Цæрæццаг – нæ Ир.

* * *

Дæлимонты артæн
Цы сугтæ сдæттæм!
Рæстæнхъæл нæ барта
Æхцамæ дæттæм.

* * *

Цы нæм и раст æмæ дзæбæхæй, –
Нæ тугæй уый æмæ нæ зæххæй.

* * *

Цыма арвы буц фидыцтæ иууыл
Дидинтæ æвдисынц ерыс-зиуы.

* * *

Æйтт-мардзæ фæдисонтæ –
Уплитæ-къæбицонтæ.

* * *

Нæдæр – зæххон, нæдæр – æрвон,
Лæзæры се ‘хсæн адæймаг,
Кæддæр та уыд бæрнон, нæртон,
Сыгъдæг уæлæрвтæн бавæййаг.

* * *

Алы нæлгоймаг дæр – хъахъхъæнаг,
Алы сылгоймаг дæр – кадгæнаг
Ног ныфс, рæстаг куыст, нæртон цинæн.
Уымæн цы хъæуы? – Бæрнондзинад.

* * *

Куы зона дис кæнын дæ зæрдæ,
Уæд дын сыгъдæг арв дæр – цъæхсæртæ,
Уæд дын фæззыгон хъæд дæр – аргъуан,
Уæд дын кæндзæни суадон аргъау.

* * *

Арфæ, ракуывд æмæ зарæг
Арвмæ ахæм фæндаг арæнт,
Æмæ Иунæг Стыр Хуыцау
Адæмтæн куыд уа хуындзау.

ГÆБÆРАТЫ ЮРИ: 65 АЗЫ

(1960)

*Цы Хуыцау нæ сфæлдыста, уый нын царды
бындурæн сæвæрдта иу æнусон фæтк: æфсы-
мæр хъуамæ уа æфсымæры бынаты, знаг –
знаджы.*

ФОНДЗ АЗЫ ПЕНСИ

Радзырд

Нæ, хорз цард уыдис, адамæн æххормагдзинад æмæ хæсты тас æцагæлон кæм уыдысты, ахæм диссаджы цард уыдис, фæлæ дзы цæрын нæ базыдтой. Адæм. Арс, дам, мыдæй куы бафсæст, уæд, дам æй маст схуыдта. Афтæ адæм дæр. Бафсæстысты, схъал сты, цы сын уыд, уый сæ цæсты нал ахадыдта. Райдыдтой фæсарæйнаг бибитæм тæхуды кæнын æмæ, хъæуы ма дæ – нал, дæндагæй бавнæлдтой сæ царды бындур æхсынынмæ. Фæлæ сын æгæр æхсыд фæцис, æмæ сын ныр æхсынинаг куы ницыуал ис, уæд та сæ былтæ æхсынынмæ бавнæлдтой.

Фæсмонæй...

– Мæ куыдз дыл амæлæд, цы цард дæ, – æлгъыста, хъуырхъуыр-æмхæццæ æлгъыст кодта фæллад æмæ маестджын зæронд ус, – де ‘рхæссæгæн адæмы тæригъæдæй куыдзы сæр йеддæмæ хæринаг мацыуал уæд, фæндаджы сæрдæнтæ бауæд!

Фæндагыл цыд, афтæмæй æлгъыста. Цыма йæ исчи хъуыста, стæй хуымæтæджы исчи нæ, фæлæ, кæй æлгъыста, уыцы цард æрхæссæгæн йæхи уыдта цæстæй-цæстмæ, афтæ хъæрæй æлгъыста фæллад сылгоймаг. Йæ ном Ксена хуынди, уартæ Дыууæкомастæуæй. Цæугæ дæр уырдæм кодта, сæхимæ цыд. Къяхæй, фистæгæй цыд. Фæндаг та даргъ у, дурджын, хуырджын фæндаг, æмæ бафæллад...

Ноджы ацы афтид ведратимæ... Цыхтытæ рахаста уаймæ. Ног-ахст цыхтытæ йæм уыд, æмæ сæ уæдæ хызыны куыд нывæрдтаид? Иухатт ахаста ногаст цыхтытæ хызыны, æмæ йын æнæфтиаг фесты – ныцъцæл, нызгъæлæнтæ йын сты. Афтæмæй йын сæ чи хъуамæ балхæдтаид, æмæ йын фæстæмæ хæссинаг фесты. Уæдæ сæ æппаргæ дæр куыд акодтаид, исчидæрма йæ хидвæллой æппаргæ кæны! Æмæ сæ уый дæр уæливыхтæ бассывта, иу къуырийы бæрц сын хæрд нæ фесты. Æмæ никуыуал рахаста ногаст цыхтытæ хызыны, кæд ма суарæй ист цыхтытæ, æндæр... Ведраты зындæр хæссæн у, уæдæ цы у – сæхæдæг фæйнаг цыхты уæз уæддæр ласынц, афтидæй дæр сты зын хæссæн, афтидæй. Фæлæ йæ цы бон ис, хъуамæ хъæца йæ фæлладыл дæр æмæ йæ афтид ведратæ æнтъухыныл дæр.

Æмæ иуæй-иу хатт бадгæ дæр æркæны, фæлæ цал хатты хъуамæ æркæна

бадгæ дæр – йæ бон ыл ацы даргъ фæндагыл цæугæйæ афардæг уыздæн... Фæлæ та афæллайы æмæ цы кæна уæдæ – фæсвæндаг ахизы æмæ искуы нæудзармыл æрбады. Æрбады æмæ хъустæ фесты, уыцы зæрдиагæй ай-хъуыстытæ кæны дæлæмæ, дала комы дзыхмæ, кæцæй цæуы, уыцырдаем...

Ехх, тæхуды, ныр Дзуарыхъæдæй машинæйы уынæр ма æрбай-хъуысæд, исчи дæ ма æрбаййафæд æмæ дæ йæ удыбæсты тыххæй ма абадын кæнæд!.. Да-а-лæ коммæ æрбазилаен кæм ис, уым дæр дзæвгар анхæлмæ каст, кæд иу машинæ сæ фæздæхæны ‘рбазилид, уый ныфсæй... Фæлæ сыгъд ссæуæд йæ фæндагамондыл – цас хъуамæ æнхæлмæ кастайд, изæрмæ дзы куынæ бадтаид, мыййаг. Æмæ нырма дæр æвзæр нæ уайд исты машинæ... Нырма æмбисвæндагмæ дæр куынæ æрбахæццæ...

Фæлæ æнæхъæн комбæсты цæрæг нал ис, æмæ ма йæм цæугæ дæр чи кæны, уæлдайдæр машинæйыл... Уæртæ ма дзы цалдæр хæдзарæй скæлы фæздæг, æмæ ма уыцы хæдзæртты дæр зæрæдты йеддæмæ цæй цæрæг и – сæхæдæг цæугæ никæдæмуал кæнынц, сæхимæ та цæуæг нал ис, никæйуал хъæуынц...

Раздæр та? Бынтон царды дзæбæхæй нæ цардысты, фæлæ... Дыууæ боны сæм иу хатт автобус уæддæр цыдис. Алчи дæр æй зыдта: кæд, цафон æрбацæудзæнис, æмæ-иу сæ уæййæгтæ æрцæттæ кодтой. Уæдæ магуыр адæмы тæригъæд сæ фæдыл æфтыд фæуа, ацы куыдзы цард сын чи æрхаста, уыдонæн!..

Афтæтæ хъуыдытæ кодта, уæдæ йæ æндæр цы хъуамæ æндæвтаид. Уыцы уысм хъуыды кодта æрмæстдæр йæ фæндаджы даргъ æмæ йæ къæхты фæлладыл. Æмæ йæ миднымæры мысид сæ кæддæры цард, автобус сæм дыууæ боны иу хатт куы цыди, уыцы цард. Æмæ дзы рæвдыдта йæ фæллад уды. Уыцы цардыл хъуыдыйæ. Фæлæ тагъд афæлмæцы уыцы хъуыдыйы цинæй дæр æмæ, цыма йæ зæрдæхцон мысинæгты цытæ æрымысы, уыдоныл йæхæдæг нæ хъуыды кæны, фæлæ йын сæ исчи дзургæ кæны, уыйау та хъæрæй сæлгъыстытæ кæны:

– Алæ, уæд мæ куыдз амæлæд уыцы цардыл дæр, кæд нæ уыдис магуырты цард, уæд!..

Ныр та уыцы рæстæгмæ фессæста, ныр та йæ пырх раздæры хи-цауадыл акалдта фæллад æмæ мæстджын сылгоймаг.

Нæ уыд, нæ, уыцы рæстæг дæр магуыр лæджы зæрдæйы фæндиаг... Уæд дæр хур адæмыл æмхуызон нæ касти, иухуызон сæ нæ тавта. Магуыр лæгæн дзы хъуджы æхсыр дæр нæ батадаид, кæмæндæртты та

дзы калмы сой дæр мады æхсырæй хуыздæр тади... Йæхицæй йæ уæддæр зоны Ксена. Йæхиуыл сæ куы бавзæрста уыцы царды хуызæттæ дæр.

Уæдæ цавæр диссаг уыд, цы 'рцыдис, цы ракодта ахæмæй? Адæм бæстæ хордтой уæд дæр: хицæуттæ, директортæ, сæрдартæ, алыхуызон бынæтты кусджытæ сæ цард къахæй ассон-ассон кодтой. Фæлæ уыдонæн тылди, мæ хур, уыдонмæ ничи агайдта – мæгуыртыл тых уыдысты закъон дæр æмæ хицауады адæм дæр. Ксенайы хуызæн мæгуыр адæм та сæ уæззау фыдабонæй къæрис цард кодтой. Хъуамæ дын æхсæв æмæ бон ма уа, кæд зымæгон цыбыр бонты фосмæ зылыны митæй сæрибар рæстæг иучысыл дæ фæллад уæнгтæ пецы хъарммæ аулафой, уый йеддæмæ дæ чъиухид хъуамæ калай, уæлдайддæр сæрддон-сæрддæргъы. Æмæ цы уыныс уыцы чъиухидæй? Ницы. Раздæр ма дын æхсæз цъерийæ иу цъери лæвæрдтой, фæстагмæ йæ дæс цъерийы онг сыскъæрдтой. Дæс цъери самадтай, уæд дзы иу дæхи, фараств – колхозы. Æмæ афтæмæй цæй фосдарæнтæ ис? Æмæ ацы хæхты цъассы та фосдарды йеддæмæ фæцæрæн ницæмæй ис... Æмæ адæм раууатмæ æрцыдысты, раууатмæ æмæ хуыздæр цардагур фæйнæрдæм лидзынмæ!

* * *

Уæдæ йæ фыр хъалæй бакодта афтæ? Ксена. Йæ азтæм фондз азы йæ фыр хорз цардæй бафтыдта, цæмæй йын пенси афонæй раздæр снысан кодтаиккой? Тыхсти æмæ уымæн. Нал æххæссыди йæ цардыл, æмæ уый тыххæй. Хъæугæ йæ цастæ кодта, зæнæг уымæн нæ уыд æмæ æндæр, фæлæ йæ сæрыхицау фылдæр уатон хаста, уартæ сæ бацардæй фæстæмæ нæ уыд зæрдæйы фæндиаг, йæ амонддæттæг ыл æрхауа... Цастæ хъуамæ хъуыдаид æнæзæнæг лæг æмæ усы, фæлæ йæ иунæджы фыдабон йæ мойæн хосты фаг дæр нæ кодта...

Йæхæдæг хъуыды кодта афтæ, йæхæдæг рæстытæ кодта йæхи...

Уæдæ, пенси афонæй раздæр кæй фæрцы сарæзта, уыцы мæнг гæххæттытæ йын чи лæвæрдта, уыдон сæхæдæг раст уыдысты? Уыдон дæр уыйау фосы бынтæ марзтой, уыйау мæнæ ацы сыгъдыы фæндагыл дыууæрдæм рацу-буцуйæ рафтыдысты?!

Кæннод сæ фæйна-фæйнайы схæбæр уæнт! Сæхицæн хъарм кабинетты бадтысты æмæ хъаны цард кодтой. Ма дæ хъуг дуцыны мæт уæд, ма дæ уыцы хъуццæтæн холлаг æвæрын, сæ бынтæ сæрфыны æфсæрм уæд!..

Æмæ сæ холлаг та, уыцы холлагæн йе сцæттæ кæнын та?.. Уыдон дæр-

иу алы хосгæрдæны Ксенайау хурмæ сфыхтысты хос ссивгæйæ, уыдонæн дæр-иу сæ цæнгтæ афтæ ныйивæзтысты цъеримæ бадт тъыфылтæ æппарынай? Уыцы хурмæсыгъдæй-иу сæм куы ныппыд, уæд-иу сæ урс-урсид цæсгæмттæ иуварс азылдтой, былысчылтæ-иу ыл кодтой, хъуамæ-иу сæ ахуырт былтæ æнæрвæссоны зылынтæ акодтаиккой.

Фæлæ-иу ын йæ хызынмæ дзæбæх ныккастысты, сойджын цых-тытæ-иу сын кæм ныххаста, уыцы хызынмæ-иу хорз ныццавтой сæ рахауинаг цæстытæ! Уæдæ, цыма уыцы цыхтытæ æнæ фыдæбонæй цыдысты районмæ!

Æмæ сын уый дæр аккаг фæцис. Дзæбæхтæ сын куы фæцис йæхæдæг дæр – хуыздæр нæ хъæуы! Ксена. Уæдæ сæ афтæ куыд хъуамæ ныууагътаид, фæйнаердыгæй йыл куы сæвварс сты æмæ йæ куы ратон-батон кодтой, уæд сæм афтæ куыд хъуамæ кастайд? Уыцы мæнг гæххæттытæ йын хицауады кусæг адæм сæхæдæг кæй скодтой, уый сусæг ныккодтаид?..

Иугæр ын нæ батад, афонæй раздæр кæй кæнын кодта, уыцы пенси йын рувасы кард аныхъуырагау рауад, уæд сын сæхи дæр аласта йæ фæдыл. Æмæ йæ сæхæдæг скодтой уый онг, сæхæдæг æй фæрæдийын кодтой. Сæхæдæг цы – уыцы æнæзæгъинаг, Хъазисмел у æви цы хæрæджы дымæг у – уый йæ бынтон схæццæ кодта, уый йæ ноджы тынгдæр рæдийын кодта йæ цъаммар митæй. Æмæ йæ цæхæры баппæрста. Æмæ йын, фондз азы цы фæиста, уыдон фидинаг фесты... Цыма сæхиау бæстæ бахордта – чи йын сæ бафидын кодта, уыдонау. Дæлæмæ дæр æмæ уæлæмæ дæр фондз азы пенси... Фæлæ йæ ныддиссаг кодтой – иу мин æмæ, дам, авдсæдæ æвдай авд сомы райстай æнæзакъонæй.

Цыма советон хицауад уыцы иу мин авдсæдæ æвдай авд сомæй фæмæгуырдæр уыдаид! Æцæг ыл мæгуыры бон дæр акодта, фæлæ... Ксена уæд дæр фыдæбон кодта, фæлæ нырма дæр кæны. Æмæ уый фыдæбон дæр куы нал кæны, уыцы советон хицауад!.. Йæ быны бындур куы ныззылд, чи йын æй ныззылын кодта, уыдон сæхæдæг дæр бындурзылд фæуой, уый сын уа Ксенайы хуыздæр арфæ!

Æмæ дын ноджы цыдæртæ дзурдысты, бынтон чи ницы æмбары, уыдон дæр хъуамæ истытæ дзурой, зонджын ныхæстæ кæной æмæ сæхи æвдисой... Уыцы хицауад, дам, уыдис, гъе, мæгуырты хицауад, сыгъ-зæрин, дам, феста, мæнæ чи ныппырх, уыцы хицауад... Ныры хицауад та, дам, цæй хицауад у, абырджытæ, дам, схицеуттæ сты адæмæн дæр æмæ хицауадæн дæр... Æмæ уымæй раст сты, афтæ чи дзуры, уыдон,

абарен дэр сын нэй абарен, уыцы цард æмæ абоны цардæн. Ныр бынтон сджидзæггаг ис бæстæ. Раздæр ма сабырдзинад уæддæр уыдис, ныр адæм кæрæдзийы хурхытæм куы бавнæлдтой стонг сырдау!

Уæд дæр, æвæдза, йæ цардæй мæнæ-мæнæ разы ничи уыдис – лæгæн æнæ фыдæбонæй кæм ницы уа, уымæн цæй мæгуырты хицауад схонæн и? Кæннод ыл мæ куыдз амæлæд!.. Æмæ уæдæ цæмæн ныппырх, кæд хорз хицауад уыдис, уæд, цы фæцис?..

Цыдæр та йæ хуыдытæ ныффæйнæрдæмыты сты Ксенайæн, æмæ та йæ нал зыдта, йæ миднымæры дзы кæцы царды сæрыл рахæца, уый. Ацы царды сæрыл ницæй тыххæй рахæцдзæн, йæ мæрдты уæнгæл дзы уыны, фæлтау уыцы, раздæры царды рæвдыдæй барæвдаудзæн йæ фæллад зæрдæ, фæлæ уымæй дæр нæу бынтон райгонд, æмæ дзы йæхимидæг æгæр бирæ æппæла, уый йæ цæст нæ уарзы. Æмæ та, цыма йæхи раст кæны йæ намысы раз, уыйау йæ хуыдытæ ныццаразы, уыцы цард цы фæцис, афтид дзы цæй тыххæй абадтысты, æппæт уыдæттæм.

Цы фæцис, цы, æмæ ныппырх, нал ис, йæхи зынгæй басыгъд. Ныппырх, уымæн æмæ адæм Хуыцауы бæсты дæр партимæ кувын райдыдтой. Æнæ парти дон дæр ничиуал нуæзта, кæрдзын ничиуал хордта. Кæд дæ адæмы хуызæн цардæй цæрын фæнды, уæд хуамæ исты хуызты партимæ баирвæзай... Æмæ байдзаг алыхуызон æнæзæгъинагтæй, мæнæ Ксенайы хуыддæгтæ кæй тыххæй сæмтæры æмæ ныссуйтæ сты, уыцы, Хъазисмел у æви цы хæрæджы дымæг у, ахæмтæй. Ахæмты райкомтæм-йедтæм куы бауагътой, уæд райдыдтой, гъе, адæм уæлæхох кæнын партийыл дæр æмæ, абон мæгуырты хицауад кæй хонынц, уыцы хицауадыл дæр.

Æгæр, уæдæ цавæр диссаг у – чидæриддæр æй зоны, уыдонæй фынгыл бадгæйæ йæ хæрд æмæ йæ нозт йæ фарсыл куы никæмæн бахæцдзæн, йæ ном ын куы срадийа æмæ йæ куы фæивар кæной, уый тасæй, уæд ахæмы партимæ куыд уадзыс?.. Нырма йæ партимæ æмгæрон дæр куыд уадзыс, стæй йын сырх стъолы фарсмæ æрбадыны бар куыд дæттыс?!

Уый йын фехæлдта йæ хуыддæгтæ бынтондæр, иууылдæр ын уый аххостæ уыдысты. Ницæйаг уæвгæйæ лæгтæй хъазын уарзта! Афтамæй та кæм уыд лæг – уый цахъхъæн сылгоймаджы йæхимæ чи сайдта æмæ йын йæ ныхæстæ сусæгæй чи фыста, уымæн лæг схонæн и?! Бæстысæфт, лæджы азар куы ‘рцауа, уæд дæр ахæмы лæгыл чи хуамæ банымадтаид?! Æмæ йæ уый æнæтугæргæвст кодта, кæй йæ ницæуыл нымайынц, уый. Уыцы Хъазисмелы.

Æмæ алцы дæр хаста йæ сæрмæ, æрмæст искауыл цыф бакалæд, искауыл дæләмæ æрхæцæд... Сылгоймаг æм исты сдзырдтаид, æрмæст ын салам радтаид, уый йеддæмæ йын хуамæ йæ цард фехæлдтаид, хуамæ алкæмæн дæр æппæлыдаид, цыма йыл тыххæй хизы, ахæм цыдæртæ дзы дзырдтаид. Йæ цуры зæхмæ ату кæнын дæр йæ сæрмæ чи нæ бахастаид, ахæм сылгоймæгтæй дæр!

Уый дæр искуы разынад, æмæ цыфæнды амалæй дæр уæд!..

Ксенайы хабар куы базыдта, уæд æй уæгъд нал суагъта, йæхи йын сæрылхæцæг скодта, афтæмæй йæ сайдта йæхимæ. Æрбадын-иу æй кодта æмæ-иу æй ракъах-бакъах кæнын райдыдта. Цæмæй искамæйты истытæ базона æмæ сæ стæй адæмы цæсты бафтауа, цæмæй йæ исчи лæг схона, ома кæсут æм, æнæрастдзинады сæрыл куыд тох кæны... Афтæмæй та Ксена йæхæдæг уыд аххосджын, пенси æнæзакъонæй иста, афтæмæй цыдис хъæстмæ районмæ. Фæлæ уымæн, Хъазисмелæн, цы уæлдай уыд!..

Ахæм æвзаг-иу æм сласта Хъазисмел, ахæм æвзаг-иу ыл ауагъта, æмæ...

Уыцы дзæбæх-иу æй рабадын кодта йæ разы æмæ-иу ын райдыдта дзурын: «Дæ хуызæн сылгоймæгтæ нæм фылдæр куы уайд... ды кусгæ кæныс, уыдон та дын дæ куыствæллой исынц, æмæ уымæй мах дæр худинаг кæнынц... кæд дæ фæрсой, уæд бафидар кæндзынæ алцы дæр... кæд прокурор æмæ милицæйы хистæр алцы дæр зонынц æмæ барæнтæ нæ исынц, уæд ма цæуыл хуамæ дзурам... ды тæрсгæ ма кæн, дæ пенси дын ничи сæхгæндзæн, сыхах нæ фæллойгæнджытæ стут...», – æмæ афтæ дарддæр, цынагтæ-иу ын дзырдта, цынагтæ, цæмæйты-иу ын нæ басхъаудта йæ ‘нæрцаф уды æнкъарæнты...

Хъастгæнæг, йæ хуыйдæгтæй стыхсæг сылгоймагæн йæхи ахæмæй æвдыста, цыма æнæхъæн районы уый йеддæмæ ничи ис, паддзахадон фæтк чи æрæвæра. Æмæ уымæй разæнгард кодта магуыр сылгоймаджы дæр: «...Милицæ дæр барвитдзыстæм... уыдон иууылдæр бирæгътæ сты... раздæры фæдагурæджы дæр партийæ уый тыххæй фæсырдтам».

Иу дзырдæй, алкæй дæр цыфы æвдылдта, йæхи та рæстдзинады сæрыл иунаг тохгæнæгæй æвдыста. Иууыл тынгдæр æфхæрдта къух-дариуæггæнджыты, æлгыста сæ, цæмæй Ксенайæ фылдæр истытæ базона, фылдæр истытæ йын зæгъын кæна.

Æмæ йыл Ксена дæр баууæндыд, æмæ-иу йæ ‘фсæртæ феуæгъд сты. Сылгоймаг, уыцы тыхст æмæ тарст сылгоймаг, ома кæд мын исты баххуыс кæнид, магуыр, æмæ-иу йæ зæгъинагтæй ницæуылуал

бацауарста – иууылдәр-иу сә скалдта. Кәмән әртә туманы, кәмән дәс туманы куыд радта гәртам, ноджы ма-иу сын цыхтытә дәр куыд әрхаста әмә-иу сын сә дуканийы бәрәг ран куыд ныууагъта...

Цәмәй йә зыдта?.. Уый әнхәл кәцәй хуамә уыдаид, әмә-иу әй Хязисмел барәй кәй басайдта йәхимә, барәй-иу әй кәй дзурын кодта, цәмәй йын йә ныхәстә ныффысса... Ксена цәмәй зыдта, йәхи йын рәстдзинады сәрыл иунәг тохгәнагәй чи ‘вдыста, уый-иу әй йә разы куы рабадын кодта, уәд-иу сә ныхас райдайыны размә йә әнәхайыры йед кәй сифтыгъта... Цыдәр ын әй хуыдтой, цыдәр... О, диктофон.

Әмә әнәхәән район әддәг-мидәг ауайын кодта Хязисмелы диктофон. Хьугә та йәм чи кодта – бәстә иннәрдәм куы сфәлдәх-таид, уәд дәр уый тыххәй искәй йә бынатәй исгә нә, зулмә дәр ничи никәмә бакастид. Фәлә йе ‘нәхайыры йед, йә хуыстгонд диктофон йә кәнон бакодта. Әнәхәән районы әндәр кой нал уыд: уартә, дам, дыууәкомастәуккаг сылгоймагән пенси снысан кодтой, нәма, дам әм әмбәлдис, афтәмәй, дам, исы пенси, әнәзакъонәй...

Әмә ма районы хистәртә дәр цы хуамә бакодтаиккой?! Районы адәмон контролы хистәр Мугки, хәууонсәудәджерадон хуыддәгты хицау Феда әмә организацион хуыддәгты хайады хистәр Икторән бахәс кодтой Ксенайы хуыддәгтә лыстәггай сбәлвырд кәнын. Әмә уыдоны дәр цы бон уыд – арафәрс-бафәрс кодтой, фелтой, байхуыс-той әмә сә әхцайә, цыхтәй, диктофонәй иууылдәр хурмә скалдтой. Әмә сә лыстәггай фәфыстой, алцәмән дәр дзы хәтдзәгтә скодтой әмә сә гәххәттыл фыстәй иууыл хистәры раз әрәвәрдтой.

Әмә адәм базыдтой алцы дәр. Ксенайән та сә әнә кәамисы ныф-фысгә актәй дәр цы зонын хуыдис, йәхи хуыддәгтә куы уыдысты иууылдәр... Фәлә йыл уый, уыцы Хязисмел ыл сайдәй куыд рацыз!

Куы йә базыдта, кяхгә-иу әй кәй кодта, уый, барәй-иу әй кәй дзурын кодта, цәмәй йын стәй йә ныхәстәй спайда кәна, уәд фыр фәсмонәй йәхи марынмә дәр әрцыз, йәхи марынмә! Әмә уәд бас-саст ууыл дәр, цыхтытә-иу әрмәст архивы әмә собесы кусджытән кәй не ‘рхаста, фәлә Хязисмелән йәхицән дәр.

Әмә-иу әй цы әлгыстытә ныккодта, цы әлгыстытә!

Зәгъгә йыл әрцыдысты, уәд сауәмбисондхәссән фәуыдаид. Уәдәй нырмә уартә цал азы рацыз, фәлә дзы нә рох кәнынц уыцы дудгәбонтә.

Куыд-иу æй басайдта йæхимæ æмæ-иу ын йæ ныхæстæ сусæгæй куыд фыста...

* * *

– Мæ куыдз дыл амæлæд, цы цард дæ! – æгæр та афæллад æмæ та уый дæр йæ пырх абоны цардыл акалдта.

Нырма йæ дзæвгар бауайын хъæуы, уæдæ йæ нæ хъæуы, æмæ куыннæ хъуамæ тыхса? Æмбисвæндагæй бирæ фылдæр нал уыдзæн, фæлæ нырма кæм ис йæ кæрон! Уымæйдæр, ныртæккæ цъалайы фæндагæй ахиздзæн æмæ уыцы хæрды... Ам ма кæм бæлæсты аууæтты цыдис, кæм – къæдзæхты, фæлæ ныртæккæ Фæтæнты фæрсты куы ахæрд кæна, уæд æм уыдзæн, гъе, хъуыддæгтæ – ацы дзæгæрæг хуры тæвдмæ йæ уд бынтон куы схаудзæн!..

Фæлæ сыгъзарин фестæд Хуыцау, уыцы царды дæр æмæ ацы царды дæр магуыр лæджы зæрдæ чи барухс кæны – дæлейæ, далæ Дзуарыхъæдæй, кæд сыхъуыст машинайы уынаер!.. Ксена куыддæр фæсвæндаг ахызт æмæ та, иучысыл йæ фæллад кæм суадза, ахæм дзæбæх нæудзарм бынат агураг акæстытæ кодта фæйнæрдæм, афтæ йæм сыхъуыст уыцы машинайы уынаер, æмæ йæ зæрдæйыл уыцы арф комы дзаг цинтæ ныззæй кодтой.

– Хуыцау, кæм дæ, мæ уд дæ къæхты бынты фæхъхъау куы фæуайд, æмæ мын æй куы фæуаромын кæнис, чидæриддæр у! Æмæ йæм бынат дæр куы разынид...

Цыма уыцы машина йæ хицауæн Хуыцауы æлхæд у, уый хуызæн лæгъстæмхасæн æмæ йæм домæджы кæстытæ скодта.

Æмæ фæстæмæ фæндаджы хъæбæрыл февзæрд. Машина йæм, йæ уынаермæ гæсгæ, нырма дард у, йæ бон у, æмæ уал æрбада, йæ фæллад къæхтæ иучысыл сæхимæ æрцауой, фæлæ ма йæ уыдæттæ æндæвтой – уыцы æнхъæлмæкæсæджы лæуд акодта фæндаджы бæрæгастæу æмæ йæ цæстытæ фæстæмæ, комы нарæгмæ, ахæм дзыгъитт ныккодта, ахæм, цыма дзы йæ удыхос хъуамæ æрбазына...

Æмæ уалынмæ далæ куы ‘рбазынид, ныртæккæ Ксенайæн удыхосæй æхсызгондæр кæй фенд уыдис, уыцы машина! Рог машина уыд, мæнæ нырыккон машинатæй, фæлмæн виллистæй...

– Æ, тæхуды, ацы машинайæ Суары фæзы рахиз æмæ стæй мæлгæ дæр акæн! – хъæрæй дзургæ та ныттæхуды кодта Ксена.

Машина йæм куыд æввахс кодта, афтæ йæ цыд фæсындагдæр кодта, æмæ Ксенайы зæрдæ йæхи арвы кæрæттыл асæрфта. Уромы йын,

уормгæ йын æнæмæнг бакæндзæн, æрмæст... Куы йын баурома, уæд æм машинæ скъæрæг афтæ ма радзурæд, бынат мæм нæй, зæгъгæ, уый йеддæмæ йын куынноæ бауормдзæн, уæдæ йæ цыд цæмæн æрсындæгдæр кодта фæллад бæхау... Ныр хъæрæй нал, фæлæ уæддæр йæхинымæры ныттæхуды кодта: «Æ Хуыцау, кæм дæ – Тыджиион мæ ацы машинæйæ æрхизгæ куы фенид, æмæ стæй йæ фæндиаг дæр куы фæуаин!» – уый, ацы комбæстæм йæ ‘рхауæн бонæй фæстæмæ йæ дон кæимæ нæ рæсугъд кæны, уыцы усæй хъуыды кодта афтæ, уæртæ Малакийы ус Тыджиионæй.

Куыддæр йæ тæккæ цурмæ æрбахæццæ, афтæ баурæдта. Машинæ. Ксенайы ‘рдыгæй йын цы æвгтæ уыд, уыдонæй разаджы фæлмæн зыв-зыв ссыд, стæй бынæй, дуары фæлгæты бинаг хайы куы амбæхст, уæд дзы разынд шофыры сæр дæр. Иу æвзонг лæппу уыд, иу йæхи карæн лæппу та ма йæ фæрсмæ бадт, уый дæр раивæзта йæ къубал Ксенайы ‘рдæм, фæлæ уый дзургæ ницы скодта. Дзургæ йæм шофыр ракодта:

– Абад, мæ мады хай. Феввахсдæр дæ кæнæм, – æмæ йын, йæ галиу къухæй фæстæмæ равналгæйæ, машинæйы фæстаг дуар бакодта.

– Æ, фæндаджы рухс дзуæрттæ уыл а комбæстыдзаг хæртæ куыд ныккалдтой, гъе! – йæ зæрдæбын арфæтæ æмæ йæ афтид ведраты дзыгъал-мыгъулимæ машинæйы смидæг и Ксена. Уыцы фæтæнтæ æмæ фæлмæнтæ бадæны куы аныгъуылд æмæ дзы йæхи дзæбæх куы æрбæс-тонтæ кодта, уæд сæ фæрсгæ дæр акодта. Шофыр æмæ йæ ‘мбал лæппуйы:

– Хуыцау уæ мæнмæ кæй рарвыста, уый уынын, фæлæ ахæм хуры тын-ты хуызæттæй кæй хъæбултæ уыдзыстут, уæ хур, уæ амондæй бафсæдой?..

– Мах ардыгæттæ не стæм, ацы хорз ус, æмæ нын нæ ныййарджыты кæцæй хъуамæ зонай, – ныр та йæм, шофырæн йæ фарсмæ чи бадт, уыцы лæппу разылдта йæ ‘ргом.

– Бамбæрстон æй, царды бонтæ уын фестон. Сæ фæндиаг ут, сæ фæндиаг, ахæм тæхудиаджы хъæбултæй уæ чи схъомыл кодта, уыцы ныййарджытæн! – зонгæ та цы кодта, тæхудиаджы лæппутæ сты, уымæн – кæд сæ хъæумæ искай агæрах кæнынмæ цыдысты, уæддæр сын цы зыдта, фæлæ сын уæдæ æндæр цы хуызы хъуамæ алхæдтаид сæ зæрдæтæ, сæ лæггад сын æндæр цæмæй афыстайд...

– Хуыддаджы фæдыл цæуæм Дыууæкомастæумæ, мæ мады хай, – машинæ чи скъæрдта, уыцы лæппу йæ рудзынджы сæрмæ цы айдæн уыд, уым ацагуырда. Ксенайы.

Ныр æй дыккаг хатт кæй схуыдта афтæ, йæ мады хай йæм кæй ба-дзуры уыцы лæппу, уый тыххæй йын ахæм хионы ад скодта, ахæм, æмæ...

Уымæн æмæ йæ афтæ никуыма ничи схуыдта, мады номæй йæм куыд никуы ничи бадзырдта, афтæ...

– Æвæццæгæн та исчи амард, æмæ кусæрттаг агураг цæут?..

Йæ ‘взагыл ма бæргæ фæхæцыд, фæлæ йын байрæджы...

Омæ уæдæ сæ хъаумæ æндæр ничи ницæй тыххæй бацæуы, æмæ... Фыр фæсмонай ма йæ уæрджытæ дыууæ къухæй æрцавта: ныр сæ цы хуызæн фæрстытæ кæны? Зæронд ус дæ æмæ уал дæ фарст баууил, стæй йæ срæцугъ!.. Уæд та, цы нæ ваййы, чындзæхсæв кæнынмæ хъавынц, уæд та æцæгæй дæр кусæрттаг агураг цæуынц, фæлæ – чындзæхсæвæн... Тынг амæсты йæхимæ Ксена, тынг.

Хорз у, æмæ йæм сæхæдæг не смæсты сты. Уыцы лæппутæ. Æвæццæгæн, лыстæджыты чи хъуыды кæны, ахæмтæ нæ уыдысты Ксенайы хæргæнджытæ.

– Нæ, кусæрттаг æлхæнынмæ нæ цæуæм, афтæ, æндæр цыдæр хъуыддаджы фæдыл, – загъта йын шофыр.

Æгайтма йæм не смæсты сты. Йæ зæрдæ барухс Ксенайæн, æмæ уыцы зæрдæрухсæй лæппутæн дæр фæхай кодта:

– Зæрдæрухс-иу ут уæ алы хъуыддагæй дæр, зæрдæрухс! Фæлæ махмæ дæр куы саккаг кæниккат. Уазæг, дам, цæттæ, фысым – æдзæттæ, фæлæ уын ахæм дзыкка акæндзынæн, ахæм, æмæ...

Уæдæ сын æндæр цы хъуамæ загътаид?.. Æцæг æй фæндыд, исты сын алæггад кæна, уый. Æхца дæр сын аварид, фæлæ сын цас хъуамæ ратта, стæй дзы æхца кæцæй айсдзысты, ахæм æвзонг лæппутæ дын сæ сæрма уый цахъхъæн зæронд усæй æхца райсын бахæсдзысты?..

– Дзыкка æвзæр нæ уайд, – уый шофыры фарсмæ бадæг лæппу загъта, æмæ йæ ‘мбалимæ сæ мидбылты уыцы парахат худт бакодтой.

– О, уæ фæхъхъау фæуон, о, уæ сæрма нæ бахæссут, – уыцы зæрдиягæй сæм бахатыд Ксена.

Ныр æй, ацы дзæбæх лæппутæн уый дæр йæ лæггады хай бакæна, уый мæт уадиссаг нал уыд, йæ хъуыды ноджы дарддæр авнæлдта... Æрдæбон уымæ батæхуды кодта, Тыджион æй сæ Суары фæзы мæнæ ай хуызæн машинæйæ рахизгæ куы фенид, æмæ йæ фæндиаг дæр куы фæуайд. Ныр та... Суары фæзы, нæ, сæ хæдзары тæккæ размæ йæ куы фена ацы машинæйæ рахизгæ, уымæйдæр, ахæм машинæйыл æй чи æрбакодта, уыдон сæм хæдзармæ дæр бацыдысты, уый дæр ма куы фена... Уæд бынтон куы бакуырм уызæн Тыджионы саубойнаг, Атынаг ыл куы нал æрцæудзæн!..

– Абаддзыстут нaм, барвaсдзыстут ныл? – уыцы лaгъстиaг фaрст сa акодтa aмa рaзмa aгуыбыр.

Уыдон, лaппутa, дзургa ницыуaл скoдтoй, фaлa кaрaэдзийaн цaстaнгaс aмa былты змaлдaй цыдaртa aмбaрын кодтoй. Aмa тa мaшинa йa цыд фaсындaгдaр кодтa, aрдaбoн Ксeнaйaн бaурoмынмa куы хъaвыд, уaд куыд фaсындaгдaр кодтa йa цыд, aфтa. Aмa aрлaууыд.

Ксeнa старст... Хaйрaджы aрв aрцaвaд – цaмaйзoн, цытa aхъуыды кодтa, oмa кaд сaм хъыг фaкaст, мыййaг, мидaмa рaцaут сын кaй зaгътa, aмa йa хизын кaнынц мaшинaйa... Нa, уый тыххaй тa йaм куыд хъуaмa фaхъыг уoй, фaлa cыл кaд нырмa ныр aртaфст, aрдaбoн сa aхaм aнaрхъуыды фaрст кaй aкодтa, уый, aмa йa уый тыххaй...

Фaлa уыдон иудзaвгaр ницы дзырдтoй. Лaппутa. Ницы дзырдтa Ксeнa дaр, aфтa сa кaцaй бaфaрстaид: цы хaбaр у, цaмaн бaурaдтaт?..

Бaдт мaдзурaйa aмa aнхъaлмa кaст, цы йын зaгъдзысты – исты йын зaгъдзысты aви йa хизын рaкaндзысты, уымa...

Уaдмa лaппутa, кaрaэдзийaн мa цaстaнгaс aмa былты змaлдaй цыдaртa aмбaрын кодтoй aмa дыууaйa дaр рaзылдзысты фaстaмa.

– Oмa хoрз, мa мaды хaй, иугaр нa aфтa зaрдиaгaй хoныс, уaд мaх дaр нa нaл зaгъдзыстaм.

Aмa сулaфыд йa риуыдзaг. Ксeнa. Кaй йa нa хизын кaнынц, уый тыххaй дaр, мидaмa сaм рaхизoй, ууыл ын кaй cрaзы сты, уый тыххaй дaр aмa йaм уыцы дзaбaх лaппу aхaм нoмaй ныр aртыккaг хaтт кaй aрбaдзырдтa, уый тыххaй дaр...

Aмa тa cыл хъуaмa фaстeйa рaзмa дунeйы aрфaтa бaзгъaлстaид, фaлa уaдмa уыцы дзaбaх лaппу aфтa куы бaкaнид:

– Дзыккaйы тыххaй бузныг, дзыккa дaр хoрз уaид, кaй зaгъын aй хъaуы, фaлa уaд aххaст нa хъуыддaджы фaдыл дaр, мaнa уa хъaумa кaй тыххaй цaуaм, уыцы хъуыддaгыл дaр куы aныхaс кaниккaм...

Ксeнa уыцы фaлмaн бaдaны нoджы aрфдaр aфaрдaг aмa, цы уыд, уымaй хъустa фeстaд. Уыцы лaппу дaрддaр кодтa йa ныхaс:

– Цaвeйтoн, цы хъуыддaджы тыххaй цaуaм, уый уaл дын бaмбaрын кaнaм. Изaры уa хъaуы хъуaмa уa фeмбaлд, aмбырд дaр aй cхoнaм, хъуaмa уaм aрбaцaуa иу лaг, фeмбaлa хъaубaсты, кoмбaсты цaрaг aдaмимa, сeмa зaрдaйa–зaрдaмa aныхaс кaнa... Мaхaн бaхac кодтa, цaмaй цъус рaздaр aрбaцaуaм, aмa йын йe ‘рбaцыдмa хъуыддaгтa бaбaстoн кaнaм, aдaмaн фeхъусын кaнaм aмa aфтa дaрддaр...

– Мæ зынгылæй... Æвзæр хабарæй Хуыцау куы бахизид... – йæхи бакъултæ кодта Ксена. – Æмæ цæуыл хъуамæ дзура уыцы лæг комбæсты адæмимæ, исты фæрæдыдыстæм, мыййаг?..

– Цæй рæдыд æмæ цæй цыдæр, – ныхас йæхимæ айста иннæ лæппу, – дзырд цæудзæн ирон æгъдæуттыл, адæм сæ куыд æххæст кæнынц, уыдæттыл, ирон æвзаг цы уавæры ис...

Ксена бадис кодта æмæ хуымæтæджы дис нæ бакодта:

– Хуыцау æй саразд уыцы лæджы, чидæриддæр у, фæлæ ма нæ комбæсты цалдæр хæдзары ис, æмæ дзы æнæгъдауæй зæрдæ никæмæ фехсайдзæн, уæдæ дзургæ дæр иронау куы кæнынц, æндæр æвзаг нæ зонынц, æмæ уæдæ цы ‘взагыл хъуамæ дзурой, – дис кодта Ксена.

Æниу ын цы уæлдай уыд... Уымæн йæ хъуыддаг рæзы, æмæ дарддæр цыфæнды уæд... Йæ фæндаджы фыдæбонæй йæ фервæзын кодтой – суанг æй хæдзары онг бакæндзысты. Уæдæ Тыджиионы рахауинаг цæстытæ фыр хæлæгæй кæй батайдзысты, уый та дын Хуыцауæй кургæ амонд...

Нæ, хъуамæ сын дзæбæх балæггад кæна, хъуамæ сæ æнæ лæггадæй ма ауадза!

– Гъемæ дын, ацы хорз ус, нæ хабар куы бамбарын кæниккам, – йæ къубал æм фæстæмæ райвæзта, шофыры фарсмæ чи бадт, уыцы лæппу, – æндæр искæй ма цы агурæм, дæуыл фембæлдыстæм, дзыкка акæнынæй дæр нын ныфс бавæрдтай, æмæ, зæгъын, æххæст нæ хъуыддаджы фæдыл дæр демæ куы бадзуриккам... Цæвиттоны хъуыддагæн, уыцы лæг, мæнæ изæры уæ хъæубæсты адæмимæ чи хъуамæ фембæла, уыцы лæг нын ахæм хæс бакодта... Йемæ ма чидæртæ дæр æрбацæудзæн, цæмæй, адæмимæ куыд æмбæлы, куыд ныхас кæны, уыдæттæ иууылдæр фæисой æмæ сæ стæй телевизоры равдисой. Гъемæ нын бахæс кодта, цæмæй хъæубæсты кæрджытæй искæмæн æртæ кæрдзыны скæнын кæнæм, афтæ, куы ‘рбацæуа, уæд йæ размæ рахæссынæн...

– Саубонмылæй, мæнæ хины хабæрттæ, – уыцы дис ныккодта Ксена. – Йæ размæ та цæмæн? Æгæр, уыцы æртæ кæрдзыны цы хæдзары скæной, уым ын сæ, йæ разы кæм æрæвæрой, уыйбæрц бынат нал разындзæн? Æртæ кæрдзыны æрмæстдæр дзуары бынмæ кæнæ исты цинаджы хабармæ куы хæссынц! Æртæ кæрдзынæн цæй уынгмæ хæссæнтæ ис?..

– О, фæлæ, – йе уæхсчытæ кæрæдзимæ балхъывдтытæ кодта уыцы лæппу, – афтæ йæ бафæндыд, æмæ... Афтæ йæ фæнды, телевизоры йæ кæй æвдисдзысты, уый тыххæй... Ома йыл хъæубæстæ æртæ кæрдзынимæ сæмбæлдысты...

Ницуал сдзырдта Ксена, йæ фыр диссагæй цыма æгомыг бацис. Ныр тæрсгæ дæр куыннæ фæкодта, ома ай цавæр адамы ахасты ба-хаудтæн... Æмæ та фæфæсмон кодта йæ ныхæстыл. Ныр æй цы нæ уагъта, цы йæ дзураг кодта, æртæ кæрдзыны дзуармæ кæй фæхæссынц, уынгмæ хæсгæ кæй не сты, цы уыдæттæ-йедтæ дзуринаг æй уыди?

Æвæццæгæн, кæмдæр цыдæр стыр лæг у уыцы лæг – иугæр йæхицæн ахæм кады митæ домæ, уæд хуымæтæджы лæг кæцæй уыдзæн?.. Æмæ уæдæ ахæм стыр лæг ахæм хъуыддаджы фæдыл кæй рарвыста, уыцы адамы йæхимæ цæмæн хъыг кæны, цы йæ уæлфад гал лæууы... Мæгуыр, зæронд ус дæ æмæ дæ дзыхыл хæц, хъуыддаг дæ кæм нæй, уым дæ фындз цы тъыссыс, хауды дын фæуа!

– Цæй, цы нын зæгъдзынæ, ацы дзæбæх ус? – йæ къубал фæстæмæ ивæзтæй баззад уыцы лæппуйæн.

– И? – фестæлфыд Ксена. – Æмæ æз цы хъуамæ зæгъон, мæн стыр лæгты хъуыддагтæм цы хъуыддаг ис? – йæ тас кæронмæ нæма ацыд Ксенайæн.

– Зæгъын, æндæр искæй ма цы агураем, ды нын куы скæнис уыцы æртæ кæрдзыны... Лæвар нæ, кæй зæгъын æй хъæуы, лæварæй нæ ницы хъæуы, уыцы лæг нын сæрмагондæй æхца рарвыста. Æртæ кæрдзыны æмæ дурыны дзаг арахъхъы фæг.

– Æртæ кæрдзыны, зæгъыс, дурыны дзаг арахъхъимæ?.. Æхца зæгъыс, æртæ кæрдзыны æмæ дурыны дзаг...

Уый дын Хуыцауы диссагтæ! Ай йыл мæнæ диссаджы бон, цы царæн бонтæ ма йын баззад, уыцы царды бонты кæй никуыуал фæрох кæндзæн, ахæм бон ыл куы скодта абон!.. Ай йыл сыгъзæрин къæдзилджын рувас куы амбæлд абон... Æрдæбонсарæй йæ уд цæмæйты рæвдыдта, уыдонмæ ма ноджы куы бафтдзæн! Ай сæм ахæм цыдæр куы бафтдзæн, ахæм, уыцы цыдæртæ рыг дæр кæй цурнал скалдзысты! Тыджин æй сæ тæккæ дуармæ ахæм машинæйæ æрхизгæ кæй фендзæн, уый та цы у?.. Уый дæр куыннæ у, уæдæ йыл æрдæбонсарæй æнæхъуаджы цин кодта, фæлæ йын ныртæккæ цы загътой, уый уыдзæн, уый, диссагты диссаг... Ахæм стыр лæгыл, мæнæ сæм чи хъуамæ æрбацæуа, уыцы стыр лæгыл Ксенайы конд кæрдзынтимæ куы сæмбæлой æмæ ма йæ телевизоры дæр куы равдисой...

Уæд фыр хæлæгæй Тыджин дæр æмæ иннæ мæрддзæст устытæ

дәр быны куырм куы бауыдзысты, саугуырмәй куы батондзысты сә царды бонтә!..

– Әртә кәрдзыны, зәгъыс, дурыны дзаг арахъхъ, зәгъыс, әхца, зәгъыс... – цыма йын йә ивәзт къубалән фәтәригъәд кодта, уыйау ыл уыцы тагъд-тагъд әмә зәрдиагәй нызгәлста Ксена. – Әрмәст, әхцайы кой ма фехъусон! Цәугә та кәцәй әрбакәндзыстут, фәлә Ксенайы мардмә әрбацауәд, мәнән ма әхцайы кой чи скәна... Цытә мын дзурут, цы, мәхи худинаг кәнын?! Уыцы стыр ләг нәм йә сәр әгъдеуттә әххәст кәныны тыххәй куы бахаста, уәд нын сә уәхәдәг халын кәнут?! Кой дәр – нә, уәд дзыккайы бәсты Ксенайы хисты къәбәртә ахәрут, сымах ма мын әхцайы кой куы скәнат!

Әмә уыцы ләппу дәр йә ивәзт къубалы тәригъәдәй фәрвәзт, шофыр та йә фәлмән виллис скусын кодта әмә машинә фәцагайдта размә, Дыууәкомастәумә.

* * *

Пец уыцы дзәбәх гуыр-гуыр кодта. Ксенаты пец, хәдзары фарсыл сын цы хъуарийә әмбәрзт дәлбазыргонд арәзт уыдис, уым. Уәдә ахәм тәвды хәдзары цәй артгәнәнәтә уыдис, бәстә дзәгәрәг куы кодта!

Ләппутә раст бакодтой: цалымә, дам, дә хысса әнхъиза, цалымә, дам, дә дзыкка ивәзын райдайа, уәдмә, дам, мах рәстәг әнәхъуаджы цы сафәм, хъәуыл, дам, азиләм әмә, дам, адәмән фехъусын кәнәм әмбырды тыххәй... Ксенайән дзырдтой уыдәттә. Нә сә уагъта. Цәй хъәуыл азиынтә-йедты әфсәрм, дам, уә ис, уәртә, дам, Хитъорты холлагдоны цур бырцәй иу хъәр акәнут, әмә, дам әй алчи дәр фехъус-дзән. Чи, дам әй нә фехъуса, уыдоныл та, дам, Тыджион азилдзән, әмә, дам, мәрды дәр рабадын кәндзән, мәрды...

Уәддәр ацыдысты. Уыцы ләппутә. Әвәццәгән сә чи ‘рбарвы-ста, уыцы ләгау әгъдауджын ләппутә уыдысты, әмә сәм раст нә фәкаст сә хәс, куыд әмбәлы, афтә ма сәххәст кәнын, ома адәмыл хәдзари-хәдзар ма азиынын...

Афтәтә хъуыдытә кодта Ксена. Әмә та-иу хъуамә сә тыргъмә рауадаид, хъуамә-иу, къухәй хурауон апаразгәйә, фаләрдәмыты акәстытә кодтаид: Тыджион федта уыцы ләппуты, дзәбәх уыны, Ксенаты хәдзары тәккә раз цы машинә ләууы, уый дәр... Әмә-иу кәд йә цәст никуы сныдзәвд Тыджионыл, уәддәр-иу йәхицән

ныфсытæ авæрдта: федтаид алцы дæр, уымæй ницы аирвæздзæн, йæ рахауинаг цæст мæрдтæм хуынчытæ кæны...

Фæлæуу, нырмæ кæй федта, уыдæттæ ницы сты, мæнæ уал фена, Ксена йе 'ртæ кæрдзыны æмæ дурыны дзаг арахъхъимæ уыцы стыр лæджы раз куыд балæудзæн, телевизормæисджытæ йæм сæ исæнтæ куыд ныддурбинди кæндзысты æмæ йæ куыд исдзысты, цæмæй йæ стæй телевизоры равдисой!..

Æмæ та-иу уыцы райгондæй йæ хыссæ асгæрста, йæ дзыккайы цыхтыл-иу æрхæцтытæ кодта. Аг ын уæларт æвæрд у, ссад дæр йæ тæккæ цур ис хъæдын къусы мидæг, фæлæ йыл нæ тагъд кæны. Дзыккайыл. Цас афыцинаг у, æмæ куыддæр лæппуты хъæлæба уынгæй ссæуа, афтæ йæ бауæларт кæндзæн. Дзыккайæ йæ тæккæ ивæзагыл куына ахæрай, уæд ма дзы стæй цас адджынаен хъуамæ ахæра адæймаг...

Бæргæ сын семæ искай, нæлгоймаг искай куы 'рбадын кæнид, фæлæ дæлæмæ æрхаудта йæ амондскæнæг – нæ йæм æрхауд ахæм амонд! Йæ сæрыхицау Герисомæ уатмæ кæсгæйæ батыдта йæ царды бонтæ. Ныр дæр хуысгæ кæны, цæй уазджытимæ æрбадын кæнынтæ-йедтæн бæззы...

Уæдмæ уыцы лæппутæ дæр æрбацыдысты, æмæ Ксена дæр бауæларт кодта йæ дзыкка. Цыхт йæ тæккæ дзыккайы цыхт уыд, æндæрабоны ахст цыхт уыд æмæ хорз уыдзæн. Цæмæннæ хъуамæ уа хорз – дзыккайæн нæдæр бынтон ногæхст цыхт бæззы, нæдæр, йæ сылы кæронмæ кæмæн алæдæрса, ахæм цыхт. Ацы цыхт йæ тæккæ хорзыл уыд, йæ дзыкка цармæ ивæзтис, цармæ!

Лæппутæ дзы уыцы адджынаен ахæрдтытæ кодтой, æмæ йын æхсызгон уыд. Уынджы сын авæрдта фынг, сæ зæронд тулдзы бын, уыцы дзæбæх аууоны сатæг уæлдæфмæ. Хур ныгуылæнырдæм раджы акъул, фæлæ уæддæр сæрды тæккæ æмбис уыдис, æмæ уыцы афон дæр уæнгтæ аууон ран фæагурынц. Арахъхъ дæр сын æрæвæрдта фынгыл, уæдæ сын ма æрæвæрдтаид, цæмæй, дам уæм хæрын æрцæуа, уый тыххæй, дам, фæйнæ сыкъайы уæддæр хъуамæ ануазат. Фæлæ йын ницæй тыххæй сразы сты. Нозтимæ, дам, бынтон хъæрмуд не стæм, нæ, дам, æрадджын стæм кæрæдзийæн. Дзыккайæ уыцы адджынаен ахæрдтытæ кодтой, стæй сыстадысты.

Тагъд ацæттæ сты йе 'ртæ кæрдзыны дæр. Уыцы тæнцъар, цурыкфых ын рауадысты, æмæ цæсты тигътæ сæхимæ сайдтой. Цæттæ уыд йæ арахъхъы дурын дæр. Кæрдзынты цур ын сисын æмæ

ахэссынэввонгэй лэууыд. Сыкъа дэр сэхичэй хуамэ ахэсса, уэдэ куыд, хуамэ сын кувгэ дэр Ксенатэн сэхичэй сыкъайэ рахэна уыцы стыр лэг! Лэппутэ Ксенаты кэртэй акэс-акэс кодтой, донь фаллаг фарсмэ, суары фале цы чысыл фэзгонд уыдис, уырдаэм – Суары фэзмэ. Уым хуамэ уыдаид сэ фембэлд.

Ксенайэн йэ горэтмэ цэуэн дарэс нырма дэр йэ уэлэ уыдис, нал сэ раивта, ома мын сэ уэддэр фэстэмэ кэнын хъаудзэн, амэ...

Адаэм, хъауы ма цы цалдэр цэрэджы уыдис, уыдон иугай-дыгай сэхичэй эввахс кэнын райдыдтой Суары фэзмэ, амэ уыдон дэр сэхичэй арэвдз кодтой. Ксена амэ уыцы дыууэ лэппуйы. Кэрдзынты Ксена йэхэдэг хаста, цы цалдэр хъэдын тэбэггы йэм уыдис, уыдонэй сэ тэккэ ногдэры. Арахъхы дурын амэ сыкъа та лэппутэй сэ иумэ уыдысты. Сэхичэй цэугэдоны онг фэндагыл куы аруырдыг кодтой, уэд Ксена цалдэр хатты кэлгэ дэр фэцэйкодта – йэ развэндагмэ нэ каст, фэлэ, Суары фэзмэ цы адаэм аербамбырд, уыдонмэ. Се ‘хсэн цэстэй агуырда Тыджионы, ныртэккэ йэ аэндэр ницыма аэндэвта. Ома уыцы саубойнаг дэр уым ис, уыны йэ, Ксена уыйау амбырдмэ афтидкыхэй амэ иунэгэй нэ, фэлэ аэртэ кэрдзыны амэ Арвуацилла-йы хуызэн лэппутимэ куыд фэцэуы?.. Нэ, адаэм аэгэр аенгом лэууыдысты кэрэдзимэ, амэ йыл нэ хэст кодта йэ цэстныдзэвэн. Тыджионыл. Амэ тыхст Ксена, йэ къах-иу дуртыл дэр скъуырда, кэлгэ дэр-иу фэцэйкодта, фэлэ уэддэр уыцы зыдэй каст адамы бардзмэ.

Цас бирэ адаэм хуамэ аэрбацыдаид фэндаджы цурмэ, фэлэ иууылдэр уым уыдысты, хъаубэстэй фэсте ничи баззад, иууылдэр рацыдысты. Тыджион аэцэг нэма уыд уым, Ксенайты фэстэ аэрбацыд. Йэ уызджыты хабар ын кэй зыдта, машинэ дэр кэй федта, уый йыл зынд, рафт-бафт кодта, йэ кэлмэрзэны бастмэ февнал-февнал кодта, цыма йын дымгэйэ аскъафынэй тарст.

Лэгтэ чысыл хибардэр ран лэууыдысты устытэй. Чи сэ йэ лэдзэджы аенцой размэ агуыбыр, чи та йэ лэдзэгыл уэгъдхэст кодта, зэронд уэвыныл чи нэма разы кодта, уыцы лэгтэй. Иууылдэр ам уыцы цымыдис кэстытэ кодтой. Ксенамэ. Амэ йэм куыннэ хуамэ кастаиккой цымыдисэй: иннэтэй уэлдай уымэ аэртэ кэрдзыны уыд, уазэг лэппутэ дэр уымэ аэрбацыдысты...

Лэппутэ сэхичэй хистэрти цурмэ байстой амэ семэ цэуылдэрти ныхас кодтой. Ксена куыд бамбэрста, афтэмэй уыдонэй хуамэ ра-

цаѳа исчи йѳмѳ, сѳ уазѳджы размѳ. Лѳгтѳй алчи дѳр базивѳг кодта, фѳлѳ фѳстагмѳ Налыхъ сразы лѳппуты фѳндоныл. Уый сын райста сѳ дурын ѳмѳ сыхъ. Ѳмѳ уый дѳр ѳрлѳууыд Ксенайы фарсмѳ.

Уѳдмѳ ѳрбайхъуыст машинѳйы хъѳр дѳр, ѳмѳ базмѳлыдысты иууылдѳр. Лѳппутѳ Ксенаитѳн цѳстѳй ацѳмьдтой, цѳмѳй сѳхи фѳ-раздѳр кодтаиккой иннѳтѳй, ѳмѳ уыдон дѳр фѳндагмѳ ѳввахсдѳр балѳууыдысты. Машинѳ ѳрлѳууыд Ксенаиты тѳккѳ раз. Нырма фѳгом сты йѳ фѳстаг дуѳртѳ, ѳмѳ дзы ѳргѳппытѳ кодтой – иу дуарѳй дзы ѳвзонг чызг рѳтѳррѳст кодта, йѳ къухы цыдѳр дѳргѳѳцон хѳтѳлгонд, мѳнѳ телевизоры кѳмѳй фѳдзурынц, ахѳм; иннѳ дуарѳй ѳргѳпп кодта хитѳлѳджы хуызѳн мѳллѳг ѳвзонг лѳппу, уымѳн та йѳ уѳхскыл уыд, уѳртѳ сѳ мыдгѳс Адам йѳ мыдыбындзыты кѳмѳй фѳсуры, уыцы фѳздѳгтѳнѳн куынцы хуызѳн цыдѳр, – ѳвѳцѳгѳн, йѳ телевизормѳисѳн уыд... Чызг, лѳппуйѳн къухѳй цыдѳртѳ амонгѳйѳ, дыууѳрдѳм срѳуѳг Ксенаиты алыварс, ѳвѳцѳгѳн сѳхи исынмѳ ѳрцѳттѳ кодтой. Ѳмѳ сѳм уыцы ѳхсызгон кѳстытѳ кодта уый дѳр. Ксена. Ѳрмѳст чызджы хѳлафмѳ куы фѳкомкоммѳ, уѳд йѳхи фѳнцъылдта. Хѳлаф ахѳм ѳлхъывд уыдис, ахѳм, ѳмѳ-иу чызг куы базмѳлдтытѳ кодта, уѳд-иу йѳ ‘рбадѳнтѳ ноджы тынгдѳр схъазыдысты, мѳнѳ изѳрыгѳтты Ксенайы хъуццытѳ сѳрвѳтѳй цѳхѳм фѳздѳттимѳ ѳрцѳуынц, ахѳм дымстѳй-иу анцѳдтытѳ кодтой фѳйнарѳдѳмыты, ахѳм, ѳмѳ-иу сѳм зѳронд лѳгты чыиубадт цѳстытѳ дѳр схъыллындз сты.

Ѳмѳ йыл йѳ зѳрдѳ бахутд. Уыцы лѳгыл. Уынгѳ дѳр ѳй нѳма фѳкодта, машинѳйѳ дѳр сѳм нѳма рахызт, ѳфтѳмѳй. Уѳдѳ уанцон диссаг не ‘рцыди – адѳмимѳ ирон ѳгъдѳуттыл аныхас кѳныны тыххѳй чи ѳмбѳлы, уый йѳмѳ ахѳм ѳнѳгъдау чызджы куыд хъуамѳ рѳлас-балас кѳна?!

Лѳууынц Ксена ѳмѳ Налыхъ. Сѳ фѳстѳ – хъѳубѳсты адѳм. Ксенайы къухы – ѳртѳ кѳрдзыны хъѳдын тѳбѳгъы ѳвѳрдѳй, Налыхы къухы – арахъхы дурын ѳмѳ сыхъ. Ксенаты дурын ѳмѳ сыхъ. Лѳууы машинѳ дѳр, фѳлѳ дзы ѳдѳмѳ ничиуал хизы. Адѳм ѳнхѳѳлмѳ кѳсынц, сѳ уазѳг машинѳйѳ кѳд рахиздзѳн, уымѳ, фѳлѳ нѳ хизы... Лѳппутѳ дѳр стыхстысты, уыцы лѳппутѳ, Ксенайы уазджытѳ, ѳмѳ сѳхи байстой машинѳйы цурмѳ. Лѳууынц машинѳйы дуары цур, уазѳг кѳцѳй хъуамѳ рахиза, уыцы дуары цур ѳмѳ мидѳмѳ цыдѳртѳ дзурынц. Ѳмѳ ѳппынфѳстаг рахызт уый дѳр. Уазѳг лѳг. Ѳвѳндонѳй, йѳ цѳстѳнгѳс ѳмбѳхсгѳйѳ. Йѳ цѳстѳнгѳс та кѳд

æмбæхста... Ксенайæ. Иннæтыл йæ цæстæнгас ахаста, иумæйаг салам дæр сын радта, фæлæ Ксенайæ æмбæхста йæхи. Æмæ дын æм Ксена дæр уыцы лыстæг куы ныккæсид...

Кæд уыд уый... Уыцы æнæзæгъинаг – Хъазисмел!

Æмæ Ксена йæ кæрдзынтæ, сæ тæккæ цур цы тæпæн дур уыд, ууыл авæрдта. Кæрдзынты дурыл авæрдта, къухтæ – синысæртыл, æмæ йæ хъæлæсыдзаг ныйилæ-лæй ласта:

– Æтт, фидиссаг цыдæр, кæддæр нæ партийы номæй хордтай, ныр та нæ ирон æгъдæуттæ парахат кæныны æфсон хъуамæ бахæрай?! Æтт, мæ сойджын цыхтытæ дын туг æмæ рондз куыд фестадысты, гъе. Афтæ æнхъæл уыдтæ, Ксена афонмæ амардаид, æмæ дæ ныфс уымæн бахастай дæ цæсгом æрбатæрынмæ?! Нæ, нæ амардтæн. Æз дын дæхицæн куы нал уыдтæн удагас æнхъæл, зæгъын, чи зоны дæ, дæ цъаммар æвзагæй кæй цард хæлдтай, уыцы сылгоймæгтæй искæй нæлгоймаг куыдзы мард ныккодта, ды та æндæр хæрвы куы абырыдтæ, æмæ йæ æз куынæ зыдтон!..

Ксена иучысыл йæ тардзæгъдæнæй фæлæууыд, æмæ йæ цæстытæ исты цæвæнгарз агураг фæйнæрдæм срауæг сты. Фæлæ ахæмæй ницæуыл фæхæст сты йæ цæстытæ, æмæ та сæ ногæй Хъазисмелмæ ныццарæзта. Ныр æм хæстæг балæууыд, йæ тæккæ раз акодта хæлиу лæуд, æмæ йын йæ къухæнгуылдзтæ йæ цæстытæм афтæмæй бахаста:

– Æвзæр, ницæйаг цыдæр, ныртæккæ дæхи ардыгæй куынæ айсай, уæд уæртæ нæхимæ бацæудзынæн æмæ дыл Мугки, Феда æмæ Иктор цы акт ныххырытт кодтой, уый рахæсдзынæн... Æмæ йæ мемæ рахæсс-бахæсс кæндзынæн алы ранмæ дæр. Мæнæ мах сайынмæ куыд æрбацыдтæ, афтæ-иу кæдæмдæриддæр бацæуай, уырдаем-иу æй бахæсдзынæн, цæмæй йæ адæм хуыздæр базоной, цы фосы мыггаг дæ, уый...

Хъазисмелæн йæ хуыз фæцыд, афтæмæй фæстæмæ-фæстæмæ алæуыд. Йæхи машинæйы гом дуарыл куы скъуырда, уæд дзы тæвдæй смидæг æмæ дуар йæ фæдыл багуыпп кодта. Сбадтысты иннæтæ дæр. Æлхывдхæлафджын чызг æмæ уыцы мæллæг лæппу. Машинæ, йæ сæрмæ чи сыстад, уыцы рыгвæлмы аныгъуылд, уæддæр ма Ксена хъæр кодта йæ хъæлæсыдзаг:

– Мæ сойджын цыхтытæ дын туг æмæ рондз фестæд, æвзæр фидиссаг цыдæр!..

ШПИОН*

ТАБОЛТЫ Артур

XXV

Ууыл цалдар боны рацуд. Серов Парижы кой нал скодта. Дэлбулкьон Токайы-фырты цыма уынгæ дæр нæ кæны, йæхи афтæ дардта. Фембæлгæйæ-ну йæ иувæрсты каст, йæ саламæн ын дзуапп нæ лæвардта. Григори ма иу рапорт ныффыста Мæскуымæ айвыны тыххæй æмæ йæ инæлар-майор Александровмæ бахаста.

– Афтæ тынг дæ Мæскуыйы йæхимæ цы ласы? – бацымыдис Александров.

– Бафæлладтæн, æмбал инæлар-майор, – дзуапп ын радта Григори.

– Æгæр раджы нæ райдыдтай фæллайын? Цал азы дыл цæуы?

– Ертын аст.

– Уæд о. Æгæр раджы нæу. Ныууадз дæ рапорт, равзардыстæм æй. Дахи цæттæ кæн цæуынамæ.

Йæ ‘мслужбагæнджытæ дæр, цыма Серовы ахаст Токайы-фыртмæ бамбæрстой, уыйау æм цыдæр æцагæлон цæстæй кæсын райдыдтой. Цæстдард фæкарздæр: йæхи машинæйæ йын пайда кæнын нал уагътой, службæйы машинæ-ну æм æрбарвыстой æд шофыр, æмæ-ну æй Григори фæстæмæ арвыста. Дарддæр йæ куыст кодта, фæлæ æвæндонæй, йæхи ныффида кæнгæйæ. Азæ уыдта, йæ лæг цыдæр кæны, фæлæ йæ ницæмæй фарста, уый дæр ын ницы дзырдта: ирон лæг сылгоймагыл йæ уæргътæ не ‘вæры.

Æмæ æрлæууыд уыцы зæрдылдаринаг бон – 1947 азы 3 ноябрь. Григорийы цард дыууæ хайыл чи адих кодта, уыцы бон. Райдыдта æрвылхаттау. Азæ йæ чызджы скьоламæ цæттæ кодта – Беллæ цыди уырыссаг афицерты сывæллæтты скьоламæ Карлхорсты. Григори аходæны размæ каст газеттæм. Зноны ныгуылæн-гермайнаг изæрон газеттæ-ну Скасæн Берлинмæ дыккаг бон райсомæй æрбаластой. Токайы-фыртæн бар радтой рафыссын «Die Welt» æмæ «S’Öddeutsche Zeitung». Уыдон службæйы рæстæг дæр уыд бакæсæн, фæлæ сæ Григори райсомæй хæдзары каст, куыд ничи æмæ йæ ницы хъыгдара, афтæмæй.

Уыцы райсом дæр райдыдта «Die Welt»-æй. Лæмбынæг бакаст æппæтдунеон хай, рахызт цауты хроникамæ. Ныгуылæн Берлины æрцахстой,

* Кæрон. Райдайæн 2024 азы 9 æмæ 11-æм номыртæ æмæ 2025 азы 1 æмæ 3-æм номыртæ

дуканитæ чи къахта, уыцы саби-фыдгæнджыты къорд. Пъæлицæ Ванзейæ сласта, йæ сæр кæмæн фæцæф кодтой, ахæм æнæзонгæ адæймаджы мард, чи у, уый сбæрæг кæныныл кусынц. Панковы зылды кæлæддзæгтæ сыгъдæг кæнгæйæ, хæдзары къул ракалд, æмæ дзы фæмард дыууæ кусæджы. Парижы къухы нæ бафтыд немыцаг ахуыргонды адавын.

Григори йæ цæстытæ газеты фæсагъта. Фыст дзы уыд:

«Нæ корреспондент Парижæй хъусын кæны. Знон Парижы бынмæ къухы нæ бафтыд немыцаг ахуыргонд Ойген Зенгеры адавын. Пресс-конференцийы Францы æдасдзинад хъахъхъæнынады службæйы минæвар La Direction Centrale des Renseignements gInIraux RG куыд фехъусын кодта, афтæмæй, ахуыргонды хæдзармæ чи бабырста, уыдон уыдысты цыппар æдхотых фыдгæнæджы. Æхстыты сæ иу фæмард, иннæты æрцахстой æдасдзинады тыхты руаджы. Цыппарæй дæр разындысты, Францы цы советон разведкæ кусы, уыдонæй. Ахуыргонды адавд къуылымпыгонд æрцыд, уымæн æмæ æдасдзинады службæмæ уыд информаци, бабырст цæттæгонд кæй цæуы, уый тыххæй, æмæ хæдзары хъахъхъæд фæтыхджындæр кодтой.

Григори газет иуварс аппæрста. Фæстиат кæнæн нал ис. Рæстæг минуттæй нымайгæ ссис. Азæйæн бардзырд радта:

– Рæвдз дзаумæттæ амбырд кæн. Уæлдай мацы райс. Æмæ сæ машинамæ хæсгæ.

– Исты ‘рцыд? – фæтарст Азæ.

– О.

– Цы?

– Уый фæстæ дын æй зæгъдынаен. Цæугæ кæнæм.

– Кæд?

– Ныртæккæ æвæстиатæй.

– Кæдæм?

– Базондзынæ йæ...

XXVI

Берлин, 10 ноябрь, 1947 аз. «СУСÆГГАГ».

СВАГ-ы Политуправленийы хицау инæлар-майор Андреевмæ.

ПОЛИТФЕХЪУСЫНГÆНИНАГ

4 ноябры, ацы аз, фæссихор Æфсæддон Управленийы разамынд базыдта, инженерон æфсæдты Управленийы хистæр афицер, дæлбулкъон Токаев Григори Александрович йæ бинонтимæ кæй фæцыдæр.

Токаты Григори Алыксандры фырт, 1909 азы гуырд, ирон, ВКП(б)-йы уæнг 1931 азæй, йæ дæснийадмæ гæсгæ инженер-механик. Ис æм зонадон къæпхæн – техникон наукæты кандидат, доцент. Йæ æфсæддон цин – инженер-дæлбулкъон. Кусы Управленийы хистæр афицерæй.

Хæсты азты куыста Жуковскийы номыл Хæстон-Уæлдæфон Академийы. Германийы Цæдисон контролон администрацийы ис 1945 азы июнæй.

Ис ын бинонтæ. Йæ бинойнаг Токаты Азæ Зауырбеджы чызг, йæ чызгон мыггаг Байатæй, Владикавказы гуырд, инженер-химик, æнæ-партион. Чызг Беллæ, 1938 азы гуырд.

Токаев дæргъвæтин рæстæг куыста Вернер фон Брауны архивтæ æмæ, Браунимæ чи куыста, уыцы немыцаг ахуыргæндты ссарыныл. Йæ куыстмæ Æфсæддон Управленийы разамынды ‘рдыгæй цæстдард нæ цыдис. Токаев гуырысхойаг фæндвидардзинадимæ домдта, цæмæй немыцаг авиаконструктор Курт Танкы Мæскуымæ арвитой. Йæ куырдиатыл ын куынæ сразы сты, уæд тынг фæхъыг, фæтарст, Советон Цæдисы Маршал æмб. Соколовский æмæ инæлар-лейтенант æмб. Дратвины цæсты куы бафта, уымæй. Уыцы рæстæг æм Соколовский æмæ Дратвин сæхимæ нал сидтысты Танкимæ баст фæрстыты тыххæй докладимæ, уымæн æмæ Токаев йæ докладты æмб. Соколовскимæ æмæ æмб. Дратвинмæ, стæй Мæскуымæ фыстæджыты хаста æнæбындурон фактæ, вазыгджын фарстатæм ын нæ уыд объективон ахаст, сенсцитæ æмбырд кæныныл фæцалх æмæ лæвæрдта сайæн æрмæджытæ, Мæскуыйы та Кремлы уынаффæты рæстæг хицауады уæнгтæн ракодта æбæлвырд хабæртæ немыцаг авиаконструтор Танкы тыххæй.

Хицауадон сæрмагонд къамисы кусгæйæ, Токаев йæ къух бафыста акты бын, алцæимæ дæр уыд разы, афтæмæй та уыцы рæстæг фыстæг ныффыста хицауадмæ æмæ йæ инæлар Куцевалова æн арвыста. Фыстæджы фæфаудта, инæлар-булкъон æмб. Серов разамынд цы къамисæн лæвæрдта, уый куыст. Къамисы йæ куыст куы фæцис, уæд дæр ма Токаев дæргъвæтин рæстæг, йæ мандат нæ ратгæйæ, йæхи амыдта куыд уыцы къамисы уæнг.

Дызæсгомдзинад, æнæраст ахаст йæ куыстмæ, хицауады разамынды асайд Танкы тыххæй доклады, æгæр хиваст немыцаг специалистимæ фембæлдтыты – æппæт уыдæттæ хынцгæйæ, СВАГ-ы командыгæнынад æмæ Æфсæддон Управлени Токаевимæ дарддæр куыстыл

нал сразы сты. Управленийы службæйы рæстæг Токаев арæх æвдыста æнæразыдзинад разамонджытæй æмæ йæ мыздæй. Токаев æмæ йæ бинонтæ цы уавæрты фесæфтысты, уыдон сты ахæмтæ:

1947 азы 12 сентябры инæлар-лейтенант Дратвин радта инæлар Бариновмæ Советон Цæдисы Маршал æмб. Соколовскийы барлæвæрд Токаевы Советон Цæдисмæ кусынмæ арвитыны тыххæй. Токаев уый кæмæйдæр базыдта æмæ цауты разæй фæуыны тыххæй афыста рапорт, цæмæй йæ нæ Райгуырæн бæстæмæ арвитой.

Штабы хицау документтæ цæттæ кæнынæн бардзырд радта.

1947 азы 16 октябры СВАГ-ы бардзырдæй Токаев йæ куыстæй æрцыд уæгъдгонд æмæ æрвыст цыд Советон Цæдисы Хæстон-Уæлдæфон Тыхты Кадарты хайадмæ. Фæлæ Кадарты Хайад уыцы бардзырд æрæрвыста æрмæст 21 октябры. Токаев базонгæ бардзырдимæ æмæ уыцы бонæй йæ алыгъды бонмæ йæхи цæттæ кодта Советон Цæдисмæ ацæуынмæ.

Фæстаг хатт Токаевы федта булкъон Белых 3 ноябры райсомæй. Авиапромышленности Министрады кусæг æмб. Сорокин, Токаевы сыхаг та бафиппайдта, Токаевы лæггадгæнæг немыцаг-сылгоймаг дæлбулкъоны хæдзарæй цыдæртæ куыд хаста, уый. Сорокинмæ диссаг фæкаст, Токаев хæдзары нæй, афтæмæй йын йæ фатерæй йæ дзаумæттæ кæй хæссынц, уый, æмæ фехъусын кодта Управленимæ.

Немыцаг сылгоймагимæ ныхасæй рабæрæг: 3 ноябры Токаев йæ ус æмæ йæ чызгимæ сæхи машинæйыл кæдæмдæр ацыд, лæггадгæнæг сылгоймагæн загъта, изæры фæстæмæ кæй æрбаздæхдзæн. Йæ немыцаг шофырæн дæр Токаев бардзырд радта, цæмæй 4 ноябры æрвылбонау райсомæй йæ куыстмæ рацæуа.

Токаев фæстаг рæстæджы онг цард, немыцаг цæрджытæм хæстæг цы хæдзар уыд, ахæмы. Йæ фатермæ йын сæрибарæй цыдысты немыцагтæ. Кæм цард, уыцы хæдзар ис Карлсхорсты æдде.

Æфсæддон Управленийы командыгæнынад Токаевæн дæтты хорз характеристика. Фæлæ, ахæм аргъ кæнгæйæ, нæ хынцы иуцалдæр хъуылдаджы:

– Токаев дзыхылхæст нæ уыд хицауады къамисы куысты тыххæй; дæргъæтин рæстæг, йæ мандат нæ ратгæйæ, йæхи амыдта куыд уыцы къамисы уæнг;

– хицауадмæ доклады дæр уыд æнæдзыхылхæст;

– уæрæх æмæ æнæцæстдард бастдзинадтæ йын уыд немыцаг специалисттимæ.

Бэлвырд бэрэг нэу, уыцы бастдзинэдтэй англисаг разведкæ Токаевы вербовкайы кәй не спайда кодта, уый. Агәр бирә сусәг-дзинэдтә кәй зыдта Токаев СВАГ-ы әмә нә авиацийы куыстәй, уәлдайдәр та аэродромты әмә 16-әм Уәлдәфон Афсады тыххәй, сәрмагонд паддзахадон кәамисы кусгәйә әмә Кремлы уынаффәты архайгәйә, уымә гәсгә Токаевмә стыр цымыдисдзинад сәвзәрән уыд англисаг разведкәйән.

СМЕРШ-ы оперативон кусәг капитан Квашнины рапортмә гәсгә, Токаев ресторан «Кайзерплац»-ы зарәггәнәг Эльзә Рихтеры әх-хуысәй базонгә бритайнаг ВВС-йы майоримә, цалдәр хатты йемә фембәлд, фәлә йә разамындән уый тыххәй ницы фехъусын кодта. Чи зоны, махән әнәзонгә англисаг афицер бацархайдта Токаевы семә әмгуыстмә сразы кәныныл.

Уыцы уавәртә әрәмных кәнгәйә, ис хатдзәгтә скәнән:

а) Токаев йә бинонтимә иумә гадзрахатәй рацыд йә Райгуырән бәстәйыл әмә Берлины цәдисон сектортәй иумә ацыд, уырдыгәй та йә арвыстой искәцы фәсарәйнаг паддзахадмә;

б) Токаев әмә йә бинонтә цыдәр әнамонд цауы амәттаг баисты.

Фәлә 3 ноябрәй рацыд бирә рәстәг, әмә нәдәр СМЕРШ-ы 'рдыгәй, нәдәр әфсәддон комендатурә әмә госпитальтәй ницы хабар ис.

Фыдыбәстәйыл гадзрахатәй рацәуын нә бауадзән уыдис, Афсәддон Управленийы командыгәнынад инәлар-лейтенант Дравины бардзырд Токаевы Советон Цәдисмә арвитыны тыххәй куы сәххәст кодтаид, уәд.

Инәләрттә Александров, Баринов әмә булкьон Белых фехәлдтой СВАГ-ы бардзырд – Советон Цәдисмә фәстәмә кусджыты куыд арвитын хъәуы, уыцы уагәвәрд. Токаевы фәстәмә Мәскуымә арвитыны хъуыддаг бабар кодтой, уыцы фарстимә комкоммә баст чи нә уыд, ахәм адәмән.

Афсәддон Управленийы әвзәр әвәрд у кусджытәм цәстдарды фарст. Булкьон Белыхән йә бон нә бацис сфидар кәнын ахәм уаг, цәмәй коммунисттә, се 'мгуыстгәнджытәй кәцыдәрты равг әмә зондахаст базонгәйә, әвәстиатәй хабар хъусын кәной әмә хъуыддагмә гәсгә змәлой. Къәрцхъусдзинад әвзәрүн кәныны фарстатә сты әппәты ләмәгъдәр бынат Управленийы политикон-хъомыладон куысты.

Управленийы командыгæнынад нæ сæххæст кодта СВАГ-ы куджытæн сæ цæрæнбынагтæ немцы фатертæй Карлсхорстмæ равывыны бардзырд. СМЕРШ-ы контрразведкæйы оргæнтæн се стырзæрдæдзинады аххосæй сæ бон нæ баци Токаевы ‘рдыгæй гадзрахат бакъуылымпы кæнын.

СВАГ-ы Штабы ‘рдыгæй цæттæгонд æрцаудзæн бардзырд ацы цауы фæдыл, дзуапп æрдомын бахъæудзæн лыгъды хабары аххосджынтæй. Партийы хаххы ‘рдыгæй курын барлаæвæрд, цæмæй инæлæрттæ Баринов æмæ Александровæй, стæй булкъон Белыхæй дæр дзуапп æрдомæн уа, Райгуырæн бæстæмæ фæстæмæ æрвитыны уагæвæрд кæй фехæлдтой æмæ уымæй гадзрахатæй рацыдæн æххуысгæнæг кæй фесты, уый тыххæй

СВАГ-ы бардзырд хæццæгонд уыдзæн уынаффæйы æрбадты рæстæг управлениы æмæ хайæдты хицауттæм. Партион къамисы уынаффæимæ базонгæ кæнын хъæуы æппæт управлениы æмæ хайæдты хицаутты – коммунисты æмæ сæ политикон хайæдты хæдивджыты, партбюройы секретарыты.

СВАГ-ы Политхайады Штабы хицау булкъон Овчинников.

10 ноябры фехъусынгæнинагмæ Æмхасæн:

1945 азы августæй 1946 азы январьмæ Токаев куыста Цæдисон Секретариаты Советон секцийы, ноджы ма 1945 азы сентябры та æвзæрст æрцыд Цæдисон Секретариаты Советон секцийы парторганизацийы партбюройы секретарæй. Йе ‘мслужбæгæнæг афицертæ Кудрявцев, Лысенко æмæ Никольченкойы ныхæстæм гæсгæ, Токаев куыстмæ кастис уæлæнгай цæстæй. Æмбæлттимæ ныхасы «тынг сусæг хъуыддаг у» зæгъгæйæ, дзырдта, ныртæккæ кæй кусы, немцы реактивон авиамотортæ куыд сарæзтой æмæ сæ куыдæй хуыздæр кæнынц, уый сбæлвырд кæныныл. Тынг архайдта, цæмæй йæ командировкæйы арвыстаиккой Германийы англисаг оккупацион зонамæ, æмбарын кодта, цыма, реактивон авиамотортæ уадзыныл цы немцаг институт куыста, уый зоны, æмæ йæ фæнды уырдæм исты хуызы бахауын. Маршал æмб. Соколовский йын бар нæ радта. Цæдисон Контролон хицауады кусгæйæ, Токаев цалдæр хатты фембæлд æбæлвырдгонд немцагтимæ, фæлæ уый тыххæй никæмæн ницы фехъусын кодта. Æмбæлттимæ æргомзæрдæ нæу. Йæ бинонты ‘рцыды размæ арæх æмбæлдис сылгоймæгтимæ, арæхдæр, СВАГ-ы госпиталы чи куыста, ахæмтимæ.

Цæдисон Секретариаты Советон секцийæ Токаевы чи зыдта, уыцы афицерта Столяров, Шептунов, Кокорев, Кудрявцев, Лысенко, Никольченко, Хæстон-Уæлдæфон хайад æмæ Æфсæддон Управленийы Токаевы æвдисынц куыд карьерист. Йæ куыстмæ цыдис, стæй-иу йæ куыстæй ацыдис, кæд æй фæндыдис, уæд. Инæлар Куцевалов æмæ инæлар-булкъон Серовимæ Мæскуыйы куы уыд, уæд, уырдыгæй æрбаздæхгæйæ, Токаев арæх дзырдта йе ‘мкусджытæн, зæгъгæ йæ бакодтой немыцаг специалистты сбæрæггæнæн паддзахадон къамисмæ, æмæ йыл уыцы хъуыддаджы ис æппæты бæрнондæр хæс æвæрд.

Уæлæмхасæн æрмæг Токаев æмæ йæ бинонты фæцыдæры тыххæй:

2 ноябры Токаевмæ уазæгуаты уыдис булкъон Столяров. Ныхæс-тæгæнгæйæ, Токаев дзырдта, зæгъгæ йын ам akkaг аргъ не скодтой, хъаст кодта, кæй йæ дæлдзыныг кæнынц, лимитон карточкаæ нæ дæтгæйæ, уымæй уæлдай ма йын ордерта дæр нæ дæттынц. Мæскуымæ цæуынмæ хъавыдис хæстæгдæр бонты. Булкъон Столяров бадис кодта, Токаев нырма йæ хæдзары дзаумæттæ кæй нæ арвыста, ууыл; йæхи нæ систа партхыгъдæй, нæ финхайадимæ, кæрæдзийæ исты дарынц æви нæ, уый сбæрæг кодта, консулты бюройы йæхи нæ фæнысан кодта. Токаев ын загъта, ома уыдæттæ скæнынаен нырма ис рæстæг, кæнæ ма иу-дыууæ боны бæрц æфæстиат уыздæн.

Силезскы вагзалы, скълады кærты бæрæггонд 10 бынаты æфснайд сты, Токаев Мæскуымæ цы дзаумæттæ хъуамæ арвыстайд, уыдон. Фæлæ уыцы 10 бынаты æрвитынмæ цæттæ нæ уыдысты, уымæн æмæ Токаев, цы гæххæттытæ сын хъуыд, уыдон иууылдæр нæ бацæттæ кодта, уымæ гæсгæ уыцы дзаумæттæ уыдысты ист æрмæстдæр ба-хъахъхъæнынмæ. Токаев сын зæрдæ бавæрдта æртæ боны фæстæ æд гæххæттытæ æрбацæуынай, фæлæ уæдæй фæстæмæ Силезскы вокзалмæ зынгæ дæр нал фæкодта.

Булкъон Белых уыд, Токаевы фæстаг хатт чи федта 3 ноябры, уый æмæ бафиппайдта, æфсæддон дарæсы кæй нæ уыд, фæлæ йæ ницæмæ æрдардта, уымæн æмæ зыдта, йæ службæйы хæстæ æххæстгæнгæйæ-иу Токаев арæх сусæгæй æмбæлд немыцаг специалисттимæ æмæ-иу уыд хæрзарæзт, цæмæй йыл цæст ма ‘рхæца. Фæлæ уыцы бон Токаев æфсæддон дарæсы кæй нæ уыд, уый хъуыдытыл æфтауы.

Фæстаг бонты Токаев тынг арæх дзырдта, Мæскуымæ кæй цæуы, 3 ноябры кой дæр-иу скодта. Фæлæ, кæд æцæг Мæскуымæ цæуынвæнд

кодта, уэд хуыздэр уйд æфсæддон дарæсы, афтæмæй йын æнцондæр уыдаид æфсæнвæндагыл дæр æмæ æфсæддон кассæты билеттæ исын дæр. Æфсæддон дарæс ыл кæй нæ уйд, уый нысан кæны, йæ фæндтæ æххæст кæнынаен æй кæй хыгдардтаид, уый.

Токаевы лæггадгæнæг немыцаг сылгоймаг Гертрудæ Герсдорф фехъусын кодта, Токаев ын, хæдзарæй цæугæйæ, кæй загъта, фæстæмæ изæры æрбаздæхдзынаен, зæгъгæ. Фæлæ 4 ноябры райсомæй немыцаг сылгоймаг Токаевы фатерæй дзаумæттæ хæссын райдыдта. Уый ууыл дзуры, æмæ зыдта, хæдзары хицау кæй нал æрбаздæхдзæн, æндæр советон афицеры дзаумæттæ нæ давтаид.

Токаевы æвæстиатæй ацыды фæстæ йæ фатеры баззад «Золинген» фирмæйы уагъд радиоприемник «Телефункен», цуанон топп æмæ бирæ продукттæ. Токаев æцæгдзинадæй Мæскуымæ куы цыдаид, уэд продукттæ йемæ аластаид, фæндагыл дæр æмæ йæ Мæскуыйы дæр фыццаг бонты бахъуыдаиккой. Продукттæ кæй нæ аласта, уый ууыл дзуры, æмæ зыдта, æнæ продукттæ йæ кæй нæ ныууадздзысты.

Уыдон иууылдæр сты, дæлбулкъон Токаев Райгуырæн бæстæ уæй-гæнæг кæй у, уый æвдисæнтæ.

Гæнæн ис, йæхи æмæ йын йæ бинонты басайдтой Берлины цæдисон сектормæ æмæ йæ уым æвæндонæй дарынц. Фæлæ уыцы вариант у зын бауырнинаг.

СВАГ-ы Штабы Политхайады хицау булкъон Овчинников.

XXVII

– Мах, Григори, бахæццæ стæм, дæ царды æппæты сæйрагдæр цы хъуыддаг сарæзтай, уымæ. Æз кæд раст бамбæрстон, уэд дæуæн тригер ссис газет «Die Welt» цы уац ныммыхуыр кодтой Францы немыцаг ахуыргонд Ойген Зенгеры адавыны тыххæй, уый.

– Раст зæгъыс.

– Æмæ дæм афтæ тынг цæмæй бахъардта уыцы мыхуыры æрмæг?

– Дæхæдæг æй не ‘мбарыс?

– Ис мæм цыдæр хъуыдытæ, фæлæ мæ фæнды, ды дæхæдæг цы зæгъдзынæ, уымæ байхъусын.

– Мæн уыцы тæккæ бон æрцахстаиккой. Фæаххосджын мæ кодтаиккой, ахæм хъуыддаг кæнынмæ кæй хъавынц, уый сын æз фехъусын кодтон, зæгъгæ. Инæлар Серов зыдта, уыцы хабар æз дæр

кай зонын, уый. Куына сразы дән уыцы операцийы архайыныл, уэд мыл гуырысхо кæнын райдыдта. Уый размæ дæр æй æргомай загъта, Брунштайны нæ куы 'рцахстой æмæ мæн англисæгтæ æвиппайды куы суæгъд кодтой, уый фæстæ. Хъуыддаг сымах 'руаджы рауадис афтæ?

– Мах тыхстыстæм де 'дасдзинадыл.

– Уый рæдыд хъуыддаг уыдис. Ницы 'рцыдаид, æз æртæ боны ме 'мбæлттимæ куы фæбадтаин лагеры, уæд. Афтæмай та мыл Серов дызæрдыг кæнын райдыдта. Парижы бынмæ операци кай нæ рауадис, уый сбастаид мемæ. Дарддæры хабæрттæ зын сбæрæг кæнæн не сты: ахст, сæрмагонд мæдзæлтты руаджы æрфæрстытæ. Серовы адæм хорз арæхсынц, цы сæ хъæуы, уыдæттæ базонынмæ.

– Францæгтæн ды нæ фехъусын кодтай?

– Куыдæй?

– Бастдзинад дын кæимæ уыд, нæ уыцы афицеры руаджы.

– Æмæ йæ уæд сымах дæр зыдтаиккат.

– Уæдæ чи фехъусын кодта францаг æдасдзинады службæтæн, Зенгеры давынмæ кай хъавынц, уый?

– Операци кай цæттæ кæнынц, уый æрмæст æз нæ зыдтон. Гæнæн ис, æмæ Серовы хæстагдæр адæмы 'хсæн уыдис «бынтыдзæуæг». Гæнæн ис, æмæ Брауншвейгы пъæлицæмæ дæр уый фæхабар кодта нæ экспедицийы тыххæй. Кæд афтæ нæу, уæд æз зонын æрмæстдæр иунæг адæймаджы, йæ бон афтæ бакæнын кæмæн бауыдаид.

– Чи у уыцы адæймаг?

– Профессор Бергер. Диссаджы хорз нын зыдта нæ хъуыддæгтæ. Иухатт ын загътон, ома къамис сног кæндзæн йæ куыст, Зенгер нæ къухы куы бафта, уæд. Уый уыцы тæккæ афарста, ома, дам, гæнæн ис, æмæ йæ давгæ дæр ракæнат. Раст зæгъ, Джордж, сымахимæ куыста?

– Уый дын, Григори, мæ бон фидарæй зæгъын у. Профессор Бергер махимæ нæ куыста. Йæ кой йын фыццаг хатт дæуæй фехъуыстон.

– Уæдæ уæд куыста америкагтæн.

– Цæмæн афтæ фидарæй зæгъыс уый?

– Уымæн æмæ нæ фембæлды фæстæ Бергер уайтагъд фæцыдæр ис Берлинай.

– Ды йæ цæмæй базыдтай?

– Капитан Квашнин мын æй загъта. Иуахæмы мæ афарста, Бергер кæм цæры, уый, дам, нæ зоныс. Уыцы хъуыддаг ын бабар кодта

инæлар-булкьон Серов. Афтæ йæм фæкаст, цыма æз æхцатæ æххæстæй нæ радтон кæнæ та сын сæ кæцыдæр хай профессор мæнæн фæстæмæ радта. Мæнæн уый тынг фæхъыг. Æз бахъуыды кодтон профессоры адрис æмæ йæ Квашнинæн радтон. Зыдтон, профессор сыгъдæгзæрдæ адæймаг кæй у, æмæ, раст цы у, уый зæгъдзæн. Цалдæр боны фæстæ мын Квашнин загъта, Бергер кæй фæцыдæр, кæм ис, уый, дам, ничи зоны. Уæд фыццаг хатт ахъуыды кодтон, профессор, йæхи куыд æвдисы, бынтон ахæм хуымæтæг кæй нæу, ууыл.

– Кæд ды раст дæ, уæд америкагтæ цæй фæдыл хъуамæ фæхабар кодтаикой францæгтæн, профессор Зенгеры давынмæ хъавынц, уый.

– Цæмæй мах къухы ма бафта. Америкагты зæрдæмæ куыд хъуамæ фæцыдаид, Советон Цæдис Зенгеры ракетоплан сараза æмæ дзы Нью-Йоркыл бомбæтæ кала, уый. Æнæ Зенгерæй уый тынг зын саразæн уыд. Мæн уырны, Зенгеримæ дæр сын дзы ницы рауадаид. Советон Цæдисы технологитæ афтæ рæвдз не сты, цæмæй ахæм проект сæххæст кæной.

– Зæгъ-ма, Григори, куыд бакодтаис, Зенгеры адавын сфæнд кæныны цау куынæ уыдаид, уæд? Æрбаздæхтаис Мæскуымæ?

– Нырмæ дæр ма мыл гуырысхо кæныс, кæд советон разведкайы агент дæн Великобританийы, зæгъгæ?

– Мæ куыст ахæм у, Григори.

– О, æрбаздæхтайн Мæскуымæ. Æмæ мæ бастдзинад сымахимæ баззадаид, раздахæн цы ивгъуыдæн нал ис, уым. Фæлæ æз бузныг дæн уæ службæйæ, афтæ æвæстиатæй эвакуацигонд кæй æрцыдтæн, уый тыххæй.

– Уый мах инфильтраци хонæм.

– Уадз. Сымах мæн æмæ мæ бинонты фервæзын кодтат тынг стыр фыдбылызтæй. Куыд рауад, афтæ рауад. Ууыл фæсмон кæнæн уайд, фæлæ дзы аивæн ницыуал ис. Курдиат политикон сæрфæцæвæны тыххæй æз ныффыстон аэродром Темпельсдорфы, цалынмæ «Ланкастер»-ы стæхынмæ цæттæ кодтой, уæдмæ.

XXVIII

Курдиат Великобританийы Хицауадмæ.

1. Æрæджы цы дыккаг дунеон хæст фæци, уый фæстæ мæ бæстæ ссис сидзæрты, сидзæргæсты, уæнгхъуаг цæнкуылты æмæ æнæхæдзар адæмы бæстæ; мæ адæм цы тугуард æмæ æвирхъау хъуагдзинадтæ бай-

йæфтой, уыдон ын нæ фæхуыздæр кодтой йæ барадон, удварнон æмæ экономикон уавæр. Бæстæйы æнæмæнг хъæуы радикалон политикон деконструкци, йæ экономика сног кæнын.

2. Афтæмæй та хъуыддаг цæуы æртыккаг дунеон хæстмæ, йæ амидингæнджытæ сты Политбюройы цыппæрдæс уæнджы æмæ кандидаты. Политбюройы политикайæн æппындæр иумæйагæй ницы ис мæ адæмы интересæ æмæ сагъæстимæ, уымæ гæсгæ разы нæ дæн уыцы политикайы инструмент æмæ архайæг уæвыныл.

3. Советон Цæдисы Æддаг политика æз нымадтон æмæ нымайын империалистон-экспансионистоныл, æндæр бæстæты сæрибардзинад исæгыл; афтæмæй йæ нысан у æнæхъæн дуне йæ дæлбар бакæнын. Æз уыцы пункттæй иумæ дæр разы нæ дæн, уымæ гæсгæ мæ нæ фæнды уыцы политикайы инструмент æмæ архайæг уæвын.

4. Æз дæн æппæтадæмон æмбырдты советон дипломатийы гуымыры мадзæлтты ныхмæ цæхгæр политикон оппозицион лагеры; уыцы мадзæлттæ æрмæст æппæтадæмон æмархайды бындур халæг не сты, фæлæ ма сты ме ‘наххос адæмæн сæ намыс къахыргæнæг дæр; дыууын фондз «вето»-йы æппындæр не сты мæ адæмы фæндонтæ æвдисæг. Æз разы нæ дæн æнæхъæн дунейы æнцойдзинад халджыты рæнхъыты уæвыныл.

5. Политбюройæн цы æнæраст æмæ æнæадæймагуарзон (йæ кондæй дæр æмæ йæ мидисæй дæр) æддагон политика ис, уый аххосæй мæ бæстæ æмæ мæ адæм сты æнæхъæн дунейæ иртæст. Уыцы адæмы иртæсты политика нымайын зианхæссæг æмæ сафæгыл, уымæ гæсгæ разы нæ дæн уыцы политикайы инструмент æмæ архайæг уæвыныл.

6. Германийы Советон æфсæддон администрацийы Сæйраг Штабы дыууæ азы æмæ æрдæг фæкусгæйæ, æз æрцыдтæн фидар хатдзæгмæ: Политбюройы оккупацион политикайæн Германийы, Австрийы æмæ Польшæйы ис, официалон æгъдауæй цы нысан æвдисынц, уымæ цæхгæр ныхмæвæрд нысан, æмæ нæу сабырдзинад æмæ æдасдзинады фарс Европæйæн иумæйагæй, уæлдайдæр та немыцаг адæмæн. Уыцы политикайы тæссаг фæстиуджытæ зонгæйæ, разы нæ дæн уыцы политикайы инструмент æмæ архайæг уæвыныл.

7. Политбюройы мидполитикайы дæр зыны советон царды алы къабазы дарддæры унификаци «фæтæгты» абсолютизм вульгарон нывхæххытæ æмæ æмбарынадтæм гæсгæ, Мидхъуыддæгты Министрады æмæ Паддзахадон Æдасдзинады Министрады тыхбар æмæ уæгъдибар архайд советон пропагандæимæ хæццæйæ цард кæнынц æр-

мæст æнад нæ, фæлæ зындзæрæн; Советон Цæдис баззад тыхкуысты бæстæйæ, нæй дзы адæймагæн сæрибарæй фезмæлæн; Советон Цæдис баззад ахæстæттæ бæстæйæ дæс æмæ ссæдз милуан ахст-цагъайрагимæ; Советон Цæдисы ис, историйы цы нæма фендæуыд, адæймаджы ахæм паддзахадон бюрократион эксплуатаци. Æз разы нæ дæн ахæм «политикæйы» архайыныл æмæ рацыдтæн йæ ныхмæвæрд лагерьмæ, уымæн æмæ уым ис мæ адæмы интерес. Уый хъæуы мæ адæмы.

8. Дæс æмæ ссæдз азы Советон Цæдисы цард æмæ 16 азы Коммунистон Партийы рæнхъыты уæвын мын бар дæтты фехъусын кæнынæн, большевикты Коммунистон Парти адæмы ныхмæ партии кæй у, йæ кæцыдæр фарстатæ та сты æрдзы ныхмæ политикон тых; æмæ йыл ныхас дæр нæй, адæмы ныхмæ чи у, йæ интерестæ æмæ йын йæ сагъæстæ чи не ‘мбары, ахæм политикон тыхимæ мæнæн иумæйагæй ницы ис, æмæ дзы æз мæхи хицæн кæнын.

9. Советон Цæдисы политикон оппозицийы уæвын фыдракæндыл нымæд кæй у, æмæ уый тыххæй æппæты карздæр социалон æфхæрд баййафæн кæй ис, Советон Цæдисы закъон, Политбюройы хъуыдыймæ иу цы хъуыды нæу, ахæм хи хъуыды уæвын кæм нæ уадзы, æвиппайды йæ «империализмы пайдайæн шпионажыл» кæй анымайы, уымæ гæсгæ мæнæн мæ бæстæ ныууадзынæй дарддæр æндæр гæнæн нал уыд, æмæ мæ бинонтимæ ныууагътон советон бæстæ.

10. Æз курын Великобританийы Хицауадæй, цæмæй мын мæ бинонтимæ иумæ раттой цæрыны бар уæ бæстæйы куыд политикон лигъдонæн. Мæ дарддæры царды иунæг нысан уыдзæн мæ адæмы æмæ æгас дунейы адæмы сабыр æмæ фæрнджын царды сæрвæлтау кусын.

Цыфæнды уавæрты дæр мæ адæмыл иузæрдион кæй уыдзынæн, стæй мæ ралыгъды аххосаг советон уагæвæрдимæ æнæразыдзинад кæй у, уый æмбæхсынæн мын æфсон нæй, уымæ гæсгæ бузныг уыдзынæн, мæ ацы курдиат мын мыхуыр æмæ радиойы фæрцы дзыллæтæ куы фехъусой, уæд.

Сымахæн стыр аргъгæнæг

Г.А.Токаев (Гр. А.Токаев), инженер-булкъон, техникон наукæты кандидат, доцент, хæдтæхджытæаразынады инженер, Германийы Советон Æфсæддон Администрацийы Сæйраг Штабы раздæры бæрнон кусæг.

XXIX

ÆРФАРСТЫ СУАГЪÆ

20 ноябрь, 1947 аз, Берлин.

Æз, Берлины СВАГ-ы райхайады оперсекторы хицау, дæлбулкъон Костиков А.Д., уыцы райхайады тæлмацгæнæг, старшина С.А. Воробьевимæ æрфарстон æвдисæн Герсдорф Гертрудæйы, 1897 азы гуыр, æнæпартион, немьцаг.

Æвдисæн Герсдорф Гертрудæ фæдзæхст æрцыд, Уæрæсейы УК-ы 95 ст. гæсгæ сайæн æвдисæндартæ дæттыны кæнæ æвдисæндартæ дæттыныл не сразы уæвыны тыххæй цы бæрндзинад хæссы, уымæй; тæлмацгæнæг старшина С.А. Воробьев дæр фæдзæхст у, Уæрæсейы УК-йы 95 ст. гæсгæ æнæраст тæлмацы тыххæй цы бæрндзинад хæссы, уымæй.

Фарст: Токаевмæ лæггадгæнæгæй кусгæйæ, цавæр ахастыты уыдыстут ды æмæ дæ бинонтæ Токаевы бинонтимæ? Цавæр фæткмæ гæсгæ куыстай Токаевмæ?

Дзуапп: Æз, мæ мой æмæ мæ лæппу уыдыстæм тынг хорз ахастыты Токаев Григорийы бинонтимæ. Бæрæгбæтты сæм-иу уазæгуаты дæр цыдыстæм. Куыстон сæм æрвылбон райсомы 9 сахатæй боны 2 сахатмæ, хатгай та-иу, гæрстæ æхсыны рæстæг, бафæстиат дæн изæрмæ. Алы мæй дæр мæ куыстæн истон 100 маркайы æмæ хæлцы цавæрдæр продуктæ.

Фарст: Токаевы бинонтæ Советон Цæдисæй Берлинмæ кæд æрцыдысты?

Дзуапп: Фыццаг хатт Токаевы бинонтæ Берлинмæ æрцыдысты 31 декабры 1945 азы, фæцардысты Берлины 1946 азы февральмæ, стæй фæстæмæ Советон Цæдисмæ аздæхтысты. Дыккаг хатт Токаевы бинонтæ Берлинмæ æрцыдысты майы кæрон, 1946 азы, æмæ Советон Цæдисмæ нал ацыдысты.

Фарст: Куыд дардта Токаев йæхи йæ бинонтимæ?

Дзуапп: Токаев Григорий æхгæд адæймаг у, суанг йæ бинонтимæ дæр бирæ нæ ныхас кодта, хæдзары куыста бирæ, фыста цыдæртæ, машинкайыл дæр йæхæдæг мыхуыр кодта. Тынг уарзта йæ чызджы.

Фарст: Токаевы зонгæтæй искæй зоны? Чи сæм-иу цыд?

Дзуапп: Токаев хæларæй цард дыууæ советон афицеримæ, иу ран куыстой. Сæ мыггæгтæ сын нæ зонын. Уыдон Токаевы фатермæ арæх цыдысты. Цалдæр хатты йæм Мæскуыйæ дæр уыдысты цавæрдæр афицерæ.

Норберт Биндеры райста, цэры америкаг секторы, район Нехебергы Гогенштауренштрассе, 7. Уый Токаевмæ куыста 1947 азы 3 ноябрьмæ. Токаев хатгай цыд службæйы машинæйыл дæр. Шофыртæ уым алыхуызæттæ уыдысты, сæ мыггæгтæ сын нæ зонын.

Фарст: Кæд базыдтай, Токаев йæ бинонтимæ Советон Цæдисмæ цæуынмæ хъавы, уый?

Дзуапп: 21 октябры райсомæй. Куыстмæ куы ‘рбацыдтæн, уæд мын Токаевы ус загъта, 28 октябры кæй ацæудзысты, уый. Уыд тынг хъæлдзæг. Уый размæ дæр-иу мын арæх дзырдта, тагъддæр æй Мæскуымæ ацæуын кæй фæнды, уый тыххæй, уым, дам нын хорз цæрæн бынат ис. Фæлæ 29 октябрымæ сæхи ницæмæй цæттæ кодтой ацæуынмæ. 29 октябры райсомæй æрбацыдысты дыууæ немыцаджы Силезскы вагзалай æмæ Токаевы хæдзары дзаумæттæ сцæттæ кодтой ласынмæ.

Фарст: 21 октябрæй фæстæмæ Токаевты фатеры немыцаг кæнæ советон цæрджытæй исчи уыд?

Дзуапп: Æз никæй федтон. 2 ноябры мæ мой æмæ мæ фыртимæ уыдыстæм Токаевы усы райгуырæн боны. Æмæ уым уыд Токаевы хæстæг майор-танкист. Уыцы майорæн йæ ус у Токаевы хо. Советон Цæдисæй Германимæ æрцыд 1947 азы октябры. Æндæр сæм ничи уыд.

Фарст: 3 ноябры уыцы майор-танкист уыд Токаевы фатеры?

Дзуапп: Нæ, нæ федтон. Чи зоны, уый раздæр ацыд. Иу-фарæстæм æрдæгыл мæм Токаевы чызг Беллæ æрбацыд æмæ мын фехъусын кодта йæ фыды курдиат, цæмæй сæм, куыд гæнæн ис, афтæ тагъддæр æрбацæуон. Куы бацыдтæн, уæд мæ Григори Токаев ракуырда, цæмæй сын аходæн ацæттæ кæнон, стæй та йын йæ бинойнагæн дзаумæттæ æмбырд кæнынмæ аххуыс кæнон. Мæнмæ тынг диссаг фæкаст сæ уавæр. Токаевы бинойнаг тынг тыхсти, уыд хуыздзыд, æмæ фыр тыхстæй йæ бон ницы уыд аразын. Дымдта сигареттæ, раздæр никуы дымдта. Григори Токаев уыд граждайнаг дарæсы. Уымæй размæ-иу æдзухдæр æфсæддон дарæсы уыд, æрмæст-иу хуыцаубоны искуы-иу хатт скодта граждайнаг костюм.

Фарст: Цафон ацыдысты Токаевтæ? Бахъуыды йæ кодтай?

Дзуапп: Иу-дæс сахатыл, чи зоны, иуæндæсæмы райдианы.

Фарст: Цы сæвæрдта Токаев машинæйы? Чи сбæдт йемæ?

Дзуапп: Токаев машинæйы сæвæрдта цыппар стыр чумæданы уæлæдарæс, мидæггаг дзаумæттæ æмæ къахыдарæсимæ, хъæццулы тыхт

хуыссæнгæртæ, дыууæ мыхуыргæнæн машинкæйы сæ агъудты, цыппар цæрмын пъартфелы цыдæр уæззау цæмæйдæрты дзагæй. Уыцы дзаумæтты сæр æвæрд уыдысты Токаевы дыууæ цинелы, йæ дыууæ граждайнаг пълалтойы æмæ йæ усы дыууæ тинты кæрцы. Токаев йæ хæдæг сбадт рулыл, ус йæ фарсмæ, чызг та фæстаг бадæныл. Токаевы ус мын загъта, изæры, дам, нæ иннæ дзаумæттæм æрбаздæхдзыстæм, фæлæ не 'рбацыдысты. Уæдæй фæстæмæ сæ нал федтон.

Фарст: Цы баззад сæ фатеры?

Дзуапп: Бирæ продуктæ, хæдзары мигæнæнтæй дзаг асыкк, радиоприемник, цуанон топп æмæ æндæр дзаумæттæ. Токаев ныууагъта, æрвылбон цы æфсæддон формæйы цыд, уый дæр. Æз бафиппайдтон, йæ къæхтыл уыд алыхуызон туфлитæ. Ахæм хабар ыл раздæр никæд æрцыд. Мæнмæ уый диссаг фæкаст, фæлæ зæгъгæ ницы кодтон.

Фарст: Советон афицертаёй иу федта, Токаевы фатерæй дзаумæттæ куыд рахастай, уый. Кæй нал æрбаздæхдзысты, уый зыдтай?

Дзуапп: Æз уый нæ зыдтон, Токаевы хæдзарæй та рахастон, Токаев мын мызд цы продуктæй фыста, æрмæст уыдоны иу хай.

Фарст: Сæ уæлæ цы уыд Токаев æмæ йæ бинонтæн?

Дзуапп: Токаевыл уыд сау костюм, сау туфлитæ, фæлурс-морæ пълалто, морæ чылджын худ æмæ морæ хъуырбæттæн. Йæ ус уыди тар-цъæх пълалтойы æмæ тар-цъæх худы.

Фарст: Раздæр цавæр дзаумæттæ арвыста Токаев æмæ кæдæм?

Дзуапп: 1 ноябры Силезскы вагзалмæ Токаев арвыста стыр дзаумæттæ, иу-дæс бынаты. Æдде сыл фыст уыд, Мæскуымæ æрвыст кæй цæуынц, уый. Токаев арвыста иу буфет, иу фæлмæн диван, иу фыссæн стьол, иу стыр тымбыл стьол, æртæ фæлмæн къæлæтджыны, цыппар гыццыл тымбыл стьолы, кæсæнджын стьол, дыууæ æви æртæ гауызы. Дзаумæттæ вагзалмæ аластой, Токаев 29 октябры цы немыцагты баххуырста дзаумæттæ тухынмæ, уыдон. Йæхæдæг дæр вагзалмæ семæ ацыд.

Фарст: Шофыр Биндер-иу Токаевмæ кæд фæзынд куыстмæ?

Дзуапп: Æдзухдæр райсомы аст сахатмæ.

Фарст: 3 ноябры та кæд фæзынд?

Дзуапп: Иуæндæсмæ 'ввахс, фæлæ уæдмæ Токаев хæдзары нал уыд.

Фарст: Куыд бамбарæн ис, Биндер уыцы бон æнæхъæн æртæ сахаты кæй байрæджы кодта, уый?

Дзуапп: Токаевы ус ын бабар кодта базары авд киләйы дзидза ауәй кәнын. 2 ноябры изәры мәм Биндер әрбадзырдта, цәмәй Токаевән зәгъон, кәй байрәджы кәндзән, дзидза ауәй кәнын әй кәй хәуы, уымә гәсгә.

Фарст: Токаев-иу йә ацыды размә фәстаг бонты дәргъвәтин рәстәг нә уыд хәдзары? Кәмә дзырдта телефонәй, чи йын дзырдта йәхимә?

Дзуапп: Токаев-иу әрвылбон хәдзарәй ацыд фараст сахатыл, әрбацыд-иу фәстәмә боны дыууә сахатыл әмә та-иу сихоры фәстә ногәй ацыд. Кәдәм цыд, уый әз нә зонын. Нә зонын, телефонәй кәмә дзырдта әмә йәм чи дзырдта, уый дәр.

Фарст: 2 әмә 3 ноябры исты машинәтә уыдис Токаевы хәдзары раз?

Дзуапп: Токаевән йәхи машинәйә дарддәр ницәвәр.

Фарст: Токаевы машинә ма искуы федтай йә ацыды фәстә?

Дзуапп: Нә федтон. Мә фырт Гельмут мын дзырдта, куыстәй куы 'рбацәйздәхт, уәд Карлхорсты районы федта Токаевы машинә, фәцәйцыд Лихтенбергы 'рдәм. Фәлә уый уыд 17 әви 18 ноябры.

Фарст: Токаев кәнә дын йә ус сә ацыды размә фәстаг бонты исты хъуыддаг сәххәст кәнын бабар кодтой?

Дзуапп: Нә, ницы мын бабар кодтой, нәдәр мәнән, нәдәр мә мой Рихардән, нәдәр мә фырт Гельмутән.

Суагъәйы бын сә къухтә бафыстой Гертрудә Герсдорф әмә дәлбулкъон Костиков.

ӘРФАРСТЫ СУАГЪӘ

1947 аз, 19 ноябрь. Берлин.

Әз, Германийы Советон Әфсәддон Администрацийы гвардийы майор Железный тәлмацгәнәг М.Бемы әххуысәй әрфарстон Вилли Бремы, 1901 азы гуырд, фирмә «Штальбау»-ы шофыры.

Фарст: Германийы капитуляцийы фәстә цы куыст кодтай?

Дзуапп: Куыд нацист, 1946 азы июлы мәймә архайдтон пырх хәдзәртә халыны куыстыты район Миткийы. Уыцы азы 26 августәй та уыдтән советон афицер Григори Токаевы машинәтәрәг. Мә куыстәй мә куы суагъд кодта, уәд бацыдтән фирмә «Штальбау»-мә, хидтә аразәм.

Фарст: Токаевән дә чи райсын кодта куыстмә?

Дзуапп: Токаев кәм цард, уыцы хәдзары хицау Рихард Герсдорфы

фырт Гельмут Герсдорф. Гельмутимæ та маэ базонгæ кодта маэ чызг Иоганна Брем, Гельмутимæ кæрæдзи уарзынц.

Фарст: Цы ‘фсонæй дæ арвыста Токаев дæ куыстæй?

Дзуапп: Афтæ йæм каст, машинаæ æвзæр тæрын, стæй йæ цалцæг кæнынмæ дæр нæ арæхсын. Иухатт Мæскуымæ ацыд æмæ фæстæмæ тынг æвзæр зæрдæйы уагимæ æрыздæхт, цыдæр йæ зæрдæмæ нæ фæ-
цыд, æмæ машинæтæрæгæй райста слесыр Норберт Биндеры. Уыцы æрмадзмæ-иу мах арæх бацыдыстæм исты лыстæг цалцæггæнинагты тыххæй, æмæ-иу, иуварс ацæугæйæ, цæуылдæр бирæ фæныхас кодтой.

Фарст: Цавæр адристæм-иу баластай Токаевы?

Дзуапп: Цалдæр хатты йæ Потсдаммæ аластон «Метрополь» æмæ «Адмирал-пласт»-ы театртæм. Йæ бинойнаджы курдиатмæ гæсгæ-иу ацыдыстæм Берлины америкаг сектормæ. Иухатт дзы йæ зæрдæмæ фæцыд уæрæхчылджын сау худ. Сæ чызджы сын скъоламæ ластон. Æндæр никæдæм.

Фарст: Цавæр æндæрбæстæгтæ-иу æм цыд?

Дзуапп: Уый æз нæ зонын. Æнæ мæнæй-иу арæх ацыд йæхæдæг, машинаæ хорз скъæрдта. Улæфты бонты мыл никуы баууæндыд йæ машинаæ. Кæдæм æмæ кæимæ цыд, уый мæнæн цымыдисаг нæ уыд. Раздæр маэ куы бафæдзæхстаиккат, уæд æм маэ цæст дардтаин.

Маэ ныхæстæм гæсгæ протокол раст фыст у.

Вилли Брем.

ÆРФАРСТЫ СУАГЪÆ

1947 аз, 22 ноябрь. Берлин.

Æз, Берлины Оперсекторы райхайады разамонæджы хæдивæг, гвардийы майор Железный уыцы райхайады тæлмацгæнæг лейтенант Н.П. Поскакухинимæ æрфарстон Гельмут Герсдорфы, 1922 азы гуыр, немыцаг, æнæус, кусы механик-монтерæй æфсæнвæндаджы станцæйы Шарлети́нбургы, йæ цæрæнбынаты адрис у – Берлин, Вармбаденштрассе, 25.

Тæлмацгæнæг лейтенант Поскакухин Н.П. раст нæ ратæлмац кæныны тыххæй цы бæрндзинад хæссы, уымæй фæдзæхст æрцыд Уæрæсейы УК 95 ст. гæсгæ.

Фарст: Радзур-ма нын дæ службæйы тыххæй немыцаг æфсады.

Дзуапп: Æз службæ кодтон авиабастдзинадыл ахуыргæнæн ротæйы горæт Ютербогы аэродромы Берлинай хуссарырдæм 70 километры дард-

дэр æмæ дзы ахуыр кодтон дыууæ азы. Уыцы скьола каст нæ фæдæн, æмгъуыдæй раздæр мын радтой ефрейторы цин, æмæ мæ 1943 азы январы арвыстой Хурыскæсæн фронтмæ. Уыдтæн уæлдæфон радист, хæцыдтæн Харьковы бынмæ, Полтавайы, Ригайы. 1945 азы хæцыдтæн америкаг æфсæдты ныхмæ Ваймары районы, уацары дæр бахаудтæн уым.

Фарст: Цы хуызы уæгъдгонд æрцыдтæ уацарæй?

Дзуапп: Уацары уæвгæйæ, æртыккаг бон æндæр немыцаг уацай-рæгты стыр къордимæ мæнæн дæр уыд æрфарст. Фарста мæ америкаг æфсады сержант. Æрфарст ахаста 10-15 минуты бæрц, агъуысты ма уыд ноджы иу америкаг салдат, мыхуыргæнæн машинкайыл мыхуыр кодта. Дыууæ къуырийы фæстæ та нæм ногæй фæдзырдтой, анкетæтæн нын дзуаппытæ раттын кодтой, сæрибар кæй стæм, уый тыххæй нын гæххæттæтæ æмæ фæйна 120 маркайы радтой. Зæрдæ нын бавæрдтой дыууæ боны фæстæ суæгъд кæнынай, фæлæ нын дыууæ боны фæстæ нæ лагерь Альтенбург бацахстой советон æфсæдтæ. Иу-дæс боны фæстæ та нæ фарстой уырыссаг афицертæ, стæй нæ уацарæй суæгъд кодтой. Уæдæй нырмæ кусын æфсæнвæндагыл.

Фарст: Зæгъ дæ æндæрбæстаг зонгæты нæмттæ.

Дзуапп: Уыдон уыдысты æдæппæтæй дыууæ адаймаджы. Сæ иу – америкаг сылгоймаг Райзек Эллионорæ, капитуляцийы размæ мах хæдзары цард, куыста æфсæддон госпиталы хæдзарадон хайы. 1946 азы сæрды ацыд Америкамæ, Нью-Йоркмæ. Дыккаг уыд Советон æфсады афицер Токаев. Зонын æй æрмæст 2 азы. 3 ноябры Берлинай ацыд.

Фарст: Чи уыд америкаг Райзек Эллионорæ, æмæ уын йемæ цавæр ахастытæ уыд?

Дзуапп: Эллионорæ Райзек, 35-аздыд, райгуырд Нью-Йоркы, Берлинмæ æрцыд 1932 æви 1933 азы йæ лæг Вальтеримæ. Вальтер бацыд службæмæ вермахтмæ æмæ, æвæццагæн, ныр ис англисаг уацары. Хæсты размæ фондз азы бæрц цардыстæм иу хæдзары. Нью-Йоркмæ йæ ацыдæй дыууæ боны размæ нæм æрбацыд, хæрзбон нын загъта, стæй нын æнæнхæлæджы бафæдзæхста, цæмæй йын йæ агъуыст æххуырсты раттæм советон афицер Токаевæн. Токаев дзы фæцард 1947 азы февралы мæймæ, стæй ацыд, нæ фарсмæ цы виллæ уыд, уырдаæм.

Фарст: Чи-иу æрбацыд Токаевмæ, сымах хæдзары цалынмæ цард, уæдмæ?

Дзуапп: Цалынмæ йæ бинойнаг æмæ йæ чызг не ‘рцыдысты сен-

тябры, 1946 азы, уæдмæ-иу хатгай йæ машинæйыл æрбаласта немыцаг чызджыты, фæлæ сын æз сæ мыггæгтæ æмæ адристæ нæ зонын. Афтæ ма-иу æм æрбацыдысты мæнæн æнæзонгæ уырыссаг афицертæ æмæ немыцаг инженертæ. Уыдон-иу æм талынгæй æрбацыдысты, сæ цæсгæмттæ сын никуы федтон.

Фарст: Райдайæнæй кæронмæ нæ кæныс сайгæ. Фæлæ мах дæу тыххæй зонæм алцы дæр. Ды уыдтæ, Англисы интересæ хъахъхъæнæг америкаг сылгоймаг æмæ советон афицер Токаевы 'хсæн бастдзинад кæй руаджы уыд, уый. Махмæ уал абаддзынæ. Рæстæг дын дæттæм ахуыды кæнынæн.

Æрфарст фæцис 16 сахатыл.

XXX

Газет «Söddeutsche Zeitung». 1948 аз, 2 декабрь.

«Корреспондент Ассошиэйтед Пресс хъусын кæны Лондонæй:

Дæлбулкъон Токаев, советон æфсæддон-уæлдæфон тыхты эксперт, знон пресс-конференцийы фехъусын кодта, зæгъгæ, советон Политбюро кæны æртыккаг дунеон хæстмæ цæттагæнæн куыст. Ахæм политикæ у советон адæмы интересы ныхмæ, æмæ дæлбулкъон Токаев цæхгæр разы нæу уыцы политикаимæ. Уымæ гæсгæ, хъуыддаг хорз æмбаргæйæ, ахызт æндæр лагерымæ.

Дæлбулкъон Токаев не сразы дзуапп раттыныл советон иртасæн куыстыты, атомон энергийы æмæ æндæр æфсæддон проблемæты тыххæй фæрстытæн æмæ фехъусын кодта, зæгъгæ, Англисмæ шпион суæвынмæ не 'рбацыд, фæлæ сæрибардзинадыл хæцынмæ. Советон афицер æнæ дзуаппæй ныууагъта Лондонмæ йæ алыгъды тыххæй фæрстытæ дæр.

Пресс-конференцийы цы советон журналистæ æмæ Англисы коммунистты мыхуыры фæрæзты минæвæрттæ уыд, уыдон æй аххосджын кодтой гадзрахатæй рацыдæй æмæ ныгуылайнаг империалисттæн хи ауæй кæнынæй. Токаев уыцы аххостæ аиуварс кодта æмæ сын загъта: «Гадзрахатæй рацæуæн ис æрмæст дæ адæмы интересыл, уый та тох кæндзæн, советон адæмы уавæр фæхуыздæр кæныныл». Дæлбулкъон Токаев ма пресс-конференцийы кæрон йæ ныхасмæ бафтыдта, фашистон Германийыл советон разамынд кæй нæ фæуæлахиз, фæуæлахиз ыл сты советон хъæбатыр адæм.

XXXI

МИ-5-ы директоры хэдиваг Энтони Браун майор Хопкинсмæ фæдзырдта 1949 азы февралы райдианы, Блейнхем Паласы парчы бæлæстæ миты уымæл уæзæй куы æркъæдзтæ сты, цадтæн та, æнæхъæн сæрддæргы цы хъарм фембырд кодтой, уый сæ сæрмæ тæфы мигъау куы сбадти, уæд. Брауны раз стьолюл уыд къæндзытæй кæрæдзимæ фидаргонд гæххæтты сыфтæ.

– Ёрбахиз, Джордж, æрбад, – хæларзæрдæйæ йæм сдзырдта Браун.
– Нæ бафæлладтæ не ‘рбалидзæгимæ ныхас кæнынæй?

– Уый мæ куыст у, сэр.

– Цыфæнды куыстæй дæр адаймаг хатгай фæлмæцын райдайы.

– Нæ бафæлладтæн, сэр. Дæлбулкъон Токаев диссаджы æмныхасгæнæг у. Æз хуыздæр æмбарын райдыдтон Уæрæсейы. Раздæр æз зыдтон Чехов æмæ Достоевскийы Уæрæсе. Ныр æй уынын æндæр хуызы. Тынг диссаджы бæстæ у, Ныгуылæнæн уый у terra incognita.

– Цæмæй диссаг у?

– Ёрмæст уымæй дæр, æмæ дзы нæ дæлбулкъон Токаевы хуызæн адаймагтæн уæвæн кæй ис. Йемæ ныхас кæнгæйæ хатгай мæ цæстытыл ауайы, асфальты бæзджын цъарæй чи сзад, уыцы кæрдæджы хал. Цард ницæмæй ныхъхъусгæнæн ис.

– Æнæнхъæладжы хорз абарст, – фæкодта Браун. – Кæрдæджы хал асфальты бæзджын цъар стыдта?

– Нæ, æрмæст суадис. Фæлæ уал уый дæр гыццыл нæу. Уæлдайдæр асфальт бирæцъарджын, уæззау куы уа, уæд.

– Дымыс?

– Нæ, сэр.

– Уæдæ уæд æз адымдзынæн, кæд мын дæуæй бар ис, уæд.

Браун йæ хæтæлы «Кэпстеном» ныннадта, йæ хæрздæф фæздæг суагъта æмæ дарддæр дзырдта:

– Куыд дын загътон, афтæ æз тынг лæмбынæгæй кæсын æрфарстыты суагъæтæ. Афтæ мæм кæсы, цыма дын Токаев дæ фæрстытæн сыгъдæгзæрдæ дзуаппытæ дæтты.

– Афтæ у, сэр, – загъта Хопкинс. – Фæлæ уый нырма ницæуыл дзураг у.

– Цæуылнæ?

– Уый цытæ дзуры, уыдон нæ хæстон эксперттæ æнæуи дæр зыд-

той. Ногæй дзы ис æрмæст ницы нысаниуæггæнæг детальтæ. Фæнды ма бамбарын, цæмæн афтæ у, уый. Кæнæ дæлбулкъоны информаци зæронд у, кæнæ та дзуры, бар ын цæмæн радтой, уыдæттæ.

– Уæддæр дæм афтæ кæсы, чи зоны, советон разведкайы агент у?

– Æз контрразведчик дæн, сэр. Алцæуыл дæр гуырысхо кæнын ма хæс у.

– Ды хорз контрразведчик дæ, Джордж, уынын дын стыр фидæн. Цасдæры фæстæ бацахсдзынæ ма бынат. Кæнæ та суанг сэр Перси Силлитоуы бынат дæр.

– Бузныг, сэр. Фæлæ æз ахæм бæрзæндтæм нæ хъавын.

– Уый дæ фæнд кæнæ æвæндæй аразгæ нæу. Хъысмæтæн йæхи логикæ ис. Кæд дæ дæсныйады равзæрст рæдыд нæ уыдис, уæд дæ хъуыддаг йæхæдæг, кæдæм хъæуы, уырдæм æркæндзæн. Уæдæ ма уæддæр гуырысхо кæныс, æцæгдзинадæй дæлбулкъон Токаев чи у, ууыл?

– Кæнын, сэр.

– Уæдæ уæд мæнæ ацы документ бакæс, – Браун æм, стъолыл цы гæххæтты сыфтæ уыд, уыдонæй цалдæр бахæстæгдæр кодта. Хопкинс бафиппайдта: иннæ сыфтæ Брауны раз базадысты. – Мах æй райстам микрофильмы хуызы. Уырыссагæй англисагмæ тæлмац у. Кæс, тагъд ма кæн.

Хопкинс бакаст:

«Бынтон сусæггаг.

СУДЫ АРБАДТЫ СУАГЪÆ

г. Берлин, 1949 аз, 26 январь.

Германийы Советон Хæстон Администрацийы Æфсæддон трибунал, йæ сæрдариуæггæнæг гвардийы юстицийы дæлбулкъон Орлов, суды уæнгтæ – юстицийы булкъон Артеменков æмæ юстицийы майор Журавлев, нымæрдар – гвардийы капитан Прокосенко, зылынджынгонд æмæ дзы йæ фарсылхæцæг нæ архайдтой, афтæмæй æхгæд æрбадты æркастысты аххосджынгæнæг хъуыддагмæ: инженер-дæлбулкъон Токаты Григори Алыксандры фырты (афтæ ма у Токаты Гогки Ахметы-фырт дæр) фыдракæндтæм, Советон Уæрæсейы амынд УСФСР УК 58 – 16 æмæ 58 – 10 ст.ст.;

Токаты Азæ Зауырбеджы чызджы фыдракæндтæм, Советон Уæрæсейы амынд УСФСР УК 58 – 16 æмæ 58 – 10 ст.ст.

12 сах. 30 мин. сæрдариуæггæнæг байгом кодта суды æрбадт æмæ фехъусын кодта, цавæр хъуыддаг æвзардысты, уый.

Нымæрдар судæн бамбарын кодта, суд кæмæн кæнынц, уыдон – Токаев æмæ Токаева судмæ хæццæгонд не ‘рцыдысты, уымæн æмæ æмбæхсынц Советон Цæдисы арæнты æдде.

Æвдисæнтæм ацы хъуыддаджы тыххæй нæ фæсидтыстæм.

Сæрдариуæггæнæг фехъусын кодта суды уæнгты номхыгъд.

Æфсæддон трибунал, бынаты бауынаффæ кæнгæйæ, сбæрæг кодта:

Токаев æмæ Токаевайы хъуыддагмæ æркæсын фæсаууонмæ УСФСР-йы УК 265 ст. бындурыл, уымæн æмæ аххосджынтæ ныртæккæ æмбæхсынц Советон Цæдисы арæнты æдде.

Суд рахызт хъуыддаг иртасынмæ. Сæрдариуæггæнæг фехъусын кодта аххосджынгæнæн хатдзæг æмæ Æфсæддон трибуналы уынаффæ, стæй рахызт хъуыддаг æвзарæн æрмæгмæ.

Сæрдариуæггæнæг фехъусын кодта æвдисæнты бавдыстытæ рагагъоммæйы слесты рæстæг (хъуыддаджы гæххæттыты 75 – 77, 83 – 88, 89 – 92 сыф.).

Сæрдариуæггæнæг фехъусын кодта хъуыддаджы æрмæджытæ (93 – 95 сыф.).

Сæрдариуæггæнæг бавдыста Токаевы рапорт Советон Цæдисмæ службæмæ арвитыны тыххæй (117 сыф.).

Сæрдариуæггæнæг фехъусын кодта СВАГ-ы Сæйраг хицауы бардзырд N0789 1947 азы 16 октябрæй Токаевы йæ куыстæй суæгъд кæныны æмæ йæ Советон Цæдисы Хæстон-Уæлдæфон тыхты Кадрты Управленимæ арвитыны тыххæй (119 сыф.).

Сæрдариуæггæнæг бакаст СВАГ-ы 1947 азы ноябры мæйы æрцауæг æнæнхæлæджы цауты хыгъдæй рафыст (121 сыф.).

Сæрдариуæггæнæг фехъусын кодта, суды слестгæнæн хай æххæстгонд кæй æрцыд, уый фæстæ суд ацыд уынаффæгæнæн агъуыстмæ йæ уынаффæ аскъуыддзæг кæнынмæ.

13 сах. 50 мин. уынаффæгæнæн агъуысты фæстæ сæрдариуæггæнæг бакаст суды рахаст уынаффæ».

– Цы зæгъдына, Джордж? – бафарста Браун, Хопкинс æм суагъæ фæстæмæ куы балавæрдта, уæд.

– Уымæ уыд æнхæлмæ кæсæн. Æнæмбæрст у иу фарст – афтæ тынг цæмæн ныддаргъ кодтой хъуыддаг? Æнхæлмæ кастысты, зæгъгæ, фæфæсмон кæндзæн æмæ фæстæмæ раздæхдзæн дæлбулкъон Тасоевы хуызæн? Æви къухы бафтдзæн йæ адавын кæнæ амарын?

– Гæнæн ис, – сразы Браун, йæ дымæн хæтæл ногæй ссудзгæйæ.

– Хъыгаг у, суды рахаст уынаффæ кæй нæй, уый, – бафиппайдта Хопкинс. – Тынг диссаг мæм кæсы, цы уынаффæ рахаста трибунал.

– Цæуылнæ ис? Ис суды рахаст уынаффæ дæр. Нæ адæймаг Берлины тынг хорз бакуыста. Бакасын æй у дæ бон.

Браун балаæвæрдта Хопкинсмæ йæ разы æвæрд гæххæттыты сыфтæй. Уæллагыл уыд фыст:

«Бынтон сусæггаг

ÆФСÆДДОН ТРИБУНАЛЫ УЫНАФФÆ

г. Берлин. 26 январь, 1949 аз».

Бындæр машинкæйыл мыхуыргонд текст:

«УСФСР-йы УК 265 ст. бындурыл

Токаты Григори Алыксандры фыртæн (уыцы иу рæстæг у Токаты Гогки Ахметы фырт) Сæйраг Советы Амындмæ гæсгæ Уæрæсейы УК 58–16 ст. бындурыл, Советон Цæдисы Сæйраг Советы Амындмæ гæсгæ 26 майы 1947 азы «Марыны тæрхон айвыны» бындурыл йæ сæрибар байсын æмæ ахæстоны фæдарын дыууын фондз азы æмгъуыдмæ (25 азы), пунктæ «а», «б» æмæ «в»-йы æрфыстмæ гæсгæ – йæ бартæ байсын РСФСР УК 31 ст., фондз азы æмгъуыдмæ йе ‘ппæт исбоны конфискациимæ.

Токаты Григори Алыксандры фыртæн (уыцы иу рæстæг у Токаты Гогки Ахметы фырт дæр) байсын йæ «инженер-дæлбулкъон»-ы æфсæддон цин.

Уæрæсейы УК 31 ст. бындурыл байсын Токаты Григори Алыксандры фыртæн (уыцы иу рæстæг у Токаты Гогки Ахметы фырт дæр) йæ майдан «Советон Цæдисы уæлахиз Германийыл Фыдыбæстæйы Стыр хæсты 1941 – 1945 азты», майдан «Хæстон лæггæдты тыххæй» æмæ «Сырых Стъалыйы» орден.

Токаты Азæ Зауырбеджы чызгæн Сæйраг Советы Амындмæ гæсгæ Уæрæсейы УК 58 – 16 ст. бындурыл, Советон Цæдисы Сæйраг Советы Амындмæ гæсгæ 26 майы 1947 азы «Марыны тæрхон айвыны» бындурыл йæ сæрибар байсын æмæ ахæстоны фæдарын дыууын фондз азы æмгъуыдмæ (25 азы), пунктæ «а», «б» æмæ «в»-йы æрфыстмæ гæсгæ йæ бартæ байсын РСФСР УК 31 ст., фондз азы æмгъуыдмæ, æппæт исбоны конфискациимæ.

Хъуыддагмæ æркаст Сæрдариуæггæнæг гвардийы юстицийы дæлбулкъон Орлов».

– Бакастæ? – бафарста Браун.

- О, сэр.
 - Алцы дэр бамбærстай?
 - О, сэр. Мæ куыст фæцис?
 - Фæцис, Джордж. Токаев ныр ссис æнæхъæугæ æрмæг.
 - Уæдæ уæд Токаевы уæгъд кæнæм?
 - Уæгъд кæнæм, – бафидар кодта Браун. – Фæлæ йæм хъус дарын хъæуы. Æппæты фæлтæрдджындæр шпионтæ цауыл фæкæлынц?
 - Бастдзинадыл.
 - Уымæ сараздыстæм мах дæр нæ каст.
 - Йæ телефонмæ йын хъусæм?
 - Хъусæм.
 - Æддаг цæстдæрд?
 - Уæд.
 - Æмæ йемæ бастдзинад куы ничи бацагура, уæд та?
- Браун бахудагау кодта:
- Бастдзинад кæимæ нæ агурынц, Джордж, уый шпион нæу, фæлæ у хуымæтæджы цæрæг адæймаг.
 - Бар дæттыс ацы гæххæттытæ Токаевмæ равдисынæн?
 - Кæй зæгъын æй хъæуы, цауылнæ? Уымæн дæр цымыдисаг уыдзысты. Фæлæ англисагау сты. Бамбардзæн сæ?
 - Æз ын аххуыс кæндзынæн.
 - Баныхас кодтам. Ног документтæ бацæттæ кæнут Токаевæн: паспорт, цæрыны бар æмæ иннæтæ. Ахъуыды кæн, кæм куса, кæм цæра, уыдæттыл дæр.
- Браун бавæрдта суагъæ æмæ Æфсæддон трибуналы уынаффæ хъæбær гæххæттæй конд агъуды æмæ сæ Хопкинсмæ балавæрдта.
- Сæрибар уæвын у мæ бон, сэр?
 - О, Джордж. Бузныг дæ куысты тыххæй.

XXXII

Хæдзары ма Джордж Хопкинс иу хатт лæмбынæг бакаст Æфсæддон трибуналы æрмæджытæ. Дæлбулкъон Токайы-фырт æмæ йæ бинойнаджы хъысмæт лыггонд æрцыд иу сахат æмæ ссæдз минутмæ. Æмæ ууыл бритайнаг контрразведкæйы æрыгон майор тынг бадис кодта.

Хопкинс зыдта, Советон Цæдисы Великобританиау, бирæ мæйты дæргъы чи ахæссы, ахæм суды процесстæ нæ аразынц, падзахадон фыдгæнджытыл кæй банымайынц, уыдонæн. Сæрмагонд

уынаффæхæссæн æмбырдты, «тройкатæ» кæй хуыдтой, уым лагерьтæм æрвыстой æмæ фехсыны тæрхон хастой сæдæгай мин адæймагтæн, суанг-иу сыл советон хицауадæй разы нæу, зæгъгæ, куы фæдызæрдзыг сты, уæд дæр, хатгай та сæ сыхæгты кæнæ се ‘мкусджыты хахуыртæм гæсгæ. Фæлæ зонын иу хъуыддаг у, бынтон æндæр хъуыддаг та, уый дæхи цæстыты раз куы цæуа, уæд уый у.

Чехов æмæ Достоевскийы рæстæгæй нырмæ Уæрæсе тынг аивта, уымайдæр æрмæст иуцалдæр дæс азмæ. Уый историйы хыгъдæй хæрз чысыл рæстæг у. Фыццаг хатт бамбæрста майор Хопкинс, цавæр æвирхæу фидар монолит ис Ныгуылæны ныхмæ, уый: адæймагæн уæлдæфæй улæфын куыд æрдзон у, афтæ демократон хæзнатæ æрдзон цы Ныгуылæнæн сты, уый ныхмæ. Æмæ йын ныр контрразведкæйы йæ службæ, раздæр æрмæст куысты цæстæй кæмæ каст, йæ зæрдæмæ хæстæг цы службæ уыд, уый райста æндæр æууæл – наукæйы исты зынгæ æнтыстытæ, паддзахадон службæйы та карьерæ æнæ цæмæй не скæндзынæ, уыцы æнæрхъæдзинад.

Дыууæ къуырийы фæстæ Хопкинс æрцыдис конспиративон бæстаймæ æмæ Токайы-фырты агъуысты дуар бахоста.

– Бар дæм ис, Григори?

– Æрбахиз, Джордж. Хойгæ цæмæн кæныс? – бадис кодта Токайы-фырт. – Æнæуи мæм æрфæрстытæм хъахъхъæнæг куы фæдзуры.

Англисаг-уырыссаг дзырдуртæ цы фыссæн стъолыл уыдысты, уый цурæй сыстад æмæ уазæгæн бандон суæгъд кодта.

– Æрфæрстытæ нал уыдзæн, – бамбарын ын кодта Хопкинс.

– Афтæ у? Цæуылнæ?

– Цы дæ бон уыд, уыдон иууылдæр радзырдтай. Кæнæ та дæ цы фæндыд радзурын, уыдон. Æркæс мæнæ ацы документтæм. Англисагау сты фыст. Ратæлмац дын сæ кæнон?

– Мæхæдæг бафæлвардзынæн.

Токайы-фырт фæстæмæ стъолы цурмæ бацыд æмæ кæсын райдыдта. Хатгай-иу дзырдурт байгом кодта æмæ агуырдта æнæзонгæ дзырд. Хопкинс бадт, æдзынæгæй йæм кæсгæйæ. Уымæн кæсгæ-кæсын йæ цæсгомы нуæрттæ дурæй кондау зындысты. Суды уынаффæйы фæстæ райдыдта кæсын суды æрбадты суагъæ.

– Рæвдз ацæттæ сты.

– О, сахат æмæ ссæдз минутмæ, – сразы Хопкинс. – Бадис ыл кодтай?

– Нæ. Советон Цæдисы мыл дæс минуты йеддæмæ нæ бахардз код-таиккой. Марыны тæрхон мын рахастаиккой, æппæты бæрзонддæр социалон хъахъхъæд. Афтæ хонынц фехсыны тæрхон. Æз нæ зыдтон, марыны тæрхон ивд æрцыд, уый.

– Афтæ дæм кæсы, фондз æмæ ссæдз азы лагерь уымæй бирæ хуыздæр у? Ныр дыл цæуы æртын фараст азы, суæгъд уыдаис цыппар æмæ æртиссæдзæдзыдæй.

– Æз никуы суæгъд уыдаин, – цæхгæр дзуапп радта Токайы-фырт. – Нæй дзы, цы хуыздæр уыдаид, ууыл дзурыны сæр. Ды, Джордж, загътай, æрфæрстытæ фесты. Дарддæр мын мæ цардæн цы уынаффæ кæндзыстут?

– Абонæй фæстæмæ дæ цардæн уынаффæгæнæг дæхæдæг уыдзынæ. Æмæ æрмæст дæуæн дæхицæй аразгæ уыдзæн, дæ цард цавæр уа, уый. Æз дзырдтон Кранфильды авиацион колледжы разамындимæ, разы сты дæу наукон кусæгæй райсыныл. Уыдон дæр кусынц, ды Жуковскийы номыл мæскуыйаг академийы цæуыл куыстай, ууыл.

– Цæуыл?

– Тæхæг аппаратты аэродинамикæйыл. Уыдонимæ ракетæтæ дæр. Уыцы проблематикæ дæуæн хорз зонгæ у, афтæ нæу?

– Куыд хъуамæ райсой куыстмæ, кæй нæ зонынц, ахæм адæймаджы?

– Цыдæртæ зонынц. Алцы нæ, фæлæ дын цæмæй дæ квалификаци-йæн аргъ скæной, уый фаг зонынц. Бафæрсдзынæ, кæцæй? Мæнæй. Æз сын, цы сæ хъæуы зонын, ахæм информаци радтон.

– Бузныг, Джордж. Дæ бæрны чи ваййы, уыдоныл алкæд дæр афтæ фæаудыс?

– Мах политикон лигъдæттæн æдзухдæр æххуыс кæнæм ног уавæр-тыл фæцахуыр уæвынæн. Ныр ма ноджы иу хъуыддаг, – дзырдта дард-дæр Хопкинс. – Цæргæ кæндзынæ колледжмæ хæстæг, Джони Страт Ситийы уынджы. Баххуырстам дын аслам фатер цыппар агъуыстæй. Уым уал цæрут, цалынмæ уæхицæн хæдзар æлхæнат, уæдмæ. Æмæ ма фæстаг: дæуæн Лондоны дæхи мыггагыл нæй цæрæн, Бæрæг нæу, советон разведкæ дæ фесафын фæнд не скæндзæн, уый. Мæнæ дæ ног паспорт, цæрыны барлаæвæрд æмæ кусыны бар. Британийы цæрæджы ном та – фæстæдæр, уымæн рæстæг хъæуы.

– Цавæр мыггаг мын равзæрстат? – бацымыдис Григори.

Хопкинс æм паспорт балæвæрдта.

– Кæс.

Уым фыст уыд: Grigory A. Tokaty.

– Уæдæ уæд ныр æз Токати дæн?

– О, Григори. Æмæ уый тынг бирæ рæстæгмæ. Чи зоны, цæрæнбонтæм.

Хопкинс сыстад æмæ Григорийæн йæ къух балхъывта.

– Мистер Токати, табуафси Великобританимæ!

XXXIII

Фæстæдæр Лондоны университеты иу хай чи ссис, Кранфильдскы авиацийы уыцы колледжы Григори Токати фæкуыста цæрæнбонты. Йæ царды фæстаг бонмæ лæууыд университеты авиаци æмæ космосон технологиты Департаменты сæргы. Æртæ азмæ ссис профессор æмæ математикæйы наукæты доктор. Цалдæр азы фæстæ йын Нью-Йоркы академийы уынаффæйы бындурыл йæ наукон куыстыты бæрцмæ гæсгæ лæвæрд æрцыд техникон наукæты докторы къæпхæн. 1962 азы та астронавт Скотт Карпентеры «Атлас D»-йыл æнтыстджын атахты фæстæ программæ «Меркурий»-мæ йе стыр бавæрæны тыххæй Токати ссис Нью-Йоркы наукæты академи æмæ Америкæйы космонавтика æмæ астронавтикайы академийы æцæг уæнг.

1959 азы рауагъта чиныг «Сталин у хæст». Великобританийы чиныг ссис бестселлер æмæ расайдта цæхгæр æнаæразыдзинад галиурадикалон зылдты. Англисаг коммунистты газет «Daily Walker» ныммыхуыр кодта уац, чиныджы авторы схуыдта уæйгæнæг æмæ буржуазийы интересы сæрвæлтау Советон Цæдисыл цыфкалæг хиппæлой, зæгъгæ, автор ахæм бæрзонд бынат нæ ахста, цæмæй Кремлы уынаффæты архайа, Сталинимæ дæр никуы фембæлд, æмæ йæ чиныг æгасæй дæр у фыдхахуыртæ Советон Цæдисыл æмæ йæ сабырдзинадуарзаг политикайыл. Уац раыхуыр кодтой Лондоны бирæ газеттæ, уыдонимæ респектабелон «Таймс» дæр. Токати судмæ балæвæрдта «Daily Walker»-ыл. Йæ адвокаттæ æнцонæй рабылдтой процесс. «Daily Walker», «Таймс» æмæ, уац чи раыхуыр кодта, уыцы иннæ газеттæ суды уынаффæмæ гæсгæ хатыр ракуырды ныхас ныммыхуыр кодтой, англисаг коммунистты газет та бафыста, судыл цы фæлхас ацыд, уый. Токатийы дыккаг чиныг «Комрад X» та уыдис Советон Цæдисы партийы мидтохы тыххæй æмæ, кæд критикæ расайынæн бæзгæдæр уыдис, уæддæр «Daily Walker» ницыуал ской кодта.

Уыцы азты Токати иудадзыгдæр цард Лондоны, æрмæст 60-æм азты цалдæр азы ацард АИШ-ы, архайдта «Аполлон»-ы Мæймæ тæхынмæ цæттæ кæныны программæйы. Йæ куысты тыххæй Лос-Аламосы, штат Нью-Мексикойы, æвæрд æрцыд йæ бронзæйæ конд бюст, йæ быны дурыл фыст уыд G. A. Tokaty.

1972 азы декабры та америкаг астронавтæ Юджин Фернан æмæ Харрисон Шмитт мæймæ фæхæццæ кодтой Вернер фон Брауны æмæ Григори Токатийы портретæ лæгъзгонд æфсæйнаг зылдтыл кондæй. АИШ-æй куы ‘рбаздæхтысты, уæд Токати англисаг компани Rolls-Royce æмæ францаг SNECMA хуындæй архайдта фæндаггонтæласæг хæдтæхæг «Конкорд»-ы змæлынгæнæн хайыл æмæ 1969 азы авиаконструкторты кьордимæ уыдис «Конкорд»-ы фыццаг фæлварæн тахты.

Токатийы бинонтæ Джонни Страт Ситийы æххуырст фатерæй ралыгъдысты сæхи ‘лхæд хæдзармæ Уимблдонмæ, цалдæр азы фæстæ та балхæдтой æндæр хæдзар Лондонæй гыццыл æддæдæр, графство Суррейы. Уыцы азты Азæ Токати æдзухдæр уыд йæ сæрыхицауы фарсмæ, хъахъхъæдта йæ журналисттæй æмæ æнæхуынд уазджытæй.

Беллæ Токати каст фæцис Лондоны колледж æмæ дарддæр ахуыр кæнынмæ ацыд Парижмæ. Уым смой кодта зындгонд балетмейстермæ, Стыр бульварты музыкалон театры хицау æмæ аивадон разамонæгмæ, кафыд йæ мойы театры. Фæлæ сæ цард нæ ацыд, æмæ ахицæн сты. Беллæ æрбаздæхт Лондонмæ. Уыцы лæгæй йын баззад дыууæ чызджы, Гигори Токатийы цоты цот Наташæ æмæ Нонæ. Хистæр Наташæ у чындзыцыд, ис сын сæхи ресторан Уимблдоны.

Азæ амард 2003 азы фæззæджы 92-аздыдæй.

ЭПИЛОДЖЫ БÆСТЫ

СУСÆГДЗИНÆДТÆ СУСÆГДЗИНÆДТÆЙ БАЗЗАЙЫНЦ

Джордж Хопкинс изæры газеттæй Азæйы зианы хабар куы базыдта, уæд араст Суррейы графствомæ Григори Токатийæн тæфæрфæс ра-кæнынмæ. Хопкинсыл цыд 85 азы, низтæ йыл тых кæнын райдыдтой, фæлæ уæддæр йæхи хъæддых дарыныл архайдта. Кæддæр æм МИ-5-ы директоры хæдивæг Энтони Браун фæкастис пенсиисæг бакастджын джентльмены хуызæн, йæхæдæг та – банчы гыццыл клеркы хуызæн. Ныр та зæронд джентльмен уыд йæхæдæг.

Григори нæ бадис кодта йæ фæзындыл, уазæджы акодта йæ кабинет-

мæ дыккаг уæладзыгмæ æмæ æрлæууыд, нуазинагты алыхуызон æвг-
тæ цы стьолыл уыд, уый раз.

– Исты бануаздына? Ис шотлайнаг виски æмæ францаг коньяк,
– бафарста Григори.

– Нæ, бузныг, – не сразы Хопкинс. – Æз мæ вискийы хай раджы
бануæзтон. Ды та нырма нæ?

– Æз дæр. Фæлæ хатгай мæхицæн ахæм бар раттын, мæ бон бафынæй
кæнын куына ваййы, уæд. Мæнмæ дæ исты хъуыддаг æркодта?

– Æрæгмæ базыдтон, цы бæллæх дыл æрцыд, уый, æмæ мæ бон нæ
баци йæ ныгæнæн бон æрцауын. Тынг зæрдиагæй хъыг кæнын демæ
иумæ, Григори. Æрмæст иунаг хатт ныхас кодтон Азæимæ, фæлæ йæ
мæ зæрдыл хорз бадардтон.

– Бузныг, майор.

– Булкъон, – бараст æй кодта Хопкинс. – Фæлæ отставкайы рагæй
дæн.

– Цавæр бынатай ацыдтæ отставкайы?

– МИ-5 директоры хæдивæгæй.

– Æвзæр карьерæ нæу, – загъта Токати.

– Кæддæр æз дæр афтæ хъуыды кодтон. Ныртаккæ уыдæттæ ни-
цыуал давынц. Ды та ма ныр дæр кусыс? – Хопкинс ацамыдта фыссæн
стьолыл гæххæттытæм æмæ компьютермæ.

– О, мæ ахуыр нæ халын. Дæ царды бонтæ иууылдæр кусгæйæ куы
арвитай, уæд зын æрлæууæн у. Нæ зонын, зæгъгæ, нæ кусын, уæд куыд
уаин, – бакодта Токати.

Хопкинс æм лæмбынаг бакаст. Кæддæр фыццаг хатт цы дæлбулкъон
Токаевы федта, уымæй йæм ницыуал баззад. Æрдæгбокс æлвыд бæз-
джын сау сæрыхъуынтæ стæнæг æмæ сурс сты, цæсгом бахуым кодтой
арф æнцъылдтæ, цæстытæ дæр фегъуыз сты, уæхсчытæ – дæлæмæ
хауд. Архайдта йæхи сæрæнхуызæй равдисыныл, фæлæ бæрæг уыдис,
йæ бинойнаджы мæлæт ын уæззау цæф кæй уыд.

– Афтæ бакæнæм, Григори, æмæ бануазæм, – æнæнхъæлæджы
загъта Хопкинс. – Нæхи нæ афонæй раздæр цы ныгæнæм?

Токати æркодта зынаргъ авгæй уæззау агуывзæты виски, алкацийы
дæр дыууæ æнгуылдзы бæрц, систа йæ нуазæн.

– Азæйæн рухс зæгъæм. Æнæ бакъуырцгæнгæйæ, уырыссæгтæм
афтæ æмбæлы.

Æнæдзургæйæ ануæзтой. Æмырæй алаууыдысты. Хопкинс ба-

мбәрста, аһахуырәй виски йә сәрмә куыд ныццавта, бафәндыд әй аныхас кәнын ацы мадзура адәймагимә, хуымәтәг, бирә ацәрәг адәймагтә куыд фәдзурынц, сә царды цы уыд, уыдәттыл, афтә.

– Григорий, иу аһәуәздан фарст дәм раттон? Әвәццәгән, мах нал фембәлдзыстәм, әмә мә фәнды, цыдәртә кәронмә сбәлвырд кәнын.

– Фәрс, мәнмә әмбәхсинагәй рагәй ницыуал ис.

– Дә әрфарстытә нын куы фесты, уәд ма дәм нә хъус дардтам, хъуыстам дын дә телефонмә, кәимә әмбәлыс, уыдәттә бәрәг кодтам. Ды уый әмбәрстай?

– Әһхәл уыдтән. Цы уә фәндыд базонын?

– Демә бастдзинад исчи агурдзән Советон минәварадәй кәнә та советон агенттәй.

– Базыдат?

– Нә. Әппындәр гуырысхойагәй ницәуыл фәхәст стәм. Дыууә азы фәстә нә цәстдәрд систам. Стәй ацыдтә Иугонд Штаттәм, әмә нын цәст дарыһән фадат нал уыд. Фәлә уәддәр цавәрдәр дызәрдыггаг фарстытә базадысты. Уыдон ныр дәр нәма фесәфтысты. Басәтт, Григори, раджыйы хабәрттә сты. Англисмә советон разведкәйә әрвыст уыдтә?

– Цавәр дзуапмә мәм әһхәлмә кәсыс? «О» әви «нә»? Әз дын дзуапп ратдзыһән әндәр хуызы. Хъуыды ма кәныс, фыццаг әрфарстытәй дын иуы цы загътон, уый?

– Цы? Мә зәрдыл мын әй әрләууын кән.

– Зәгъгә, мә бон цы уа, уымәй бацархайдзыһән, цәмәй ног хәст ма уа. Әз уый сарәзтон, хәст нә уыди. Дә бон зәгъын у, мә бавәрән дзы бынтон гыццыл уыд. О, уый афтә у. Фәлә уыдис. Советон Цәдисы хай нә баци Курт Танк. Нә бацис Ойген Зенгер дәр. Зенгеры проектәй нә рауад, Нью-Йоркыл бомбәтә цы ракетоплан әппәрстаид, уый. Рауад дзы, адәймаджы Мәймә чи фәхәццә кодта, уыцы ракетә.

– Уәдә уәддәр ды фәхабар кодтай францәгтәм, Зенгеры адавынмә кәй хъавынц, уый? Әмә профессор Бергер, ды аххос кәмә фездәхтай, уый ницыгәнәг уыд?

– О, әз. Әцәг мә ма бафәрс, куыдәй мын бантыст, сәйрагдәр у, кәй мын бантыст, уый. Уый дын ницәуыл дзураг у.

– Зоныс, Григори, фыццагдәр нә гуырысхойыл цы ‘фтыдта, уый?.. Әгәр әһңонәй раирвәзтә СМЕРШ-әй. Уымәй дәр ма әд бинонтә.

Кæд дыл алыхуызон батинкæтæ уыдис, уæддæр. Хуымæтæг «йæ хъуыддаг ацыд»-ыл ын банымайæн нæй. Мæ бон у афтæ хъуыды кæнын: ды сразы дæ Великобританимæ баппæрстыл, фæлæ стæй советон разведкаимæ æмгуыстыл нал сразы дæ. Баууæндин суанг ууыл дæр, æмæ спайда кодтай Ныгуылæнмæ афтыны тыххæй уыцы фадатæй. Фæлæ мæ никуы бауырдзæн, хъуыддаг æнæ советон сæрмагонд службæтæй кæй рауад, уый.

– Нырма дæр дын æнцой нæ дæтты уыцы фарст, Джордж?

– Сæттын ыл. Нæ дæтты.

– Зоныс, цы нысан кæны: царды цыд зондахастыл æнæ баззаинагæй нæ дих кæны. Афтæ мæнæ дæ фарст дæр уым, баззаинаджы, ис. Æмæ баззаинаджы баззайдзæн.

Токати ацамыдта йæ кабинеты къуымы гыццыл сейфмæ.

– Ацы сейфы сты мæ мемуартæ. Уым ныффыстон алцы дæр æнæ исты æмбæхстæй. Уыдон раргом кæндзысты мæ амæлæтæй ссæдз азы фæстæ. Тæрсын, Джордж, дæуæн сæ дæ бон бакæсын куына бауа, уæдмæ нæ фæцæрдзынæ. Сразы уæвын дæ бахъæудзæн, царды дын æппæт сусæгдзинадтæ раргом кæнын кæй нæ бантыст, уыимæ.

Токати сыстад.

– Бузныг, Джордж, кæй мæ абæрæг кодтай, уый тыххæй. Кæрæдзи нал фендзыстæм. Фæлæ æдзухдæр мæ зæрдыл лæудзæн демæ нæ базонгæ. Ды уыдтæ, мæнæн Великобритани кæмæй райдыдта, уыцы фыццаг адæймаг.

Хопкинс ацыд. Уымæй цыппар мæйы фæстæ, йæ бинойнаджы амардыл бирæ нæ рацыд, афтæмæй, йæ сусæгдзинад йемæ ахæсгæйæ, йæ цардæй ахицæн Токаты Григори.

Ирон æвзагмæ БЕЗАТЫ Фаризæйы тæлмац

БИБЛИОГРАФИ:

И. Петров. «Побег подполковника Токаева».

И. Петров. «Дело Тасоева».

Г. Токати. «Сталин – это война».

Г. Токати. «Комрад Х».

Б. Черток. «Ракеты и люди».

Дауыраты Дамир. «Ироны портрет Мæйыл».

«ТÆХУДИАГ, ЙÆХИ ЗОНЫНХЪОМ ЧИ ССИ!»

Уац

Хъодзаты Æхсарæн чиныг «Рухс» у йæ равзаргæ æмдзæвгæты æмбырдгонд. Æцæг, чиныгæн йæ ну цыппæрæм хай сты фæстаг азты фыст уацмыстæ. Ома æмбырдгонд нæу раздæры чингуыты æфтауцдон, уым сты поэты сфæлдыстадæн иууыл характерондæр, поэты индивидуалон æууæлтæ ирддæрæй æмæ æххæстдæрæй чи 'вдисы, уыцы уацмыстæ. «Рухс» – уый у поэты удыхъæды аив портрет йæ лæппуйы бонтæй йæ лæджы кармæ. Æхсар æртын азы дæргъы барджынай, зæрдиагæй, хъаруджын зиууонай кусы ирон поэзийы хуымгæнды, æмæ йæ удвæллойæн рæстаг æвдисæн у ацы чиныг.

Æхсар æмæ йæ фæлтæр – Джыккайты Шамил, Малиты Васо, Ходы Камал, Æлборты Хадзы-Умар, Хъодалаты Герсан, стæй, уыдонæй чысыл хистæр кæнæ чысыл кæстæр чи у ирон поэттæй, уыдоны сфæлдыстадон фæндаг райдыдта 50-æм азты дыккаг æмбисы. Уыцы рæстæджы райдианы аивады кусджытæ сæ риуыздаг сулæфыдысты æмæ ногæй, лæмбынæгдæр æмæ арфдæр райдыдтой хъуыды кæнын поэзи æмæ царды, поэзи æмæ адæмы хъысмæты æнусон иудзинадыл, аив ныхасы нысаниуæгыл конкретон историон заманы æмæ æнусты æвидигæ фæлтæры.

Цæмæн æрæфтыдтон ацы кой? Уымæн æмæ уый размæ официалон эстетикæ амыдта, зæгъгæ, литературæ æмæ аивады æхсæнадон мисси у парти æмæ хицауады тæрхæттæ пропагандæ кæнын, уыдоны сæрыл дзурын, уыдон сæххæст кæныны охыл тайын, уыдоны æнтыстыл райын. Æмæ кæд аив литературæйы мисси æцæг ахæм у, уæд уый газеты уацхъуыдай уæлдай нæу, адæмы царды æмæ хъысмæты ницы кæрды æмæ йæ сæр дæр ницæмæн хъæуы. Уæд фыссæг (поэт) уацхæссæгæй уæлдай нæу, йæ ныхас у иу боны нысаныл амад, адæмы æнусон хъысмæт æмæ рæстæджы æвидигæ фæлтæртæм ницы бар дары. Уæд лирикайæн мур дæр ницы æхсæнадон нысан ис, уымæн æмæ лирикон уацмысы поэт дзуры йæхи зæрдæйы уагыл, йæхи æнкъарæнтыл æмæ сагъæстыл, уыдон та хъæугæ никай кæнынц, поэты мисси у хицауады

тэрхэттыл дзурын, уыцы тэрхэттэ адæм куыд æххæст кæнынц, ууыл тыхсын. Афтæмæй официалон эстетикайы цæсты поэт сси цумайы лæппу, поэтикон ныхас – искæй хъуыдыйы фæлурс халдих, хуымæтæджы агитацион фæрæз. Ахæм хуызы та поэт дæр æмæ йæ ныхас дæр никæй хъæуынц: адæмæн свæййынц уæлдай даринаг, ома хæрыны уæнгæлтæ, хицауадæн – коммæгæс цумагæнæн сабитæ.

Лирикон поэзийæн та æнусты дæргъы стыр æхсæнадон мисси уыди. Поэт йæ зæрдæйы уаг, йæ уды сагъæстæй æвдыста адæмы хи-æнкъарынад (самочувствие), адæмы зæрдæйы цин æмæ маст, адæмы хъысмæт абон дæр, сом дæр æмæ историон ивгъуыды дæр. Къоста мæнгæй, мыййаг, нæ дзырдта:

*Нæ дзыллайы зæрдæ –
Мæ хуымгæнды хай;
Нæ бæсты сагъæстæ –
Мæ фæззыгон най...*

Алы хъуыдыгæнæг поэт дæр зыдта ацы хабар, поэзийы æцæг æхсæнадон нысан. Æмæ тыхсти йæ сæххæст кæныныл. Фæлæ йæ разы уыд стыр хохау официалон эстетикайы амынд: поэзийы мисси у хицауады тэрхэттæ пропагандæ кæнын, иллюстраци кæнын, æндæр ницы. Уыцы хъуыдыйы фæдыл ацу, уæд, æнæмæнг, фæиппæрд уыдзынæ поэзи æмæ поэты æцæг нысанæй æмæ бар-æнæбары суыдзынæ ницæйаг æввонгхор æмæ хъазæнхъул маймули. Поэзийы æцæг нысан-мæ тырн, дæхи йыл хъар, уæд та уыдзынæ официалон æфхæрды бын цæргæ-цæрæнбонты, дæ ныхас дæр бахаудзæн официалон критикты дзыхы æмæ йæ раууил-баууил кæндзысты тугмондаг ссыртæй æвæлмон амæттагау.

Ацы ныхмæдзыд рагæй фæстæмæ уыд нæ аивады архайджыты раз. Æмæ нæ поэттæй иутæ уыдысты официалон эстетикайы фарс, иннæтæ – кæд æргом нæ, уæддæр сæ миднымæр уыдысты йæ ныхмæ, сæ лирикон сагъæстæ нывæстой поэзийы æцæг æмæ æнусон нысани-уæджы фисынтыл. Æмæ уыцы поэттæй иу у Хъодзаты Æхсар.

«Кæд æргом нæ» уымæн зæгъын, æмæ æргом дзурыны рæстæг нæма уыд. Фæлæ, алкæмæн дæр йæ намыс æмæ йæ зонд куыд амыдтой, афтæ нывæста йæ зæрдæйы сагъæстæ æмæ равг. Поэтæн йæ позици æвдисæг сты, фыццаджыдæр, йæ уацмыстæ, йæ ныхæстæ нæ, фæлæ.

Æмæ чи цы уыди, чи цы позицийыл лæуд уыди, уый иууыл растдæр бæрæг у уацмыстæй. Æхсары уацмыстыл дæ цæст куы ахæссай, уæд та, æнæмæнг, фендзынæ иу хъуыддаг: уый кæддæриддæр уыди поэзийы æцæг миссийы, æнусон нысаны фарс. Æмæ-иу ын уыцы нысанмæ цæуыны фадат куынæ уыд, уыцы нысанмæ æргом æмæ удуæлдайæ цæуæн та уæвгæ никуы уыд 60 – 70 азты, уæд хъынцъым, æрхæндæг зæрдæйы уагæй сагъæс кодта йæ уавæрыл. Мæт, хъыг, сагъæс – ахæм сты поэты эмоцияы сæйраг фæлтæртæ. Мæ куыст, поэты зæрдиаг ныхас, искæй хъæуы æви дзæгъæлы фæллой, æнæхъуаджы хъиамæт у? Ахæм у, Æхсары зæрдæ æдзух чи уынгæг кæны, уыцы фарст. Стæй канд Æхсары раз нæ лæууыд уыцы фарст, алы æцæг поэты дæр тыхсын кодта æмæ кæны. Æхсары «Дыууæ хъæры» ууыл фыст у:

*Мæ хъуырмае куы ссæуы мæ кæуын,
Куы фæвæййы сайраг мæ сæр, –
«Нæ хъæуын, нæ хъæуын, нæ хъæуын!» –
Дæлдзæхæй фæхъусын мæ хъæр.*

*Мæ кæуын куы ссæуы мæ хъуырмае,
Куы фæвæййы сайраг мæ сæр, –
«Дæумæ сиды чидæр æххуысмæ!» –
Уæларвтæй фæхъусын мæ хъæр.*

Нæ поэтикон дзырды (хъуыды, æнкъарæн) 60 – 70-æм азты уавæры диссаг нæ уыд ахæм хъуыдымæ æрцауын, зæгъгæ, поэты æмæ поэтикон дзырды сæр никай хъæуы, æмæ уæд поэтæн йæ цардæй йæ мæлæт хуыздæр у. Ахæм уавæры поэтæн йæ хъарæг йæ былалгъыл вæййы, йæ уд та сайраг фæвæййы. Фæлæ уæддæр лæг ныфсæй цæры, зæгъынц адæм. Уыцы ныфс та поэты удæй бынтон никуы схицæн вæййы. Æмæ уый фæдыл хъуысы поэты удмæ дыккаг хъæр: «Дæумæ сиды чидæр æххуысмæ!» Раст у, поэты сæр хъæуы цыфæнды фыд-вадаты дæр. Чи зоны, уæд ноджы тынгдæр хъæуы. Æхсары дилеммæ мæм иувæрсыг уымæн кæсы: «Ды чи дæ – уайыг æви рыг?» Сæ дыууæ дæр! Романтикон поэзийы уыцы дывæрсыг дзуапп рагæй ис: Лермонтов æххæссыд зæххон сусу-бусуйæ æрвон зарагмæ. Акаки Церетели нымадта: куы зæххон вæййын, куы æрвон, куы æдылы, куы пехуымпар, «хуымæтæджы æхсæны лæг», ома, зæххæй арвы ‘хсæн йæ уд кæмæн байтыгъд, ахæм лæг. Æхсары уд дæр уырдыг уымæн лæууы

дыууа хъæры астау. Уый поэты хъысмæт у, æмæ йыл хъæцын хъæуы удвидарæй.

Куы йæ загътон, Æхсары поэзийы сæйраг равг æнтъыснаг, æрхуым, æрхæндæг у. Фæлæ уый у тыхджын зæрдæйы, ныфсхаст хъуыдыйы æрхæндæгдзинад, рæстдзинад йæ удæй фылдæр чи уарзы, ахæм адæй-маджы æрхæндæгдзинад. Æрхæндæг дæр уымæн у, æмæ дунейыл рæстдзинад хæрз чысыл кæй ис, рæстдзинад уæнгбаст уайыгау кæй у æхсæны царды, адæмы хъысмæты, адæймаджы зæрдæйы. Къостайы фæдзæхст нын уый уыди: «Рæстдзинад уарзынай скæнæм нæ фæндаг!» Уæд цы кæной поэты зæрдæ, йæ хъуыды, йæ цæст, кæд æмæ æхсæны царды, адæймаджы зæрдæйы нæй уыцы бæллиццаг рæстдзинад, уыцы зæрдæбæрзонды хос – уарзондзинад? Уæд зæрдæ нырхæндæг ваййы, хъуыды мæстджын сагъæсыл бафты, цæсты рухс сæвдылы уыраугæ цæссыджы.

Æхсары поэтикон равг кæд æрхæндæг, æрхуым у, уæддæр йæ поэтикон характер ныфс, æхсар æмæ цардуарзоны тынтæй нывæст у. Йæ дзырды æрдзыхъæд тыхджын æмæ ныфсджын у. Уыцы тых æмæ ныфсæй равзæргæ у йе ‘рхæндæг равг дæр, уымæн æмæ уыцы æвидигæ хъару, ныфс æмæ æхсарæн нæй дунейыл, адæмы зæрдæйы – йæ «хуымгæнды хайы» – уырзæвзæрст нæмгуытау байтауæн, ома поэты æцæг миссийæн удуæлдайæ лæггадгæнæн. Ахæм æрхæндæг та у хъаруджын оптимизмы, цардуарзоны æнæсайд гакк.

Æмæ мæнæн Æхсары поэзийы миниуджытæй иууыл тынгдæр мæ зæрдæмæ цæуы ацы миниуæг – цардуарзондзинад, стæй царды, æцæг царды сæрыл æхсарджын дзырдхъомдзинад. Ахæм æхсар куынæ уа поэтмæ, уæд уарзондзинад æдых у, æдых уарзондзинад та расайы йæ фæдыл ныфссаст цæссыг, æндонвидар уды æрхæндæг богъ-богъы бæсты сентименталон æнæсдзырд цæссыг. Æхсарæн йæ ныхас цæссыг расайынаг нæу. Уый æфтауы зæрдæйыл хъаруджын маст, йæ ныхас «æлвæст æрдынау мастифтыгъд» уымæн хоны. Йæ масты сæр та æргом у – рæстдзинад кæй нæй дунейыл, уый. Йæ цæсты сындз сты, царды рæстдзинады æмæ уарзондзинады ныхмæ цыдæриддæр лæу-уы, уыдон. Сæ номхыгъд ис алы æмдзæвгæйы дæр. Стæй æмдзæвгæ цæуылфæнды фыст уæд, Æхсарæй рох никуы ваййынц йæ сæйраг знæгтæ, рæстдзинады æмæ уарзондзинады (гуманизмы) знæгтæ. Æхсар арæх фыста куы бердзенæгтыл, куы Чилийы адæмы мæстытыл, куы

Сомихы бәстәйы, куы Литва, Латви әмә Эстонийы адәмты цардыл, фәлә, цәуылфәнды ма фысса, уәддәр йә хъуыды здәхт у магниты фатәгау Растдзинадмә – ис әви нәй, барджын у әви әфхәрд әмә дәлдзиныг, йе знәгтә йыл тых сты әви сәрибарәй цәуы царды әрфыты?..

Әхсары знәгтә сты Растдзинад, Уарзондзинад әмә Сәрибары знәгтә. Йәхи улы тыххәй уый знаджды цәстәй никамә кәсы. Уый дәр нын Къостайы амынд у:

*На что друзья, когда все люди братья,
Когда везде я слышу их привет?
Причем враги, когда во мне проклятья
Для злобы их и ненависти нет?*

Поэтән знәгтә сты рәстдзинад халджытә, адәмы цонгвәллой әмә удвәллойыл джыбытау чи ныххәцыд әмә афтәмәй чи цәры, уыдон. Уыдон адәмы хәрзәгъдауы раз джыбытәй уәлдай кәй не сты, уый хатынц сәхәдәг дәр, әмә сә фәнды, Поэт се ‘мдзәхдон куы уайд әмә сын йә номәй куы бамбәрзид Чырттымханы дидинвәлыст уәләфтауау сә чъизи цардыуаг, сә ницәйаг улыхъәд. Әхсар зоны ацы хъуыддаг әмә сыл худы дәлгоммә ныхасәй иронийы хуызы:

*Уә худтә фехсут арвмә,
Кәхцәй әнцъухут сән –
Әрцыди мыл уә арфә:
Уә халәмдих ысдән!*

*Гәртамхорәй, фыдләгәй
Әз нал кәндзынән хъаст, –
Әрдхорд зәгъын хуыснәгәй,
Фәлитойә та – раст.*

*Әргомдзырд әмә расты
Фәлтау әфтау цәсты, –
Дәлимонты гуыпп-хъазты
Дә зард цәудзән бәсты!*

*Козбау ләгты цәәл хъәрсән
Кәндзынән әз әмдзәгъд.*

*Быдзæу æмæ сæлхæрæн
Дæ фæндырæй æрцæгъд!*

*Маенæй уый ссардта цардæн
Йæ рахæцæн, йæ рох.
Ныббары бюрократæн,
Ныууагъта хъаугъа, тох.*

*Кæйдæр цæссыгтæй райы,
Йæ зарæджы сæр – цин.
Æдзух йæ цæстыл уайы
Хæрзиуджытæ ‘мæ цин...*

Ацы рæнхъыты уæхстыл кондау сты Æхсары поэзийы милмæвæрд знæгтæ се ‘ппæт дæр. Уацмыс æнæхъæнæй уымæн æрхастон. Уыцы знæгты æхсæнадон архайдæй ратæдзгæ у Æхсарæн йæ маст дæр, йæ ‘рхæндæг дæр. Уыдон уаллæттау хъæрмуст фаджысы быгъдулæг куы сисынц сæрибарæй, уæд уый та у поэтæн иууыл стырдæр зæрдæсæттæн фæзынд. Æхсары поэзийы эмоцион атмосферæ маст æмæ æрхæндæг, тыхст æмæ хъызæмарæй конд кæй у сæйраджы, уый дæр ацы фæзындæй ратæдзгæ у. Фæлæ нæ уайд раст афтæ æнхæлын, зæгъгæ, Æхсары поэзийы эмоцион дунейы æрмæст маст æмæ хыгзæрдæ равг ис.

Æхсары рагфыстытæм куы ‘ркæсай, уæд сæ бæлвырд зыны цардуарзаг, царды цинавзарæг адæймаджы зæрдæ. Æхсары поэзийы аивадон æмæ эмоцион дуне кæддæриддæр уыд æмæ у æнæниз, уæнгрог æмæ тугæфсæст удыхъæды дуне. Йæ хъуыды дæр, йæ зæрдæйы æнкъарæн дæр нæ уыдысты æмæ не сты дымгæ боны мигътау скъуыдтæ æмæ фаринтæ. Æхсары поэтикон уацмыстæй цæсты раз сысты иу рæстылхæст, цардуарзон, цардхъом æмæ дзырдхъом адæймаджы маестагамад фæлгонц. Æмæ уыцы характеры кæд бирæ маестытæ æмæ уынгаг сагъæстæ ахстон скодтой, уæддæр уыдон негативон реакцийы фæстиуджытæ сты, царды æмæ адæймаджы удыхъæды цы фауддзаг, æвидыц, фыдæгъдау миниуджытæ æмæ фæзындтæ ис, уыдоны тыххæй сагъæсы фæстиуджытæ, поэтæн йæ уарзæгой зæрдæйы равг чи халы, ахæм фæстиуджытæ. Негативон дæр сæ уымæн хонын. Уый нæй, уæд Æхсары поэтикон характеры ис æвидигæ уарзондзинад адæймаг æмæ цардмæ, алфамбылайы æрдзон дунемæ – кæрдæджы

цэуппай Бонвэрнонмæ, гæдыйы лæппынай Сæнайы урс сæрмæ. Æхсары поэтикон характер райдыдта сабиау æууæндаг æмæ æнæхин уарзондзинадæй. Уый бамбарын æмæ бавзарынаен фæг у йæ фыццаг æмдзæвгæтæй иу бакæсын дæр.

*Урсæнг бæрз...
Æрдæгмæ йыл
Уалæ 'ртыхстис асæст.
Ахсæв та мæ зæрдæйæ
Нал цух кæны сагъæс.*

*Цæй, цы дзурон? Бирæ дæм
Æз æнхъæлмæ кастæн.
Чи зоны, кæимæдæр
Аизæр фæраст дæ.*

*Чи зоны, кæд афонмæ
Ды бæллыс мæ уындмæ,
Гъе фæлæ дæ 'нафоны
Мад нæ уадзы уынгмæ...*

*Арвыл асæст атади,
Фервæзт мæй йæ зынæй.
Зæрдæйы та баззади
Сусæг мæт æлхынцъæй.*

Ам цы «сусæг мæт» ис, уый хуры къæрттау рухс уадзы æмæ нын агайы нæ зæрдæ æнæхин уарзондзинадæй, уæздан æмæ барон æнкъарæнæй. «Сусæг мæты» хицау хурмæзилаæгау зæрдæргомæй здæхт у йæ уарзонмæ. Æхсар фæстæдæр æнувыд уыди ацы фæлгонцон аналогийыл: «Рухсы бардуагау/ Рухсгæнгæ рацæуыс, /Цыма хур скæсы, /Æмæ 'хсынæны чылтау /Лæппуты сæртæ /Де 'рдæм азицынц».

Æмдзæвгæйы иу фæкастæй ницы уадиссаг фендзынæ, фæлæ йæм лыстæг куы 'ркæсай, уæд дзы, æнæмæнг, фæхатдзынæ поэты характеры сæйраг æрдзон миниуджытæ: æнкъарæны æмæ хъуыдыйы иудзинад (цельность), уыдоны национ хæдбындурдзинад, поэтикон уынынады индивидуалондзинад æмæ цардуарзон зæрдæйы уаг. Æмæ ацы миниуджытæ Æхсары поэзийы сты абон дæр, æрмæст йæ фæстаг

уацмысты уйдон сты мæстæгдæр æмæ аивдæрæй, ома йæ рæзгæ бонты поэтикон характеры миниуджытæ байрæзтысты, сбæрзонд сты, сæ хæдхуыз ноджы ирддæрæй æмæ хъæздыгдæрæй разынд йæ абоны уацмысты аивадон нывæсты. Ацы æууæл бæрæгæй зыны канд йæ программон уацмысты нæ, фæлæ йæ периферион æмдзæвгæты дæр. Цæвиттоны хуызы æрхæссæн ис хуымæтæджы ныхас, чиныгкæсæг йæ цæст кæуыл не ‘рæвæрдзæн, ахæм ныхас «Хуссармæ чи атахт, уыцы мæргътæм»:

*Кæмæн мæ уадзут?! – афтæ дæр
Æнкъард куы вæййæм, цинхъуаг.
Нæ дыргъдон аздад афтидæй:
Уæ зарджыты зæрин таг*

*Æрдæгыл аскъуыд. Арвы цъæх
Уæ бæсты байдзаг мигътæй.
Мæ зæрдæ бандзыг, бамæцъæл,
Кæсын уæ фæстæ джихæй.*

*Мæ цин, мæ амонд ивгъуыды
Кæсын æмæ та мысын:
Зæлдæгтæ уафгæ, ивылы
Уæ арфæ, арвæй хъуысы.*

*Уæ бырынчътæ – билцътæу.
Йæ бонæй уа нæ уалдзæг! –
Нæ быдырты, нæ мил хæхты
Уæ зард æвзартæ уадзы.*

Зын фæхатæн нæу иу хъуыддаг: ацы æмдзæвгæйы дæр рагбонты фыст лирикон этюдау кæй ис уыцы сыгъдæг æмæ зæрдæмæ барджынай æвналæг тон. Нырма дзы баззад, æгæрыстæмæй, сабийы æууæнчы хъæлæс («кæмæн нæ уадзут?»). Æцæг, поэт ныр ныв кæны фæлтæрд къухæй, йæ эмоцион мысæнуат (память) у хъæздыгдæр æмæ бæлвырддæр. Поэт зæрдæйы равг равдисынмæ ныр у дæсныдæр, дунейы сурæт æмæ зæрдæйы уаг æддæг-мидæг ауадысты æмæ зæрдæ агайынц тынгдæр: «Арвы цъæх уæ бæсты байдзаг мигътæй./ Мæ зæрдæ бандзыг, бамæцъæл, /Кæсын уæ фæстæ джихæй...» Æв-

зонджы бонты фыст æмдзæвгæйы нæма ис ивгъуыд, уым æппæт дæр нырма фидæныл баст у.

Ас лæджы æмдзæвгæйы фæзынд... ивгъуыд («Мæ цин, мæ амонд – ивгъуыды»), фæлæ уый æрмæст æрхуымы охыл загъд нæу. Ивгъуыд мысын ас лæджы миниуæг у. Мысгæ та йæ кæны æрмæст уый тыххæй нæ, æмæ рагбонтæн раздахæн кæй нал ис. Æвзонджы рæстæг, ныр ивгъуыд чи сси, уый баззайы адæймаджы зæрдæйы идеалы хуызы, ныры цæрæнбонтæн æмæ цардыуагæн аргъæнæн критерийы хуызы. Хуссармæ тæхæг мæргътæ – уыдон сты аивгъуыйæг рагбонтæ. Уыцы бонтæй хицæны æнтыснæг сиу ис реалон мæргътæн хæрзбонзæгъæн æнкъарддзинадимæ. Рагбонтæ-мæргътæ уымæн зынынц поэтмæ идеалон аивдзинады сурæты:

Зæлдæгтæ уафгæ ивылы

Уæ арфæ, арвæй хъуысы...

Æмæ ма иу фиппаинаг: æмдзæвгæйы кæд бирæ ис æрхуым хъæлæсыуаг æмæ сагъæссаг ныхæстæ («...афтæ дæр Æнкъард куы вæййæм, цинхъуаг», «Мæ цин, мæ амонд ивгъуыды», «мæ зæрдæ бандзыг, бамæцъæл»), уæддæр йæ пафос у фидæны ныфс. Аивгъуыдта æвзонгад, атахтысты рагбонтæ фæззыгон мæргътау, фæлæ æмдзæвгæйы фæлыстмæ æрттиваг зæриндагау бацыд маргъы бырынкъ-билцъы фæлгонц. Билцъыл та сзайы ног æвзар, ныфсы, царды, рæсугъддзинады æвзар. Гъе уыйадыл цæхгæр фæивы æрхуымы æнкъарæн, ивгъуыд æвзонгад мысыны æнкъарæн, æмæ уацмыс фæвæййы ныфс æмæ царддæттæг æнкъарæныл:

Нæ быдырты, нæ мил хæхты

Уæ зард æвзартæ уадзы...

Куыд уынаæм, афтæмæй Æхсары поэतिकон дæсныйад ныр æппæтæй дæр йæ гаччы сбадти. Æхсар бавæрдта йæ рагбонты поэतिकон характеры миниуджытæ, æцæг, ныр уыдон цæргæсы тæхгæ базыртау сæхи айвæзтой, æмæ бафтыд сæ фидыц, сæ хъаруйыл ног хуыз æмæ ног тых. Æрмæст поэт уæддæр баззад йæхи хуызæнæй, ома фæарфдæр æмæ фæаивдæр йæ индивидуалон хæдхуыздзинад. Ам ма нæ ныхасмæ хъуамæ бафтауæм ноджы иу фиппаинаг. Æхсарæн ныр сфидар, йæ гаччы сбадт канд йæ уды, йæ хъуыды æмæ уынынады хæдхуыздзинад

нæ, фæлæ ма, мæ нымадæй, йæ мыггагон (национ) хæдбындурдзинад дæр.

Зын фæхатæн нæу уый, æмæ йæ рагфыст этюды æнæлаз хъæлæсыуаг (тон) кæй байрæзт Илас Æрнигоны «Туаллаг зарæджы» фарн æмæ фæндиагæй. Уый дæр Æхсары поэзийы хæдбындур æмæ хæдмыггагыл дзурæг у. Æхсары поэтикон курдиат, фыццаджыдæр, байрæзт ирон поэзийы традицитыл (Къоста, Æрнигон, Нигер, Алихан, Темырболат, стæй Æхсарæн йæ хистæр æмæ кæстæр æмгæрттæ). Раст у, Æхсар лæмбынæг зонгæ у дунеон поэтикон традицимæ дæр, фæлæ йын сæйраг ахъазгæнæг (хъæбулæн – мадау!) фæци ирон поэтикон традици. Уымæй рацыд йе стихи музыкалон нывæст дæр, йæ дзырдаивад дæр, йæ поэтикон æхсар æмæ æфсарм дæр. Афтамæй, йæ поэзи, иуæй, у хæдбындур – ома йæ удыхъæды хуыздæр миниуджытæй нывæст, иннæмæй та – хæдмыггаг, ома ирон национ дзырдаивады хæрзаудæнæй фæрныг.

Æхсары поэзийы хæдбындурдзинад сырæзт йæ уды æрдзыхъæды миниуджытæй. Уыдон æвзонгады æууæлтæ нæ разындысты, йæ рæзæн заманы сæ хуыз нæ аивтой, фæлæ бонæй-бонмæ кодтой тыхджындæр æмæ фидыцджындæр. Æхсары поэзийы хæдмыггагдзинад та баст у ирон дзырды, адамон сфæлдыстады æмæ профессион поэзийы традицитыл, стæй йæхи фæлдисæг удварныл. Поэт кæд хорз зонгæ у дунейы поэтикон фæлтæрддзинадимæ, уæддæр ын уый дæр фæци йæ поэзийы хæдмыггагдзинад ирддæр æмæ арфдæр кæныны хос йæ рæзты процессы. Тыхджын æмæ хæдбындур курдиат алы ран дæр ары арвы бæрзæндтæм сæххæссыны хос. Æхсары та рагæй фæстæмæ фæндыд удварны æмæ поэзийы бæрзæндтæм схизын: «Бæллын æз, цъуппытæм бæллын».

Æхсармæ йæ фыццаг къæхдзæфтæй фæстæмæ дарын мæ цæст, æмæ барджынаы мæ бон у зæгъын: ныртæккæ у нæ поэтикон дзырдаивады курдиатджындæр дæсны аразджытæй. Йæ фæлтæримæ иумæ хæссы нæ дзырдаивады рæзты стыр бæрн. Æхсары фæлтæр, 1960-æм азты чи рахъомыл, уый курдиатджын æмæ дзырдхъом фæлтæр у нæ литературæйы историйы. Бирæ фæхъæздыгдæр кодтой нæ поэтикон дзырдаивад, фæлæ сыл нырма бирæ хæс æмæ бæрн ис. Ацы уавæр нымайгæйæ, мæн фæнды иуцалдæр фиппаинаджы зæгъын Æхсарæн дæр æмæ фæлтæрæн дæр. Уый, иуæй, рецензенты хæс у, иннæмæй та

– хистæры бар, кæстæрты куыст æмæ архайдмæ йæ хъус зæрдиагæй чи дары, уый хæс æмæ бар.

Æхсары ног чиныг «Рухс» фæстиуджытæ нымайæн чиныг у. Ам ирдæй зынынц поэты курдиаты æмæ хъуыдыйы æппæт миниуджытæ, стæй йæ дæсныйады хуызтæ дæр. Зæрдæ сæ райы – йæ дæсныйадæй дæр, йæ хъуыдыйы зæрдиаг æмæ ахсджиагдзинадæй, йæ курдиаты тыхæй дæр. Нæ цæстыты раз слæууы æппæтмæ дæр (поэтикон аивады!) арæхстджын курдиат æмæ цардыл, адæмыл, абоныл, ивгъуыдыл æмæ фидæныл сагъæсхъом хъуыды. Уый хъуамæ алы чиныгкæсæг æмæ алы ирон фыссæгæн дæр ныфс æмæ сæрыстыры райдиан уа. Æмбæлы сæрыстыр уæвын, Æхсары хуызæн курдиат, поэтикон дзырды дæсны кæй байрæзт не ‘хсæн, уымæй. Ахæм хабар та зæрдæйæн дæтты стыр ныфс – ахæм дæсны архайæг цы ‘хсæнады æмæ цы ‘взагыл рахъомыл, уыцы адæм æмæ ‘взаджы аивадон хъару кæддæриддæр уыдзысты æвидигæ, фæрныг æмæ æнусон.

Фæлæ иугæр дзырд нæ удварны куыстыл цæуы, уæд афтæ никуы вæййы, æмæ иу кусæгæн иннæйы куыст фæстаг дамгъайы онг йæ зæрдæмæ цæуа, æппындæр æм мацы фау ара. Уый критикон мæнг тенденци уайд, æндæр ницы. Аипп арын афтæ нæ амоны, æмæ критикон фиппаинаг алы хатт дæр раст вæййы. Нæ, фиппаинаг, фыццаджыдæр, у сагъæс кæныны хос. Дзырдаивады куыст ахæм вазыгджын у, æмæ кусæгæн-фæлдисæгæн фæрссаг цæсты æвзарæнтæ вæййынц ног сагъæсты райдиан йæ куысты дæсныйад æмæ æнæлазы охыл. Афтæ хъуамæ уа ацы хатт дæр.

Бирæ фæдзырдтон Æхсары поэзийы сæйраг эмоцион фæлтæрыл. Уый у кæм æрхуым, кæм æрхæндæг, фæлæ уæнгуагъд æнкъарддзинад никуы вæййы, ныггуыппæввонг хъаруйæ æмьдзаг у. Тыхст уавæрæй фервæзынмæ арæзт æнкъарæн у, æмæ уый мидæг ис йæ тых æмæ поэтикон фæстиуæг. Уыцы æрхæндæгдзинад цæуы, дзырд дæр ыл нæй, æхсæны царды ныхмæдзыдтæй, æхсæнады удварны уавæрæй. Фæлæ мæм уæддæр афтæ кæсы, æмæ æхсæны цард, адæмы æнусон цард вазыгджын æмæ къабазджын у, алы хуызтæ æмæ йын алы фæлтæртæ ис. Уыцы хуызтæ æмæ фæлтæртæ та иу æнкъарæнмæ, иу эмоцион доминантæмæ æркæнай, уый гæнæн нæй. Уæд поэтикон эмоци иувæрсыг кæны, иугæндзон ыл уыцы иу хуыз бафты æмæ поэтикон интонаци дæр свæййы иударон, иухуызон. Афтæмæй «Уастырджийы

зарæг», «Айс æй, аназ æй!», «Хазбийы зарæг» æмæ «Тæрхъус сугтæ рацæйласта»-йæн та иу хъæлæсыуагæй, иу тоныл зарæн нæй. Поэзийы интонацион хъæздэгдзинад стыр хъуыддаг у, æмæ йæм Æхсары дæр фылдæр хъæуы йæ хъус дарын.

Ацы хъуыддаг хаты йæхæдæг дæр, æмæ йæ фæстаг æмдзæвгæтæ бирæ алыхуызондæр сты сæ интонацийæ, сæ равгæй, сæ эмоцион мидисæй. Уый бæлвырдæй зыны ахæм æмдзæвгæты: «Хæрджыты дугъ Габровойы», «Ды æмæ æхсынаены чылтæ», «Ысбон та ныл...», «Гетейы мотив», «Гимн уалдзæгæн», «Хуркъæвда», «Заргæ бонтæ уаргæ бонтæй раивди», «Уæ цуры хауын зонгуытыл» æмæ æнд.

Царды кæд бирæ ныхмæдзыдтæ ис, кæд поэты зæрдæ сæ тох æмæ мидхъуырдухæнæй фæллад у, йæ зæрдæ – тыхст æмæ уырыд, уæддæр царды фæлтæрты бирæ ис ахæм уысмтæ дæр, лæджы зæрдæ цин æмæ райыл чи бафтауы. Уыцы уысмтæ сты гармонийы цыбыр, фæлæ зæрдылдаринаг уысмтæ. Поэты зæрдæ сæм æмхиц хъуамæ уа – поэзийы сæйраг бæллиц уый куы у: дунейыл, адæмы æмæ æрдзы царды, гармонийы дуг куы ралæууид. Иугæр афтæ у, уæд поэт уæлдай æмхиц æмæ къæппæввонг хъуамæ уа уыдон уынынмæ, уыдон зæрдæйæ ба-взарынмæ. Мæ ныхас ууыл у æрмæст: нæ поэзийы фылдæр хъуамæ уа интонацион æмæ эмоцион алыхуызондзинад, кæрка-мæрка куыд уой йæ цæстуынгæ æмæ зæрдæисгæ хуызтæ æмæ æууæлтæ. «Мастифтыгъд – мæ ныхас». Алы хатт уый хорз нæу.

Æхсар тынг иузæрдыг у сонеты формæйыл. Æвзæрæй дзы ницы ис – поэт æппæтмæ дæр хъуамæ дæсны уа йæ аивады. Сонет XX æнусы поэзийы ногæй зынгæ бынат кæй бацахста, уый дæр бæрæг у. Иоганес Бехер æнæхъæн стыр чиныг ныффыста сонеттæй. Фæлæ мæм афтæ кæсы, Бехер стыр авторитет кæд у, уæддæр: сонет йæ 14 стихимæ поэты хыгдары, фæнда йæ æви нæ, уæддæр йæ хъуыдытæ æмæ йæ эмоцитæ хъуамæ уыцы 14 рæнхъы джиппы ауадза. Поэтикон ныхас та поэтан йæхиау уарзы сæрибардзинад, иу хъæувæткыл, иу нучы цæуын йæ цæсты сындз у. Мæ нымадæй, æмдзæвгæ, куыд жанр, уымæн сси XIX æнусы сæйраг, æмæ поэзи тырныдта сæрибармæ раздæры поэтикон фæлтæрддзинады формалон фæтк æмæ джиппæй. Ног кæнын цыма нæ хъæуы уыцы фæтчы æууæлтæ, афтæ æнхъæлын. Сонеты формæйæ пайда кæнын – дæ хорзæхæй! Фæлæ дзы хъæувæтк аразын, мæнмæ гæсгæ, не ‘мбæлы.

Стæмхатт Æхсары æмдзæвгæты ‘хсæн фæзыны, эмоцияæ тæбæк-гонд чи у, ахæмтæ. Зæгъæм, «Терк», «Къостайы уынг». Поэतिकон информаци æмæ хъуыды аззайынц быгъдæгæй, нæ сын фæфаг кæны эмоцион улæфт. Афтæ нæ зæгъын, æмæ алы хатт ныхас хъæбæрифтыгъд эмоцияыл амад хъуамæ уа. Вæййы афтæ, æмæ нымд эмоцияыл нывæст, ныллæг хъæлæсæй загъд ныхас зæрдæ тынгдæр фæцагайы. Фæлæ поэतिकон уацмысы ныхас айдагъ хъуыды æмæ информацийыл арæст хъуамæ ма уа, науæд искай зæрдæйы дунемæ фæтæхын йæ бон нæ бауыздæн.

Æхсар поэतिकон ныхасы дæсны у ныр, æмæ йæ дзырды чысыл аипп дæр бæрæгæй фæзыны хорз цухъхъайыл æцæгæлон æмпъузæнау. Зæгъæм, поэт ног дзырд сарæзта, фæлæ зындзурæн æмæ зынаæмбарæн у, уæд ыл æнаæмæнг фæкæлдзынæ. Ахæмтæ мæм кæсынц «хъуырудхос», «хъуырдыхæнгæ». «Уæддæр мын сараз иу хъуырудхос – кусон». «Уды хос – удхос» – уый æмбарын, фæлæ «хъуыр + уд + хос» – не ‘мбарын. Чи зоны, рæдийын, фæлæ, æнаæмбаргæ дзырдыл куы фæкæлы кæсæг, уæд фæиппæрд вæййы поэты хъуыды æмæ æнкъарæнæй, æмæ уацмыс йæ хæс нал сæххæст кæны.

Ирон номдарты бирæон нымæцы хуызтæ бæлвырд сты, æмæ дзы иу рæдыд куы ‘руадзай, уæддæр æй цæст ацахсы. Диссагæй дзы ницы ис, фæлæ Æхсары хуызæн дæсны поэты тексты нæ фидауынц. Зæгъæм, ацы чиныджы æз фембæлдтæн æртæ ахæм дзырдыл: адаг – адæгтæ, дзывылдар – дзывылдæрттæ, зынг – зынгтæ. Нæ дзырдвæткмæ гæсгæ растдæр у: адаг – адгуытæ (адæгтæ – адæджы, хохаг хуымласæн дзаумайы бирæон нымæц у), дзывылдар – дзывылдартæ, зынг – зынджытæ.

Афтæ мæм кæсы, цыма мивдисæг «æвдæлон (афтид)» нæ иу кæны разæфтуан «ба»-имæ. Æхсары тексты та ис ахæм дзырдтæ: «бахъæцын ристыл», «мæ риу бавдæлон ныфсæй». Мæ нымадæй растдæр у «ныхъ-хъæцын» æмæ «равдæлон». Æвæцæгæн, не ‘взаджы ис дыгууæ мивдисæджы (æвдылын æмæ æвдулын) æмæ сæ ивддзаг кæнын нæ хъæуы. «Зæхх æвдулы рухсы тынты» нæ, фæлæ «Зæхх æвдылы (искай не ‘вдулы, йæхæдæг æвдылы, ахизгæ мивдисæг у ‘вдулы) рухсы тынты». Нæу аив «æлвæстдзыхæй фæлæууын» дæр – æлвæсгæ кæны æфсæр, дзаныгъ.

Фæстаг фиппаинаг. Æмдзæвгæ «Дзырдта Къоста», зæгъгæ, уым

ис ахæм рæнхъытæ: «Фæззыгон бындзау слæмæгъ и нæ фæнд, / Нæ зонд – ызгæ, ныггуылмызтæ и не ‘взаг». Зонын æй, Æхсар æмдзæвгæ Къостайы хъуыдытæ ранывæндыны тыххæй нæ фыста, Къоста ныр цы загътаид нæ уавæры тыххæй, уый йæ æндæвта. Фæлæ уæддæр, мæ нымадæй, хуыздæр уыдаид ам Къостайæн йæхи дзырдурат æмæ фразеологи зæрдыл дарын. Уый та дзырдта: «Нæ зонд – цыбыр, мæгуыр – нæ зæрдæ, / Æдых фæллад лæгау нæ дзырд».

Мæ ныхас райдыдтон Æхсары стихæй: «Тæхудиаг, йæхи зонынхъом чи сси!» Æхсар ма ноджыдæр зæгъы: «Лæг дæ! – дæхимæ хъусын зон». «Дæхи зон!», «Дæхимæ хъус!» – афтæ зыны иу фæкастæй, цыма поэты хæсыл Æхсар хи зонын æмæ химæ хъусын нымайы. Уый мæнг æнхъæл уайд критикæн дæр æмæ чиныгкæсæгæн дæр. Поэт-лирик йæхимæ куы хъусы, уæд хъусы, фыццаджыдæр, дунемæ, æппæт дзыллæмæ. Йæхи зонынмæ куы тырны, уæд йæ бæллиц у адæмы зæрдæ, уд, хъуыды, равг æмæ психологи базонын. Фæлæ цыфæнды ма базона æмæ ма фехъуса поэт дуне æмæ дзыллæйæ, уæддæр ын дунейы æмæ дзыллæйы зонд æмæ зæрдæйы ахаст, царды уавæр æмæ бæллицтæ дзурынц йæхи зæрдæ æмæ йæхи зонд; йæ иунæг уд рафæлгъауынæн чи нæу, уый дзыллæ æмæ дунейы зæрдæ æмæ зонд никуы базондзæн; йæхимæ хъусынæн чи нæу, уый адæмы хæр никуы фехъусдзæн. Æцæг лирик уый у, адæмы, дунейы ристæ, фæндиæгтæ æмæ бæллицтæй йæ уд, йæ зæрдæ, йæ зонд цъуппыдзаг кæмæн сты. Дунейыл исты стыр фыдбылыз куы ‘рцæуы кæнæ цæуинаг куы ваййы, уæд йæ зæрдæ атонынаæввонг кæмæн ваййы, йæ зонд, йæ хъуыды та зындоны арты кæмæн фæсудзы. Уый нæй, уæд лирикон поэзи нæдæр уайд а дунейыл.

Æхсар у æцæг лирик. Чиныг «Рухс» нын æргом дзуры, нæ дзырдаивады ныр æртын азы кæй кусы æцæг поэт-лирик æмæ дзырдхъом æхсæны лæг.

Журнал «Фидиуæг», 1988 аз, 9 №

АЛБОРТЫ ИРБЕГ

Республика Хуссар Ирыстоны адæмон нывгæнæг Аелборт Баграты фырт Ирбег райгуырды горæт Цхинвалы 1945 азы. 1964 азы каст фæдис Тугъанты Махарбеджы номыл Цхинвалы нывгæнæн ахуыргæнæдон. Уый фæстæ йæ ахуыр адарддæр кодта Тбилисы Паддзахадон нывгæнæн академийы. Йæ дипломон куыст «Сажены»-йæн («Талатæ») лæвард æрцыд ССР Цæдисы Культурæйы Министрады диплом, йæхæдæг та хорзæхджынгонд æрцыд Гуырдыстоны ССР паддзахадон премийæ.

Ахуыры фæстæ æрбаздæхт Хуссар Ирыстонмæ æмæ аныгъуылд сфæлдыстадон куысты, активонæй архайдта Хуссар Ирыстоны Нывгæнджыты цæдисы куысты, къорд азты дæргъы йын кодта сæрдариуæг дæр. Йæ конд нывтæн арæст æрцыд бирæ равдыстытæ куыд Ирыстоны æмæ ССР Цæдисы, афтæ Венгри æмæ Германийы дæр.

1980-æм азты кæрон та Хуссар Ирыстоны цæраг ирæттæ радон геноциды ахæсты куы бахаудысты, уæд Аелборт Ирбег дæр æрлæууыд, Фыдыбæстæ бахъæхъæнын йæ хæсыл чи банымадта, уыцы хъæбатырты рæнхъыты. Уыд Коцты Грийы номдыд хæстон къорды уæнг, архайдта иууыл тæссагдæр æмæ фыдæвзарæндæр хæстон цауты. Рæстæг-иу чысыл куы фæсабыр, уæд та-иу ногæй райста йæ цылынаг æмæ афтæмæй стыр æварæн хаста куыд Ирыстоны хæдбар-дзинады сæрвæлтау тохы хъуыддагмæ, афтæ хуызфыссынады аивады къæбицмæ дæр. Хæсты фæстæ нысангонд æрцыд горæт Цхинвалы сæйраг нывгæнæгæй, сарæзта цалдæр ахсджиаг æмæ вазыгджын проекты. Фæстаг азты йæ къухы цы сфæлдыстадон æнтыстытæ бафтыд, уыдоны сæйрагдæртыл банымайæн ис, Нарты кадджытæм гæстæ кæй скодта, уыцы иллюстрацитæ.

Æрæджы йын лæвард æрцыд Хетæгкаты Къостайы номыл паддзахадон преми.

«МАХ ДУГ»-Ы РАВДЫСТ

БИАЗЫРТЫ Кромвел:

**«Хуыцау, æнæ низтæй дæр æй зыдтон,
куыд аив у æгъдауæй цæрынаен зæхх».**

Тәбәхсәуты Бало Сталиныры
рәвдауәндоны. Кромвелы мад ләууы
галиуәрдыгәй ҫыццәг. 1960 аз

Ессентуки, 1960 аз

Сталиныры ськолайы ахуыр кәнгәйә.
Кромвел бады рахизәрдыгәй ҫыццәг

Уæрæсейы алы рæттæй уырыссаг æвзаджы ахуыргæнджытимæ. 1988 аз

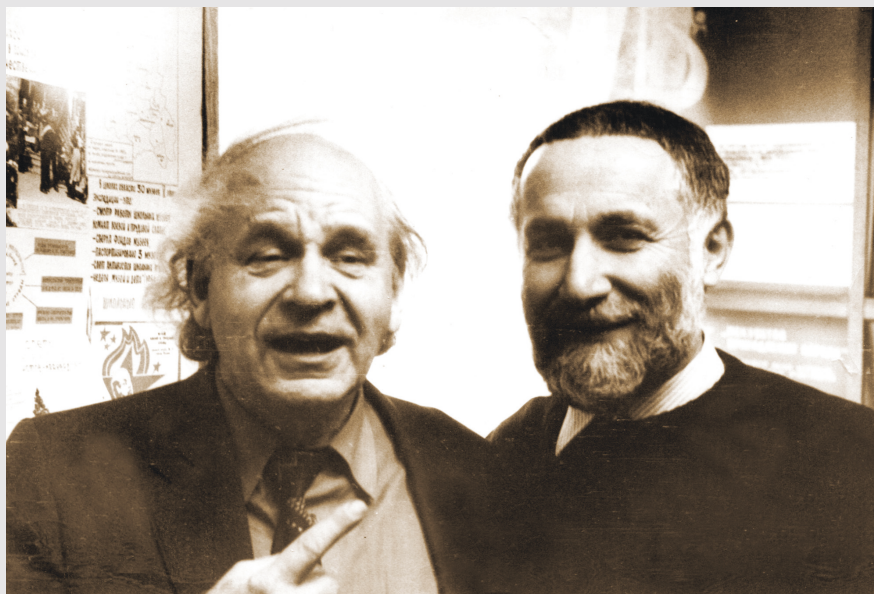
Къæбулты Мурат, Цопанты Тая, Бедойты Шалва æмæ Гадаты Лазыримæ

Сындзыхъæу. Еджиты Сослæн-
беджы хæдзары кæрты. 1971 аз

Саккаты Эльбрусимæ

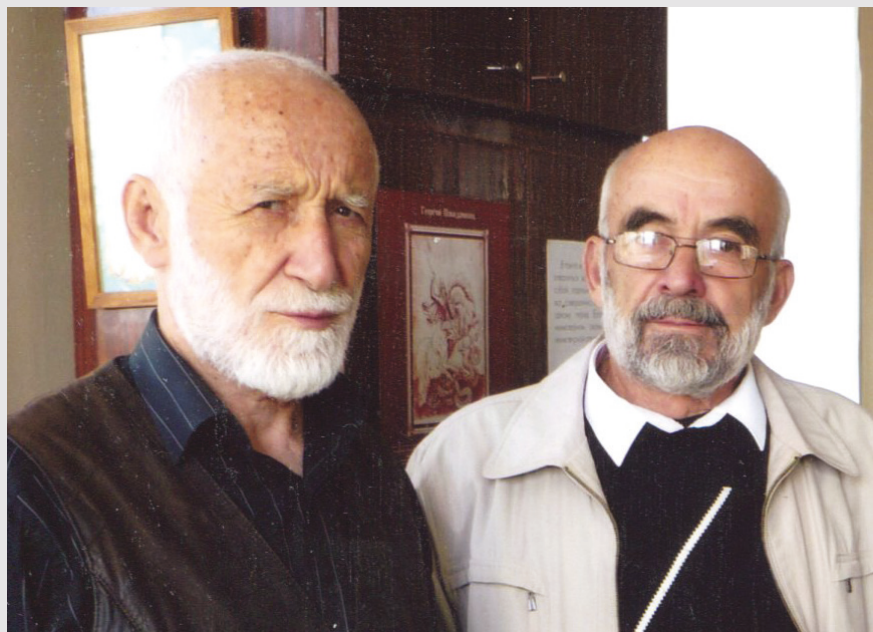
Нывгæнæг Борис Неменскиимæ

Хуссар Ирыстоны раздæры Президент Бибылты Анатоли
хорзæхджын кæны Кромвелы

Хозиты Петримæ

Хъодзаты Ахсаримæ

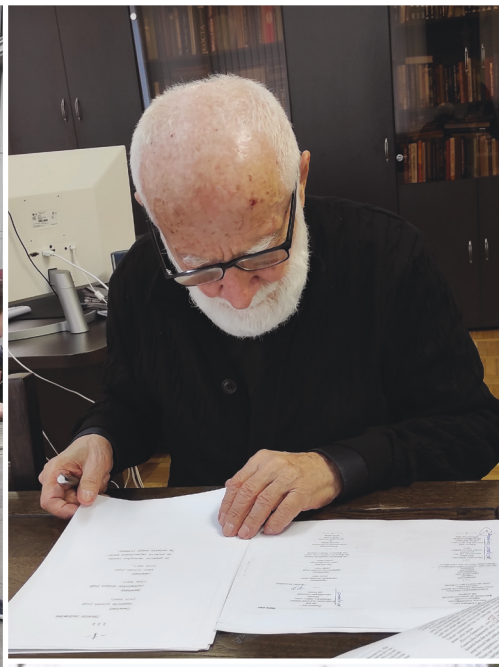
Бзарты Русланимæ

Косты Лизæимæ

«Мах дуг»-ы редакцийы Тъехты Тамерланимæ

ÆЛБОРТЫ ИРБЕДЖЫ НЫВТЫ РАВДЫСТ

Кæттæгыл зæрдæйы
æнкъарæнтæ æмæ
фыдæлтæ царды комулæфт

Талатæ

Амазонкаæ

Нар

Сидзæргæс

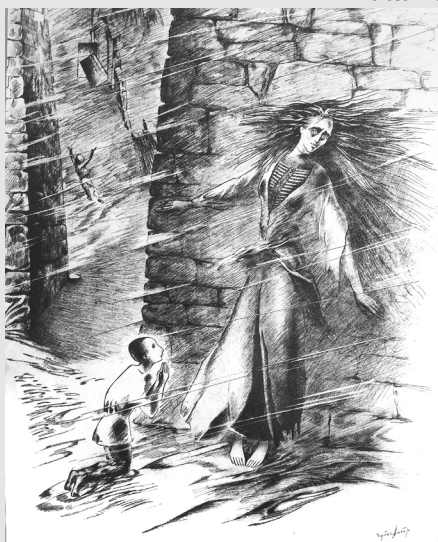
Хъуыбады

Денæ хай

Уәлмәрдты

Фатимә

Салдат

Уырымæг

Сырдон

Балсæджы цалх

Æрра фыййау

Æфсати

НОМДЗЫД УС-КЪНЙАЗ ОЛЫГÆ РОМАНОВАЙЫ ИРОН ЧЫНДЗ

Уац

Канадаейы уæрæсейаг æмзæххонты организациы пресс-службæ райста маескуыйаг журналист Анжелæ Якубовскаяйы фыстæг. Куыд рабæрæг, афтæмæй уый базонгæ Тугъанты цирчы зындгонд династийы минæвар Тугъанты Нинаимæ. Династийы цу къабаз æнгом баст у Канадаимæ. Нинаейы мадыхо уыд Номдзыд кънйаз Алыксандры чызг Ольгæйы чындз. Йæ ном – Агънаты Алыксандры чызг Азæ, уыд уырыссаг паддзах Алыксандр III хъæбулы хъæбул Гурий Никъалайы фырт Куликовскийы дыккаг бинойнаг. Мæнæ цы хабæрттæ радзырдта уыдайтты тыххæй йæ фыстæджы Анжелæ ЯКУБОВСКАЯ.

«1960 азы Торонтойы кварталтæй иуы йæ чысыл фатеры 78-аздыдæй амард Ольгæ Алыксандры чызг Куликовская-Романова – фæстаг Номдзыд ус-кънйаз, император Алыксандр III кæстæр чызг, Никъала II хæрз хо. Æцæгæлон бæстæйы 40 азæй фылдæр фæцæргæйæ, фæстаг Номдзыд ус-кънйаз амард йæ магуыры бонтæ тонгæйæ», – афтæ дзурынц историктæй бирæтæ Романовты династийы фæстаг байзæддаджы тыххæй.

Номдзыд ус-кънйазы æмæ йæ бинонты хъысмæт эмиграцийы куыд рауад, ууыл абон бирæ уацтæ фыссынц, документалон кинонывтæ æмæ алыхуызон равдыстытæ исынц. Фæлæ ис, зындгонд чи нæу, ахæм хабæрттæ дæр.

Уæвгæ, паддæхты мыггаг бирæкъабазджын рауад. Ольгæ Алыксандры чызджы хистæр хо Ксеняйæн уыд æхсæз фырты æмæ чызг Иринаæ – кънйаз Феликс Юсуповы бинойнаг. Ольгæйæн уыд дыууæ фырты – Тихон æмæ Гурий. Ракуырджой даниаг сылгоймæгты. 1948 азы, Дыккаг Дунеон хæсты фæстæ, Ольгæ Алыксандры чызг йæ мой Николай Куликовскиимæ æд фырттæ, чындзытæ æмæ хъæбулты хъæбултæ ралыгъд Канадаимæ. Æндæр гæнæн сын нæ уыд – æрцахстайккой æмæ сæ фесæфтайккой. Гъемæ сæ царды фæстаг бонты онг ацы паддзахады фæцардысты.

Ам, Канадаейы, йæ фырттæ сæ даниаг устытæй ахицæнтæ сты. Тихоны дыккаг бинойнаг сси Ольгæ Никъалайы чызг Пупынина. Хорз зындгонд у, уымæн æмæ 1991 азы йæ моймæ сарæзта «Йæ Импе-

Номдзыд ус-кънйаз Ольгæ Алыксандры чызг
йæ фырттæ Тихон æмæ Гуриймæ

раторон Бæрзонддзинады Номдзыд Ус-кънйаз Ольгæ Алыксандры чызджы номыл хæрзаудæн фонд» æмæ арæх цыд Уæрæсемæ. Гурий та дæс æмæ ссæдз азы бæрц фæцард æмæ у иу ингæны ныгæд Азæ Гагарина-Лефевримæ, æмæ уый тыххæй фаг зонинагтæ нæма ис.

Уыцы сылгоймаг уыд Номдзыд ус-кънйаз Ольгæ Алыксандры чызджы фæстаг чындз, æмæ йæ хъысмæтыл йæ чиныг «Звезда по имени Дзерасса»-йы дзуры йæ хæрз хæрæфырт Тугъанты Валерийы чызг Нинаæ.

Куыд баст сты уæдæ Нинаæ, Дзерассæ æмæ Азæйы хъысмæттæ?

Тугъанты Михалы чызг Дзерассæйы тыххæй æрмæг зын ссарæн нæу. Советон æмæ уæрæсейаг цирчы артисткæ-ирон чызг у Советон Цæдисы зындгонддæр сылгоймæгтæй иу. Бæхылбадæг, дрессировкæгæнæг æмæ педагог уыд Цæгат Ирыстоны АССР-йы æмæ УСФСР-йы адæмон

артистка, Феллойдон Сырх Тырысайы амæ Кады нысаны орденты кавалер. Райгуырд цирчы зындгонд артист амæ бæхылбадæг Тугъанты Никъалайы фырт Михалы амæ уæлдæфон гимнастка Нина Никитасы бинонты ‘хсæн. 1962 азы сарæзта бæхылбадджыты къорд «Ирыстон» амæ 30 азы дæргъы æнæхъæн дунейыл кад кодта советон циркæн.

Йæ чызг Тугъанты Нина дæр бирæ азты дæргъы фæкуыста цирчы, уымæ – йæ дада Тугъанты Михалы разамындæй. Уыд эквилибристка, уый фæстæ – бæхылбадæг.

Цирчы аивады Тугъантæ нымæд сты аренæйы паддæхтыл. Тугъанты Михалы коллектив йæ арæхстдзинад фæсарæнты Фыдыбæстæйы Стыр хæсты размæ æвдыста. Хæст куы райдыдта, уæд барджытæ Мæскуы-йы сæ фæстаг равдысты фæстæ сæ командыгæнæг Тугъаны-фыртимæ иумæ 7 ноябры Сырх фæзы парады ацыдысты амæ тохы быдырма сæ ных сарæзтой. Полкъ бацыд инæлар Лев Доваторы корпусы скондмæ. Ирон барджытæ хъæбатырæй хæцыдысты, бирæтæ нал сыздæхтысты.

Тохы быдырæй Доваторы мард Тугъанты Михал рахаста, амæ уый тыххæй майданæй хорзæхджынгонд дæр æрцыд. Æхсарджын барæг йæхæдæг бахæццæ Берлины онг амæ уым Рейхстаджы цур концерт радта зындгонд зарæггæнæг Лидия Руслановаимæ.

Уæлахизы фæстæ Тугъаны-фырт бирæ хæрзиуджытимæ æрыздæхт йæ райгуырæн циркмæ. Къорд ногæй æрæмбырд кодта амæ бæхджынты программæтæ «О чем звенят клинки», «На Дону», «Джигиты Северной Осетии» сарæзта. Барджыты æвæджиауы арæхстдзинад зæрдæскæфæт кодта æнæхъæн дунейы цирчы аивадæн аргъгæнджыты.

Дæс азы рацыд, амæ нæлгоймаг-бæхылбадджыты раздæуæг сси æрыгон амазонкæ Тугъанты Дзерассæ. Урс-урсид фæлысты-иу йæ коммæгæс урс-урсид бæхыл куы разылд, уæд-иу адæмы цæстытæ цин амæ дисы æрттывд кодтой. Æнæхъæн дунейы дæр уыцы бæстырæсугъды хуыдтой аренæйы сылгоймаг-паддзах.

Ныр раздæхæм Уæрæсейы паддæхты бинонтæм. Тугъанты Дзерассæ йæ коллектив «Ирыстон»-имæ æдзух алы бæстæтыл зылд амæ советон цирчы кадыл кад æфтыдта. 1960-æм азты Канадæмæ куы ацыд, уæд æнæнхъæлæджы фембæлд йæ мадыхойы чызг Азæимæ. Уæдмæ уый уыд Номдзыд ус-къыйаз Ольгæ Куликовская-Романовайы фырт Гурий Куликовскийы бинойнаг. Чындзы йæм ацæуыны размæ та йæ Канадæйы зыдтой куыд Азæ Гагарина, амæ ууыл паддзахы бинонты историк-биографтæ дæр дзырдтой. Йе ‘цæг мыггаг цæуылнæ

хъæр кодта, ууыл йæ чиныджы фыссы йæ хойы чызг Тугъанты Нинаæ.

Агънаты Азæ – афтæ хуынд æцæгæй Гурий Куликовскийы дыккаг ус. Райгуырд Ирыстоны, йæ мад уыд Тугъанты Михалы хистæр хо.

Нинаæ дзуры йæ мадыхойы бинонты тыххæй, æмæ тырны, сыгъдæг удæй йæ кæй æфхæрдтой, уый равдисынмæ.

Цæвиттон, Дзерассæ æмæ Азæ æрмæст хо æмæ æфсымæры цот нæ уыдысты, фæлæ ма кæрæдзийыл тынг æнувыд сæ сывæллоны бонтæй. Ирыстоны хъомыл кодтой сæ дада Тугъанты Никъалайы хæдзары. Азæ – 1924 азы августы, Дзерассæ – 1929 азы январы гуырд. Михалыл уæд цыд 29 азы, æмæ йæ чызгмæ йæ хъус уыйас ницы дардта, æдзух йæ дада æмæ нанайы бар уыд. Хъантемыраты Али-Бечы цирчы бæхыл бадын сахуыр æмæ йæхи барджыты къордимæ 1925 азæй фæстæмæ æнтыстджынай йæ арæхстдзинад æвдыста Кавказы алы сахарты. 1930-æм азты астæу Михал йæ къордимæ Мæскуымæ ацыд æмæ фæстæдæр йæ бинонты дæр уырдаæм раласта.

1941 азы сæрды сæм æрыгон Азæ æрцыд. Фæндыд æй Гнесинты номыл музыкалон училищемæ ахуырмæ бацæуын. Тынг хорз зарыд æмæ бæллыд Стыр театрмæ бахауынмæ. Конкурсы хорз сарæхст, райстой йæ курсмæ, фæлæ уæдмæ хæст райдыдта.

Агънаты Азæ

Тугъанты Дзерассæ

Михал аед барджытæ фронтмæ ацыд. Сылгоймæгтæ эвакуацимæ бахаудтой, Азæ та йæ бинонтыл тыхст æмæ фæстæмæ Дзæуджыхъæумæ ратындзыдта. Йæ мад София, йе ‘фсымæр Солтан, йæ иннæ хæстæджытæ Арвыкомы фæндагыл Тифлисмæ алыгъдысты æмæ уый руаджы фервæзтысты, 17-аздыд чызджы та уыцы амонд нал фæци. Уыйадыл 20 азæй фылдæр йæ кой нал райхъуыст, æмæ иууылдæр æнхъæл уыдысты, кæмдæр фæмард, зæгъгæ.

Хабар та афтæ рауад, æмæ, Азæ цы поезды цыд, ууыл немцы бомбатæ æрæппæрстой, æмæ басыгъд. Йæхи йын Дзæуджыхъæумæ бацæуæны æрцахстой æмæ йæ иннæ æнæниз æмæ куыстхъом фæсивæдимæ Германмæ атардтой. Уацары фæци суанг хæсты кæронмæ, бавзæрста бирæ тухитæ æмæ фыдабæттæ. Уæззау куыст, низтæ, над, æххормаг бонтæ – уыдæттæй æрсад æмæ фервæзыны æнхъæл нал уыд.

Уæдмæ ралæууыд 1945 азы уалдзæг, æмæ советон салдæттæ лагерь суæгъд кодтой. Уацайрæгтæ ма фыр цинæй цы акодтаиккой, уый нал зыдтой. Фæлæ сæрибархæсджыты ‘хсæн советон æфсæддоны ном худинагæнджытæ дæр уыд, æмæ уыдон февнæлдтой ахст сылгоймæгты дарддæр тухæнæй марынмæ. Афицертæй иу, лагеры чи уыд, уыдоны номхыгъдтæ аразгæйæ, æрыгон чызг уацары куыд бахауд, уый базыдта æмæ йыл нæ баууæндыд. Йæ тамако йын йæ цæсгомыл æрхафта æмæ йын карзæй загъта: «Сыбыры лагерьтæ дæм æнхъæлмæ кæсынц, мæнæ рæсугъд...»

Уацайрæгтæн, æцæгдæр, сæ фыдабæттæ нæма ахицæн сты. Цæй сæрибар æмæ цæй цыдæр – бирæтыл дзы немцы фарсхæнджыты ном абадт, æмæ та сæ райгуырæн бæстæйы дæр лагерьты скуыси сты.

Агънаты Азæ бамбæрста, йæ 21-æм гуырæн боныл йæ райгуырæн бæстæйы сæмбæлыны фадат ын кæй нал фæуызæн, уый – афтæ лæмæгъ уыд, æмæ ног фыдæвзæрæнтæн нал ныффæрæзтаид. Йæ фыр адæргæй дын фервæзын æй кæныны курдиатимæ францаг афицермæ куы æрхатид. Авиапункт «Норманди-Неман»-ы тæхæг дæр архайдта лагерь суæгъд кæныны операцийы. Æрыгон ирон чызг уыцы магуыр уавæры дæр йæ рæсугъддинадæй афицеры зæрдæскæфт фæкодта. Азæйæн Гнесинты училищемæ бацæуынæн фæахъаз, италиаг аритæ тынг хорз кæй зарыд, уый, ахæсты та цыппар азмæ францаг æвзаг сахуыр кодта. Уыйадыл афицеримæ кæрæдзи бамбæрстой, уый йын, курын дæ, зæгъгæ, загъта.

Сæ ахастдзинадтæ сфидар кодтой, афицер йæ разамонджытæн загъта, йæ райгуырæн бæстæмæ йæ цардæмбалимæ кæй аздæхдзæн.

«Норманди-Неман»-ы службæгæнджытæ Францмæ атахтысты, советон командгæнынад сын цы хæдтæхджытæ балавар кодта, уыдоныл. Семæ уыд репресситы азарæй фервæзæг æмæ Францы гражданкæ суæвæг ирон чызг дæр.

Францы æрыгон уацайраджы хъысмæт тæдзынагæй цыхцырагмæ бахауæгау рауад. Йæ цардæн тас нал уыд, фæлæ йæ мой Лефевры ныййарджыты зæрдæмæ нæ фæцыд. Бонджын буржуазон бинонтæ сæ фыртæн сæхи ‘мсæры агуырджы, уый та сæм, йæ къухыл ахæсты номыр бæрæг кæмæн дардта, ахæм «уырыссаг лыгъд чызджы» æрбакодта. Сæхи ‘хсæн æй афтæ рахуыдтой æмæ йын, нæ сæ хъæуы, уый æмбарын кодтой. Уымæ Лефевр та йæ æвæджиауы рæсугъд «уырыссаг лыгъд чызджы» æцæгæй бауарзта, æмæ райдайæнты сæ цард хорз ацыд. Райгуырджын чызг Тамарæ-Людмила æмæ фырт Сергей. Азæ æрхæдзарон, чысыл цыдæр куыстытыл дæр ма фæхæст. Хъыгагæн, хæдзары хицауы ахæст аивта, амондджын бинонтæ уæддæр нæ систы. Сæ хæстæджыты цæстæнгасыл сывæллæттæ дæр хорзæрдæм нæ сахадыдтой.

Цы хъуамæ фæуыдаид ирон чызг? Уал азы уацары чи фæци, уый æцæгæлон бæсты кæмæ йæхи бакъул кодтаид?! Уымæ хæст фæци, ссæрибар, æмæ ссæст уавæры дæр кæдмæ джиудтаид... Раздæрау æрыгон, гуырвидауц, амондмæ бæллæг. Ахицæн уæвыны кой нæ уыд – йæ францаг лæг ын сывæллæтты дæр нæ радтаид, йæ граждайнад дæр ын айстаид, æмæ йæ уæд райгуырæн бæстæ уæйгæнæджы гаккимæ Советон Цæдисмæ парвыстаиккой.

Цыдæр æхцатæ йæм бамбырд, æмæ лидзынвæнд скодта. Поездмæ билеттæ балхæдта æмæ иуæхсæв æд сывæллæттæ сусæгæй хæдзарæй рацыд. Йæ фæндаг – портмæ, наумæ. Америкæмæ, Нью-Йоркмæ хъуамæ аленк кæна. Хæрзбон, Лефевртæ, хæрзбон, Франц...

Нью-Йорчы æд сывæллæттæ уазæгуаты æрцард. Афæдзы ‘рдæг куыст фæцагуырджы, фæлæ йын ницы бантыст. Йæ зонгæтæ йын загътой, францаг паспортимæ эмигранттæм Канадайы хуыздæр цæстæй кæй кæсынц. Рацыд Торонтомæ, æмæ йæ хъуыддæгтæ, æцæгдæр, фæрæстмæ сты. Йæ сывæллæтты скьоламæ радта, кафейы официанткæйæ кусын райдыдта, фæстæдæр та йæ хорз дуканимæ уæйгæнæгæй райстой. Уыцы дуканийы æнæнхъæлæджы сæмбæлд Торонтомæ йæ ныййарджыты бæрæггæнæг æрцæуæг Гурий Куликовскиимæ. Азæ уырыссагау не сдзырдта, зæгъгæ, уæд сæ хъысмæт никæдуал бау

уыдаид. Рәсугъд уәйгәнәг, эмигрант-әлхәнджытимә дзургәйә, францаг әвзагәй уырыссагмә әнцонтәй кәй рахызт, уый нәлгой-магмә диссаг фәкаст. Афарста йә цәмәйдәртә, әмә, Кавказы рай-гуыр, уый куы базыдта, уәд бынтондәр йә зәрдәйы ныххауд. Гурий йәхәдәг Хъубаны Новоминскийы станицәйы райгуыр. Уым әмбәхстысты сә бинонтә большевиктәй.

Уыйадыл Куликовский Торонтомә арәхдәр цәуын райдыдта, дуканимә-иу исты әлхәныны әфсон бацыд әмә уәйгәнәджды хуыз-дәр базонынл архайдта. Йә зәрдәмә ноджы фәхәстәгдәр. Дыууә-йә дәр уыдысты нацизмәй әфхәрд – оккупацийы рәстәг Гурий әмә Тихон Данийы фашисттимә әмгуыстыл не сразы сты, әмә сә әрцахстой. Фехсынмә сә хъавыдысты, тыхтә әмә фыдтәй фәр-вәзтысты. Чи у, уый чызгән уайтагъд нә рахъәр кодта. Загъта йын, институты профессор кәй у. Ницы йә фәсайдта – тынг хорз зыдта әртә әвзаджы, бирә азты дәргъы славяйнаг әвзаг әмә культурә ләвәрдта Оттавәйы университеты. Ома Романовты-Куликовскиты бинонтә уыцы рәстәг Канадәйы бәстон-бынәттон уыдысты.

Профессор ирон чызджы бауарзта әмә йә курыныл ныллаууыд. Йе ‘ртә сывәллоны Ксения, Леонид әмә Алыксандр (сәвәрдтой йыл йә дада Алыксандр III ном) цардысты сә мад, йә раздәры даниаг цардәмбал Рутимә. Ксения арәх уыд йә нана Ольгә Алыксандры чызгмә. Гурий иунәгәй тыхст, әмә йә фидәны цардәмбалы чызг әмә ләппуйы разы уыд йәхи хъәбултау барәвдауын, ахуыры фәндагыл сә сәвәрыныл.

Номдзыд ус-кънйаз Ольгә Алыксандры чызгимә йә базонгә кә-ныны размә Гурий Азәйән сә бинонты хабәрттә радзырдта. Загъта ма йын, йә мады цурмә йә Лефевры мыггагимә бакәнән кәй ницы хуызы ис. Йә раздәры ләгәй чызг хицән нә уыд, әмә йыл уымә гәсгә йә францаг мыггаг гадзрахатәй рацыдаид, хи йе ‘цәг мыггаг Агънатәй рахонын та тәссаг уыдаид Уәрәсейы йә хәстәг-хиуәттән. Уыйадыл ног мыггаг әрхъуыды кодтой – Гагарина.

Уәдмә Азәйы ‘фсымәр Солтан разамонәг бынәтты фәкуыста Ростов-Доны; Мәскуымә йә куы раивтой, уәд та сси фәндаггон баст-дзинәдты министры хәдивәг. Агънаты бинонтән әнгом ахастытә уыд Тугъантимә. Тугъантә, кънйазты мыггагәй сты, уый әмбәхстой, фәлә Михалыл дзырдхәсджытә фәци. Азәйы фыд ма репресситы дәр бахауд, фәлә йә уый фәстә сраст кодтой. Михалыл йә арм дард-

та бэхты æмæ барджыты бирæ уарзæг маршал Семен Буденный, æндæра бæрæг нæу, Тугъантæ æмæ Агънатæм цы æнхъæлмæ кастайд...

Æппæт уыдæттæн Азæ цы зыдта, фæлæ æмбæрста, паддзах Никъала II хойы чындз сси, уый куы айхъуыстаид, уæд йæ тъымы-тъыматыл дæр мæгуыры бон кæй акодтаид. Куыдфæстагмæ йæ ног цардæмбалы мыггаг райста, æмæ йæ базыдтой Азæ Куликовскаяйæ.

«Йæ хо Азæ удæгас у æмæ Торонтойы цæры, уый мæ мад базыдта, Канадаейы гастрольты куы уыд, уæд, – дзуры Тугъанты Нинаæ. – Куыд рабæрæг, афтæмæй мæ мадыхо газетты фыстытæй йæ цæст дардта нæ бинонтæм. Мæ дада Михалы руаджы Тугъанты мыггаг нæрыд фæсарæнты, æмæ, 1960-æм азты Советон Цæдисæй цирчы труппæ куы ‘рцыд, уæд цы базонинаг уыд, къорд «Ирыстон»-ы разамонæг Тугъанты Дзерассæ Азæйæн йæ хо кæй у. Гъемæ равдысты фæстæ бацыд «фæсæмбæрзæнмæ», æмæ сæмбæлдысты».

Дзерассæ фервдзæфау – 22 азы дæргъы æбæрæгæй сæфтыл нымад, бинонтæ сæхимидæг раджы кæй баныгæдтой, йæ уыцы хо æрмæст удæгас æмæ æнæниз нæу, фæлæ ма сси паддзах Никъала II хæрæфырты бинойнаг дæр! Цæстысыгтæ, хъæбыстæ, рафæрс-бафæрс, мысинæгтæ. Азæйы цинаен бынтон кæрон нал уыд, Нинаейы хуызист куы федта, уæд – йæхи халдих чызг!

Гастрольты артистæм сæ цæст чекистæ дардтой, фæлæ сæ Дзерассæ тыхамæлттæй фæиппæрд æмæ йæ хоймæ рацыд. Уый йæ хæдзармæ бахуыдта, йæ цардæмбал Гурий Куликовскиимæ йæ базонгæ кодта. Дыккаг бон бинонтæ сæ советон хæстæджы фæхуыдтой фæсгорæтмæ Цæрвтæкъахæны бæрæгбоныл сæмбæлынмæ. Азæйы æфсин Ольгæ Алыксандры чызг æмæ йæ хицау Николай Алыксандры фырт Куликовский уæдмæ æгас нал уыдысты, фæлæ дзы бинонтæм хæстæг адæм дзæвгар цард.

Тугъанты Дзерассæ йæхæдæг куыд мысыд, афтæмæй, Гурий Куликовскийы фенгæйæ, фæуыргъыйау. Цыма йæм Алыксандр III йæхæдæг рацыд, афтæ йæм фæкаст. Паддзахи хуызист кæмдæр журналы федта æмæ банкъардта се ‘нгæсдзинад. Уæдæ уæрæсейаг цирчы зындгонд барæджы фенынмæ Торонтойы цæрæг аристократон уырыссаг бинонтæ кæй æрбамбырд сты, уымæй та бынтон ныссуйтæ – паддзæхты байзæддæгтимæ иу фынгыл бадын æнцон хъуыддаг нæу...

Худинаг æркаст уазæгмæ, чырыстон бæрæгбæтты тыххæй кæй

ницы зыдта, уый. Эмигранттæ сыл тынг æнувыд уыдысты, æмæ, йæхи куыд дардтаид, уый нал æмбæрста. Фæлæ уæддæр сарæхст сæ зæрдæтæм сын фæндаг ссарынмæ. Дзерассæ æмæ Азæ се ‘взонджы бонтæ æрымысыдысты æмæ иумæ рагон романс азарыдысты. Азæ эмиграцийы фæстæмæ йæ музыкалон ахуыртæм фемхиц æмæ-иу уырыссагау арæх зарыд йе ‘фсинæн. Ус-къныйаз Ольгæ йæ чындзы меццо-сопрано хъæлæс иттæг хорзыл нымадта.

Уæд базонгæ Дзерассæ къыйаз Н.Р. Левицкимæ дæр. Уый йæ фарста, Мæскуыйы ма Ирвæзынгæнаг Чырыстийы аргъуан йæ бынаты ис æви нæ, уымæй. Ёрбайхъуыст, дам нæм, большевиктæ йæ кæй срæмыгътой. Революцийы размæ паддзахы дзæнхъадуртæм цæстдарæг ацæргæ аристократы зæрдæ ма уæлдай хатт бацагайын уазæг чызджы нæ бафæндыд, æмæ йын загъта, чырыстæтты кувæндон кæй нæ фæкайдæуыд.

Фæстæдæр Тугъанон, Ялтæйы гастрольты уæвгæйæ, сæххæст кодта къыйазы курдиат дæр. Цирчы шофыримæ бирæ фæцагуырдта Левицкийы бинонты цæрæнбынæттæ. Байстой сын сæ революцийы рæстæг æмæ сæ сарæзтой тарнизæй сæйæг рынчынтæн санатори. Чызг

Тугъанты Михал æмæ Лидия Русланова Рейхстадджы цур

кѣсѣры цур дидинджытѣ ѣртыдта, сыджыт сѣста, ѣмѣ та мѣйы фѣстѣ фѣсарѣнтѣм гастрольтѣм куы афтыд, уѣд сѣ кѣонверты кѣнйазмѣ арвыста. Уый йѣм фыста: «Милая, милая госпожа Дзерасса! Благодарю безмерно! Вы угодили мне чрезвычайно! Удовольствие получить горстку родной земли и цветы из палисадника, за которым ухаживала моя матушка, такую радость невозможно представить. Словно жемчугом по бархату».

Ирон чызджы лѣггадѣй кѣнйаз тынг самондджын ѣмѣ ма йын йѣ фыстѣджыты уый фѣстѣ дѣр бузныг бирѣ хѣттыты загѣта. Кѣрѣ-дзимѣ фѣфыстой 20 азы дѣргы. Фыстѣджытѣ Тугѣанты Нинѣ радта Дзѣуджыхѣуы музейтѣй иумѣ.

Уѣдмѣ Куликовскиты бинонтимѣ базонгѣ Тугѣанты Нинѣ дѣр: «Мѣ мадыхо Азѣимѣ фембѣлдтѣн Нью-Йорчы 1972 азы. Сѣххѣст мыл 18 азы, ѣмѣ мѣ мады ѣххуысгѣнѣджы хуызы барджыты кѣорд «Ирыстон»-имѣ фыццаг хатт рацыдтѣн фѣсарѣнтѣм. Уѣд советон цирк Америкѣйы гастрольты фѣци афѣдзы ‘рдѣджы дѣргы. Азѣ нѣм уырѣм ѣрбатахт. Билеттѣ нын балхѣдта канадѣйаг Онтарио-мѣ. Сѣ фатеры цыппар боны фѣцардыстѣм, йѣ царѣмбал Гуриимѣ базонгѣ дѣн. Фѣстѣмѣ Нью-Йоркмѣ ѣрбатахтыстѣм. Ничи ницы базыдта, зѣггѣ нѣм каст, фѣлѣ уый фѣстѣ нѣ балц нѣ фарсѣй фѣци».

Нинѣ фѣзѣрдѣскѣфт Куликовскиты царды уавѣртѣй. Бирѣуатон фатерѣй дарддѣр ма сын хѣдзар уыд фѣсгорѣты дѣр. Зынаргѣ мебель, кѣултыл – Номдзыд ус-кѣнйазы нывѣст акварельтѣ, зынаргѣ дуртѣй фѣлыст дзуарнывтѣ. Хѣрѣндоны – паддзахы сервистѣ, агуывзѣтыл – паддзахы бинонты нысантѣ ѣмѣ дыууѣсарон цѣргѣстѣ. Нывѣфтыд хуыссѣны цѣѣрттѣ та паддзахы бинонтѣн моладзан-сылгоймѣгты лѣвар уыдысты.

Фѣстѣмѣ сѣ куы ѣрвыста, уѣд Азѣ йѣ хойѣн Номдзыд ус-кѣнйазы конд дыууѣ акварелон нывы балѣвар кодта, йѣ хойы чызгѣн та – Номдзыд ус-кѣнйазы чысыл сызгѣѣрин риуылдарѣн. «Лѣвѣрттыл нын нѣ бацауѣрста, – мысы Нинѣ. – Зымѣджы сѣм уыдыстѣм, узал хаста Канадѣйы ѣмѣ Нью-Йорчы дѣр. Гѣмѣ нын лѣвѣрдта йѣ рѣсугѣд кѣрц ѣмѣ ѣндѣр зынаргѣ дзѣуматѣ, фѣлѣ сѣ мѣ мад нѣ бакуымдта. Паддзахы бинонты лѣвѣрттѣ нѣм кѣцѣй ѣрхаудтой, уый, фѣстѣмѣ нѣ райгуырѣн бѣстѣйы арѣныл хизгѣйѣ, куыд бамбарын код-таиккам?! Уыцы рѣстѣг ѣхѣм хѣбѣртты тыххѣй карзѣй ѣфхѣрдтой.

Интернеты æмæ алы журналты ма мадыхойы тыххæй кастæн, Номдзыд ус-кънйазы исбон дымгæмæ кæй ныддардта, Романовты династийы хæзнатæ йæ уæрæсейаг хæстæджытыл кæй байуæрста. Цъыфкалæнтæ! Хæстаг-хионай йын уыдыстæм æрмæст мах ма мадимæ. Йæхи æфсы-мæр Солтан йемæ никæд ницы бастдзинад дардта. Азæ йын йæ уавæр æмбæрста, йæ зæрдæ йыл нæ фæхудт. Махæн Куликовский-Романовты бынтæй ницы радта, иууылдæр уым, Канадæйы, базадысты. Уымæ гæсгæ, Номдзыд ус-кънйаз Ольгæ Алыксандры чызг æмæ йæ бинонтæ магуырай фæцардысты чи зæгъы, уыдон дæр ма сайæнт. Æппындæр ницы хъуаг уыдысты, къæбæргур никамæ цыдысты».

Тугъанты Нинайы ныхæсты рæстдзинад дызæрдыггаг нæу. Куликовскитæ Америкайы æмæ Европæйы аукционты уæй код-той Ольгæ Алыксандры чызджы аивадон акварельтæ. Романовтæн Уæрæсейы цы исбон баззад, уымæ абаргæйæ сæм аукционтæй стыр æхцатæ нæ хауд, фæлæ сын akkaг царды фаг æххæстæй уыдысты.

Ольгæйы мад Мария Федоры чызг йæ райгуырдай уыд даниаг принцессæ Дагмар. Йæ цардæмбал император Алыксандр III йын баз-зад бирæ хъæздыгдзинæдтæ. Англисаг къарол Георг V уыд Марийайы хæрæфырт, æмæ йæ бардзырдмæ гæсгæ адмирал Кэльторп императоры бинонтæн радта нау. Ялтæйы «Мальборо»-мæ схæзтысты Романовты династийы бирæ минæвæрттæ æмæ æд мулк Англисмæ ацу æмæ ма ‘рцуйы фæндагыл рацыдысты.

Мария куы амард, уæд ын бинонтæ йæ бынтæ байуæрстой. Ольгæ Алыксандры чызгмæ дзы мæнæ бирæ не ‘рхауд, уымæн æмæ йæ цардæмбал монархты тугæй нæ уыд. Фылдæр хæйттæ фæци йе ‘фсы-мæрты æмæ йæ хо Ксенияйы. Фæстæдæр уый хъаст кодта, зæгъгæ, дам ма ма англисаг хæстæджытæ фæсайдтой, уыцы бынтæ ма куы æлхæдтой, уæд. Æцæгдæр афтæ рауад – хæзнатæн ын, цы æмбæлд, уый нæ радтой. Уæдæ дзы Ольгæйыл дæр бирæ нæ бахæцыд – сæ иу хай фесæфт, æндæр ранмæ цæрынмæ куы цыд, уæд. Фæлæ æнæ æвæрæнтæ нæ баззад. Йæ автобиографион чиныджы æргом фыста, йæ лæггадгæнæг чызг ын Уæрæсейæ Данимæ сусæгæй кæй æрбаласта, йæ сыгъзæринтæ æмбæхст хуыд кæм уыдысты, уыцы уæлæдарæс. Уымæ Куликовскитæ сæхæдæг бонзонгæ цардыл хæст уыдысты, сæ фæрæзтыл нæ ауæрстой æрмæст се ‘мзæххон-эмигранттыл akkaг хуызы сæмбæлыны хъуыддаджы.

1958 азы Ольгæйы цардæмбал Николай Куликовский амард. Номдзыд ус-кънйаз йæхимæ хъусыныл фæци, адæмæй фæиппæрд, низтæ йыл стыхджын сты. 1960 азы райдайæны та йæм æрбайхъуыст, 85-аздыдæй кæй фæзиан йæ хистæр хо Ксения. Уый йын йæ ныфс бынтондæр асаста, æмæ уыцы аз 25 ноябры 78-аздыдæй йе ‘цæг дунемæ ацыд. Фæстаг азты Ольгæ Алыксандры чызг цард Торонтойы йæ хæлар уæрæсейаг эмигранттæм. Сæхимæ йæ фæхуыдтой æмæ йæм кастысты. Йæ фырттæ Тихон æмæ Гурий дæр ыл æдзух аудыдтой, фæлæ йæ онкологон низæй чи хъуамæ фервæзын кодтаид...

Номдзыд ус-кънйаз кадимæ ныгæд æрцыд Торонтойы Цæгатаг

Тугъанты Михал Дзерассæ æмæ Нинаæимæ

Йорчы уелмæрды. Баззад ын хъæздэг бынтæ – нывтæ, дзуарнывтæ зынаргъ дуртимæ, алы дзауматæ, императорты бинонты архив.

Гурий Куликовский амард 1984 азы сентябры Онтариойы. Броквиллы уелмæрды йæ баныгæдта йæ цардæмбал Азæ Куликовская. Агъниан уый фæстæ дæр цард Онтариойы, арæх цыд йæ цардæмбалы ингæнмæ, Торонтойы зылд йæ хицау æмæ æфсины ингæнтæм. 2001 азы онкологон низæй амард йæ чызг. Тамарæ-Людмилаы фервæзын кæныны охыл, йæ лæгæй йын цы бынтæ баззад, уыдонæй цыдæртæ уайгонд æрцыдысты. Уыд æм стыр архив, хъуыддаджы гæххæттытæ, хуызистытæ, Номдзыд ус-къныйаз Ольгæйы конд нывтæ, уый æндæр исбон, бинонты фарфор æмæ дзæнхъадуртæ. Уæд рацыд Уырыссаг-канадæйаг æхсæнад, Романовты чындз сын сæ хæзнатæ хæлæттаг кæны, зæгъгæ, ахæм ныхас.

Тугъанты Нина уый тауысыл нымайы: «Азæ уал азы Гуриимæ фæцард, бинонты амондæй йæ мой уый руаджы фæхайджын. Америкаг æмæ канадæйаг журналистæ йын хорз æхцатæ лæвардтой номдзыд бинонты тыххæй исты сусæгдзинæдтимæ чиныг рауадзынæн, фæлæ сæ уый кой дæр не суагъта. Бирæ уарзта йе ‘фсин Ольгæ Алыксандры чызджы, бузныг дзы уыд, хорз цæстæй йæм кæй каст, уый тыххæй. Романовты аккаг, ай-гъай, нæ уыд – ницы бар дардта ирон чызг паддæхты байзæддæгтæм. Фæлæ йыл хионау сæмбæлдысты, æмæ сыл уый дæр йæ зæрдæйы хорз ахаст тауынæй не ‘фсæст.

Азæ æмæ Гурий уыдысты Хуыцауыл æууæндæг сыгъдæгзæрдæ адæм, никад архайдтой цæстфæлдахæн хъуыддæгты кæнæ æндæр исты худинаггæнæнты. Паддæхты байзæддæгтæй кæцыдæртау сæ хъал нæ калдтой, уæздан, æнæмастæй фæцардысты. Уый нæ, фæлæ ма Гуриймæ, æгæр «æхгæд» цард кæны, зæгъгæ, ахæм азым дæр хастæуыд. Азæ йæ цардæмбалы куы баныгæдта, уæд дæр баззад бонзонгæ удгоймагæй. Йæ чызг куы фæрынчын, уæд ын баххуысы охыл цыдæр зынаргъ дзаумæттæ ауай кодта, уым диссагæй цы ис?! Цæмæн æмæ кæй бахъуыд бирæ зындзинæдтæ бавзарæг сылгоймагыл тугтæ мысын?»

Тамарæ-Людмила амард 2001 азы, Азæ йæхæдæг – 2012 азы 88-аздыдæй. Ныгæд у йæ цардæмбал Гурий Куликовскиимæ иу ингæны. Куликовскиты-Романовты архив баззад Торонтойы уырыссаг æхсæнадæн.

Номдзыд ус-къныйазы нывтæ, дзуарнывтæ, Алыксандр III бинонты

мемориалон дзауматæй ма цы баззад, уыдон систы Тихон Куликовский æмæ Ольгæ Пупынинаы исбон. Сæ ныстуан уыд, цæмæй сæ сæ мæлæты фæстæ радтой Бетъырбухы Уырыссаг музеймæ, æмæ абон сты уым.

«Фæнды мæ, цæмæй рæстдзинад сбæрæг уа, – фыссы Тугъанты Нинæ. – Агънаты Азæйы æппындæр чи нæ зыдта, уыцы адæм дзурынц, йæ цардæмбалы ныййарджыты кæй ницæмæ дардта, паддзæхты бинонты истори йæ кæй ницæмæн хъуыд. Афтæмæй та бинонты бирæ уарзта, Канадæйы, Англисы, Данийы, Францы сын цы хæстæджытæ цард, уыдоны зыдта. Дунейы цытæ цыд, уымæ йæ цæст дардта, кæй чындз у, уый æмбæрста. Йе ‘рдзон уæздандзинадмæ гæсгæ æхсæнады йæхи не ‘вдыста, æмæ йын уый банымадæуыд паддзæхты байзæд-дæгтæм уазал ахастыл. Мæнмæ гæсгæ, куыд æцæг ирон сылгоймаг, афтæ йæ сæр сæрмæ хаста æмæ, хъуыстгонд бинонтæй кæй у, уый тыххæй йæхицæн уæлдай кад нæ агуырда. Иннæтау уый бон дæр уыд æнахъæн дунейыл зылын æмæ Романовты кæйттæй цæрын. Никæд бакодта афтæ, æрмæст цыдæр хабæрттæ радзырдта мæ мад Тугъанты Дзерассæйæн, æмæ мын уый бафæдзæхста Куликовский-Романовты тыххæй райдзаст мысинæгтимæ чиныг ныффыссын. Фæндыд ма йæ, цæмæй дзы уа мæ дада Михалы, Тугъанты æппæт бинонты кой дæр. Æххæст ын кæнын йæ фæдзæхст, чиныг рухс фендзæн хæстæгдæр рæстæг. 2024 азы Тугъанты Дзерассæйыл сæххæст уыдаид 95 азы, Агънаты Азæйыл – 100 азы».

Михал æрмæст зындгонд артист нæ уыд, фæлæ ма хæстон хæрзиуджытимæ тохгæнæг дæр, æмæ йын Уæлахизы бон Мæскуыйы Хуызджын бульварыл цирчы равæрынц йæ къам.

Нинæ та агуры зонгæтæ Канадæйы, цæмæй Броквиллы бацæуой Гурий Куликовский æмæ Агънаты Азæйы ингæнмæ. Азæйæ йæм фыстæджы загъдæуы, Канадæйы йæ фырт Сергейæн лæппу кæй райгуырда, йæ ном – Джимми Лефевр. Агуры уый дæр, æмæ уымæ гæсгæ барвыстæуыд фыстæг Канадæйы уæрæсейаг æмзæххонты организациытæ пресс-службæмæ. Уыцы фыстæгæй рабæрæг сты паддзах Романовты ирон чындзы царды æппæт ацы хабæрттæ...

*Ирон æвзагмæ
ТЪЕХТЫ Тамерланы тæлмац*

ЧИНЫГ – ЗОНДЫ СУАДОН

23 апрель – Чиныджы æппæтдунеон бон

- ✓ Чиныг – нæ хæзна, нæ дзыллæйы фарн.

ИКЪАТЫ Владимир

- ✓ ...нæ чиныг, нæ зондæй хуыздæр нæм ницы и.

ГÆДИАТЫ Секъа

- ✓ Ирон адæймаджы чиныг хъæуы – афтæ зæгъынц, чиныгæн йæ ад чи æмбары, уыдон.

- ✓ ...чиныгæн йæ кæнæг дæсны куы уа, уæд æй бауарзын кæндзæн адæмæн. Адæймаг та, кæй уарза, уый æлхæныны фыдæй нæ ныуадздзæн.

БРЫТЪИАТЫ Елбыздыхъо

- ✓ Чиныг фæзыныны агъоммæйы царды ныв чиныджы фысты хуызæнæй баззайы адæмæн сæ аргъæутты, сæ таурæгъты, сæ кадджыты.

НИГЕР

- ✓ Чиныг зонд у, чиныг – цард.

Чиныг царды уыны дард.

ЕПХИТЫ Тæтæри

- ✓ Чиныг зонд у, тар æхсæвæй рухсмæ фæндагамонæг.

ГАГЛОЙТЫ Владимир

- ✓ Чиныг у зонды чыргæд, æвидигæ хæзнадон.

- ✓ Адæймаджы зонд хорзæй цы сфæлдыста, уыдонæн сæ сæйраг у чиныг.

ДЖЫККАЙТЫ Шамил

- ✓ Хорз чиныгимæ фембæлд бæрæгбон у.

АГЪНАТЫ Гæстæн

- ✓ Чиныг адæймаджы сæрымагъз рухс кæны.

ХАРЕБАТЫ Леонид

- ✓ Зонды дуар дзых у, дзыхы дуар – чиныг.

ХЪАЗИТЫ Мелитон

ШАХ-АББАСЫ АФСЭДТЭ УЫДЫСТЫ ЦЪАМАДЫ

Цъамады адæм куы 'рцардысты æмæ дзæвгар куы систы, уæд сæхи-
цæн скодтой авдуæладзыгон мæсыг. Уыцы мæсыг афтæ бæрзонд уыд
æмæ, дам, йæ сæрæй зындысты Мыртазаты рагъ, Арыхъ. Иу дзырдæй,
быдыртæ нууылдæр. Фæлæ йæ Шахы æфсад фехæлдтой.

Шахы æфсад æрцыдысты Хуссарæрдыгæй. Уыдон цыдысты, куыд
дзырдтой, афтæмæй дыууæ хайæ: нутæ – Арвыкомыл, стæй Хъæриуы
æфцæгыл, Зæронд Санибайыл, Дæргъæвсыл æмæ дарддæр æрхызты-
сты Куырттаты æфцæгыл. Иннæтæ та æрцыдысты афтæ: Чырамад,
Заллуйы рæбынты, Мигъдæуы рæзты, Фидæртты бынты, Урсдоны
сæрты, Донысæрыл æмæ уым сиу сты. Арвыкомыл чи цыд, уыдонмæ
уыдис хела уæрдæттæ. Хела нæдæр дзоныгъ, нæдæр уæрдон у: фæс-
те йын – цæлхытæ, разæй та – дзоныгъ. Сæ фæд ныр дæр ма зыны,
æмæ йæ Цъамады цæрджытæ хонынц «Хела над», иннæ фæндаг та
«Шахнад».

Уæвгæ, кæронмæ ахæццæ кæнæм уыдонæн сæ балц.

Шах-Аббасы æфсæдты ну хай, куыд загътон, афтæ Карцайыл,
Субийыл, Чырамадыл, Заллуйыл, Урсдоныл æрхæццæ сты Цъамад-
мæ дæр. Хъæуы цæрджытæ стырæй-чысылæй мæсыгмæ схызтысты.
Зæрæдты æмæ чысыл сабиты систы аууон бакодтой, хæстхъом фæси-
вæд æмæ лæгтæ сæхи æрцæттæ кодтой тыхгæнджытимæ схæцынмæ,
хæцæнгæрзтæ уыйас кæм уыд, фæлæ дуртæй.

Уый та афтæ уыд: мæсыг йæхæдæг дæр амад уыдис авд æддæгуæлæ
хæдзарыйас стыр дурыл. Схизæн æм уыдис æрмæст нуæрдыгæй, уый
дæр – цыппæртыл быргæйæ. Ахуыр куына уай, уæд та йæм æппын-
дæр не схиздына. Адæм схизæны сæрмæ уæрæх каутæ сæвæрдтой,
зæххæй сæм асинтыл дæр сæххæссæн куыд нæ уыдаид, афтæ. Кауты
сæртыл сæвæрдтой ноджы уæззау дуртæ.

Шахы æфсæдтæ мæсыджы алыварс куы æрæмбырд сты, уæд сыл
уæле мæсыгæн йæхи дуртæ æппæрстой. Иурæстæг бырсджытæ фæ-
мæсты сты. Æрбазгъордтой кауты ныккомкоммæ æмгуыппæгæй,
архайдтой уæлæмæ схизыныл чи асинтыл, чи кæрæдзийы уæхсчы-
тыл... Фæлæ, каутæм куыд сцæйхæццæ кодтой, нæ сæртыл сæ сисæм,
загъгæ, афтæ мæсыгхæххъæнджытæ бинаг кауты бæндæнтæ уæле

фæлыг кодтой, æмæ каутæн сæ иутæ æд дуртæ бæрзондæй дæлæмæ асхъиудтой. Бырсджыты сæ хъæлæсы ахастой.

Афтæ цалдæр бонмæ цалдæр хатты скодтой фæлтæрæнтæ. Шахы æфсæдтæй бирæтæ фæмард сты, фæлæ уыдон сфæнд кодтой уæддæр цыфæндыйæ дæр мæсыг бацахсын, йæ хъахъхъæнджыты йын удæгасæй райсын æмæ сæ уыцы бæрзондæй зæхмæ фæкалын. Фæлæ сыл уыдон алы хатт дæр æмбæлдысты бæрзæйсæттæн цæфтимæ. Каутæ хауд куы фесты, уæд та сыл уæле æмæппæрст кодтой мæсыджы дуртæ (уым дæр цалдæр æддæгуæлæйы амæд уыд).

Уæд Шахы æфсад загъта, сыдæй сæ амарæм, зæгъгæ. Фæлæ сыл иурæстæг уæле галы æгъдтæ æппарын байдыдтой.

Шахы æфсæдтæ сæ бон куы базыдтой, афтæмæй ницы рауайдзæн, уый, уæд Дзуарзæнгмæ ссыдысты (уый мæсыджы æмвæз у) æмæ уырдыгæй тынг хур бон мæсыгхъахъхъæнджытæм стыр айдæнтæ сарæзтой. Мæсыгыл ссыгъд хурын арт. Хуры тыхджын тынтæм мæсыгæн йæ цъупп фехæлд, æндæр ницы... Чысыл бахъыгдардта, сисы дуртæ кæрæдзийыл фидар цы дзæххорæй хæцыдысты, уыдон, фæлæ мæсыг лæууыд...

Шах-Аббасы æфсæдтæ сæ бон базыдтой, хъæуы хæдзæрттæ ныппырх кодтой æмæ мæстæй мæлгæ ацыдысты Луарыл Æрхонмæ.

Шахы æфсæдтæ Цъамады куыд уыдысты, уый дзырдта Черчесты Сæхмырзæ, уымæн та йæ дзырдта йæ фыд Биаслан. Ацы хабар-иу дзырдта Черчесты Дæжæуæрдæжи дæр. Абон дæр Дзуарзæнджы фæскъул фæхæрдгæнæн хуыйны «Шахвæндаг»

Уæлдæр куыд загъд ис, афтæмæй Шах-Аббасы æфсæдтæ уырдыгæй ацыдысты Луарыл Æрхонмæ æмæ хъæумæ ныббырсты агъоммæ иу ран хъæды æрæнцадысты баулафынмæ Дæйыхъæуæй Æрхоны æхсæн.

Æрхойнаг æртæ лæппуйы хъæдыл алырдыгæй сусæгæй арт бандзæрстой, æмæ хъæд пиллон арты фæсæмбисæхсæв æмгуыпп ныккодта. Тыхгæнджытæ басыгъдысты.

Хъæуы цæрæг адæм æртæ лæппуйы номыл æртæ Гуымалайы снысан кодтой (æртæ акæсæны): иу Дæйыхъæуæй акæсæн, иннæ – Луармæ ныккæсæн, æртыккаг – хъæуæн йæ мидæг. Уæд фæзындысты «æртæдзыхонтæ» дæр (чъиритæ æртæ лæппуйы номыл) æмæ афтæмæй баззадысты.

Хъæдæй баззад æнæсыгъд æрмæст иунæг бæлас, æмæ хъæу уыцы бæласæй сарæзтой куывддон – Саниба (Ичъына). Фæхæссынц æм æртæдзыхæттæ. Уыцы бынаты ма ныр дæр разыны æвзалытæ, стджытæ.

*Шах-Аббасы Æрхонмæ уыцы абалц та радзырдтой
Æрхонæй Хуыдæлты Сæрæбийы фырт Симон,
Хуыдæлты Быдзыго æмæ Бурсерты Уари*

ЦЫТЫ ЧЫЗГ

Нæ рагон фыдæлтæм уыд ахæм æгъдау. Цæвитгон, дыууæ мыггаджы фæтудджын сты, зæгъгæ, уæд-иу комбæсты дзырддзæугæ лæгтæ се ‘хсæн бацыдысты. Бирæ радзур-бадзуры фæстæ мыггагтæн æнæ бафидаугæ цы уыдис? Æгъдау куыд амыдта, афтæмæй, лæг чи амардта, уыцы мыггаджы фæстæ-иу бирæ адæм сæмбæлд зианджынтæм. Алы хатт дæр уыд хæрдзтæ: кусæрттаг, нозт, æхца. Фидыды нысанæн-иу тудджынтæ сæ къухтæ райстой, кæрæдзимæ-иу сдзырдтой.

Дыууæ мыггаджы æхсæн фидыддзинад фидардæр кæныны тыххæй-иу, лæг чи амардта, уыдон зианджынтæн лæвæрдтой чызг. Гъе уый адæм хуыдтой цыты чызг.

Ацы æгъдау æнусты дæргъы тыхджын уыд нæ фыдæлтæм. Цыты чызг-иу зианджын мыггаджы кæстæртæн ссис хойы хуызæн. Архайдта хæстæгдзинад фидардæр кæныныл.

Нæ ныхас бæлвырддæр цæмæй уа, уый фæдыл ракандзыстæм цалдæр æнамонд хабары. Кæддæр цæмадаг Хъайттаты дыууæ лæппуйы хæрæгуаргъæй суг хастой Субийæ. Инджынты акомкоммæ сæмбæлдысты Цæлладжы-фыртыл. Уый йæ гал æрцæйттардта Урсдоны Сухсæй. Фæндагыл лæппутæн загъд бацайдагъ. Æнæбары Цæлладжы-фырты къухæй хъамайæ рæхуыст æрцыд Хъайттаты лæппу. Цæлладжы-фырт æмæ Хъайттаты иннæ лæппу цæфы бахастой Инджынтæм. Уæды заманы дохтыр цы Хуыцау лæвæрдта, æмæ Хъайттаты лæппу зæфцы фыдæй йæ адзал ссардта.

Ацы хабар арвы нæрдау айхъуыст Уæлладжыры комы. Дыууæ мыггаджы фæтудджын сты æмæ кæрæдзимæ лæбурын райдыдтой. Фæлæ адæм хорз сты. Комбæсты кадджындæр хистæртæ бацыдысты Хъайттатæ æмæ Цæллагты æхсæн. Бирæ рæстæджы фæстæ Хъайттатæ радтой фидыды ныхас.

Дыууа мыггаджы куы бафидыдтой, уæд Цæллагтæ Хъайттатæн радтой цыты чызг, йе ‘гъдау – æрхуы (ныртæккæ ис Цæгат Ирыстоны бæстæзонæн музейы), æфсæйнагæй конд кæрдзынфыцæн дæлтгур. Фæстæдæр Цæллагонæй Хъайттаты Уазбийы фырт Хадойæн райгуырд Малсæг, Доче, Дзыллæ æмæ Наги.

Кæй зæгъын æй хъæуы, йæ къух барæй зынгæ ничи бакæндзæн. Мыггæгтæ-иу арæх фæтудджын сты æнæнхæлæджы. Зæгъæм, кæддæр карцайаг Тезиаты Мæхæмæт уазæгуаты уыдис Хъайттатæм. Сæрдыгон бон йæ улæфт уагъта нæууыл, хуыссыдис йæ нымæтыл. Уыцы рæстæг Бицъоты Æмзор (фыдуаг лæг уыдис) хъырымагæй æхста Мæхæмæты сæрты, æмæ фыдбылыз æрцыд.

Тезиаты мыггаг лæгæвзæрстæй ныббырстой Цæмадмæ. Фæстæдæр æрæнцадысты Дзуарзæнджы, агуырджы сæ тудджынты. Хъайттатæ хъæубæстæн фехъусын кодтой, цæмæй æддæмæ мачи ракаса. Куыддæр æгъдауæй Черчесты Уæрцой æддæмæ рауад æмæ фæмардис.

Хъайттатæ Черчестæн туг бафыстой. Дыууа мыггаджы æхсæн фидыддзинад цæмæй ма фехæла, уый тыххæй Хъайттатæ Черчестæн цыты чызг радтой. Йæ мой уыдис Уæсмæн. Цот сын рацыд Гисо æмæ Дзан.

Хистæртæй куыд хъуыст, афтæмæй Бицъоты Сæхмæты фырт Æмзор зылд хæтæнты, уыдис ын бирæ зонгæтæ. Æнæхъола адæймаг уыд. Куыд загътам, афтæмæй Тезиаты Мæхæмæт мæлæт ссардта Æмзоры къухæй.

Иуахæмы та Бицъойы-фырт Цæмадæй ныфтыд Уыналмæ æмæ æрфысым кодта йе ‘рдхорд Тахохты Алхæзмæ. Хорз федтой уазæджы, уæдæ цы уыдаид. Бицъоты Æмзор фæстæмæ куы раздæхт, уæд йæ фæндаг ракодта Тахохты рæгъауыл. Нарддæр цы нывонд уыдис, уый йæ разæй раскъæрдта.

Рæгъаугæс – æрыгон лæппу – кæугæ ныххæццæ сæхимæ æмæ хабар фехъусын кодта. Уæд Алхæз йæ бæхыл абадт æмæ асырдта Æмзоры. Куы йæ баййæфта, уæд лæгъстæ кодта, раздах нын нæ нывонд, зæгъгæ. Æмзор нæ бакоммæ каст. Мах дæр, дам æй бахæрдзыстæм, зæгъгæ, дзуапп радта. Уæд Алхæз ай-уый нал фæкодта æмæ йе ‘фхæрæджы хъырымагæй æрфæлдæхта.

Цæмад лæгæвзæрстæй ныббырстой Уыналмæ. Ныппырх кодтой Тахохты исбон. Æвæцæгæн ма æрцыдаид æндæр фыдбылызтæ дæр,

фæлæ хæргæнджытæ бацыдысты туджджынты æхсæн. Ацы хатт дæр та феххуыс фыдæлтыккон æгъдау. Тахохтæ Бицъотæн цыты чызгæн радтой Чыпырханы, йæ мой та уыдис Æмзоры фырт Уари.

Кæй зæгъын æй хъæуы, рагзаманты цы хабæрттæ æрцыд, уыдон зонын æнцон хъуыддаг нæу. Фæлæ Цъамады урсбоцъо зæронд лæгтæ – Тохсырты Ахмæт, Тохсырты Хадзымуссæ, Черчесты Сæхмырзæ, Черчесты Чермен, Бицъоты Хадзымæт, Бицъоты Бекмæрза, Созæты Микъо, Хъайттаты Гагуыдз, Хъайттаты Лизæ æмæ Хъайттаты Чабæхан цæсты гагуыйау хъахъхъæдтой фыдæлты таурæгътæ æмæ хорз æгъдæуттæ. Арæх-иу сæм, ныхасы бадгæйæ, кæстæртæ цымыдисæй ныхъхъуыстой. Кадджын хистæртæ уæлæуыл цы фарн ныууагътой, уый та сæфт никуы уыдзæн.

ХАДЗЫ-МУРАТ

Æртынаем азты иу фæзыгон бон нæ хъæумæ диссаджы уазæг сæфтыд. Адæм ыл Цъамады хъугомы æмбырдтæ кодтой. Ныллæг-гомау, бæзæрхыгтæ. Сыгъдæг ирон арæзт. Мах, гыццыл лæппутæ, хæстæг бацыдыстæм æмæ йæм дисæй кастыстæм. Дæргъæй-дæргъмæ рихитæ, æлхынцъæрфыг, уаридзаст. Йе сныхас, йæ фезмæлд – цырд. Уыдис ыл бур къæбæлдзыг бухархуд, нымæт, басылыхъхъ, цырыхъ-хъытæ. Нымæты мидæгæй – æвзист бæрцытимæ сау цухъхъа. Сыгъ-зæриндонытылд æвзист рон астæу нарæг æлвæста, æхсаргард, маузер ыл. Рæсугъд хъама. Йæ риуыл цы ордентæ уыд, йæ нымæты уæхсчы-тыл дæр ахæм ордены хуызæн æрттиваг æвзистыл фондзтигъон стъалытæ.

Уазæг йæхи дардта хионау. Уыдис ын дзы зонгæтæ дæр. Уый уыдис граждайнаг хæсты хъæбатыр Дзæрæхохты Уарийы фырт Хадзы-Мурат.

Хадзы-Мураты фыдæлтæ Цъамадæй алыгъдысты кæддæр. Мах æй куыд бамбæрстам, афтæмæй уый быдырæй æрбацыд æмæ Цъамадмæ ссыд, цæмæй йыл уыдон зарæг скæной. Хъазгæмхасæн ма афтæ дæр бакодта:

– Кæд мыл хорз зарæг скæнат, уæд уæ быдырмæ алидзын кæндзынæн...

Зарæг мæ зæрдыл нал лæууы, фæлæ ма дзы дыууæ рæнхъы хъуыды

кæнын: «Зæронд сомихаг сомтæ сайдта, Дзæрæхохты Хадзы-Мурат йæ карды фындзæй сотнæ скарста».

Рацыд бирæ азтæ уæдæй. Хъысмæт афтæ стæрхон кодта, æмæ йыл æвдайæм азты пьесæ ныффыстон, æвдыстой йæ Ирон театры, рацыд мыхуыры дæр (фыццаг хатт æй Цъамады куы федтон, уæд та мыл цыд дæс азы). Диссаджы лæг уыдис Хадзы-Мурат, ноджы диссагдæр та, йæ кой æрæджиау куыд айхъуыст, уый...

Цæвиттон, мин фарагстæдæ æртын æртыккæгæм азы Мæскуыйы уыдис фембæлд Гражданæг хæсты активон архайджытæн. Уыдис дзы Ирыстонæй дæр. Уым цæгатагтæ куы базыдтой Ирыстонæй кæйдæрты, уæд бафарстой: «Æмæ Дзæрæхохты Хадзы-Мурат кæм ис? Цæуылнæ æрцыд?»

Цæгатагтæ ирæттыл дисгæнгæ æрæмбырд сты, уыдон æй иууылдæр зыдтой... Ирæттæ фæкуыддæр сты. Хадзы-Мурат афтæ хъуыстгонд нæма уыд... Ничи йын ницы загъта... Нæ йæ фæхуыдтой Мæскуымæ семæ... Уалынмæ уым Хадзы-Мураты диссаджы хъæбатыр сгуыхтдзинæдтæ куы рабæрæг сты, уæд æй... Уым, Мæскуыйы балæуын кодтой... Цæгатагтæ йæ иууылдæр зыдтой. Уый дæр сæ алкæмæ йæ номæй дзырдта... цинтæ... мондæгтæ...

Уæдæй фæстæмæ йæ кой тынгдæр айхъуыст... Уыдис æм Сырх Тырысайы орденæ дыууæ. Уый тынг стыр хъуыддаг уыд уæд.

Хадзы-Мураты йæ диссаджы сгуыхтдзинæдты тыххæй рахуыдтой «Цæгатаг Чапаев». Ис уым йæ номыл уынг, фæз. Ленинграды революцион музейы йын ис сæрмагонд бынат... Фæзынд гражданæг хæсты хъæбатыры номыл Ирыстоны дæр колхоз, стæй уынг нæ горæты...

Фæлæ... 1941 азы та мæ цæстыты раз февзæрд, гыццыл лæппу ма куы уыдтæн, уæд æй цы хуызæнæй федтон, ахæм хуызы. Уый уыдис афтæ.

Хæсты фыццаг бонты æз цы æфсæддон хайы хæцыдтæн, уырдаæм фронтæ æрæфтыд ирон газет, йæ раззаг фарсыл Дзæрæхохты Хадзы-Мураты ныв. Раст æй иухатт Цъамады, гыццыл лæппу ма куы уыдтæн, уæд цы дарæсы федтон, ахæм дарæсы. Газеты мыхуыргонд уыдис Хадзы-Мураты раныхас хæсты фыццаг бон горæт Владикавказы Сæрибары фæзы митинджы: «Хорз адаæм! Тохы бон ныккодта, хъæбатыр тохы бон. Фыдгулæн йæ цæсты сындз фестады-

сты нæ дзыллæйы бартæ, нæ амонд, нæ диссаджы хъуыддæгтæ. Нæ бæстæ ис зын уавæры. Зын уавæры уыдис мидхæсты рæстæг дæр. Уæд махæн нæ райгуыраен бæстæ æрыгон уыд, æнæхъару, лæмæгъ, афтæмæй йæм æрбалæбурдтой фæсарæйнаг цъулбертæ, фæлæ пырхгонд æрцыдысты. Ныртæккæ дæр та нæм æрбабырстой немыцаг тыхгæнджытæ, ныххурх кæнынмæ нæ хъавынц, фæлæ мах нæ фæтæрсдзыстæм. Мæныл цæуы дæс æмæ æртиссæдз азæй фылдæр, фæлæ афтæ зæронд нæма дæн, æмæ, куы бахъæуа, уæд Дзæрæхохты Уарийы фырт Хадзы-Мурат знаджы ныхмæ ма 'рлæууа... Кавказæгты хæххон цæргæстæ хуыдтой хæсты, æгаддзинад сæ сæрмæ никуы æрхастой. Дард, Мæскуыйы цур, гитлеронтимæ æнауæрдон тох кæны нæ хæххон цæргæс Плиты Иссæ. Уый сæрвыста йæ минæвары ардæм. Иры лæппутæм... Æххуыс æй бахъуыд...

Фæндараст, нæ буц кæстæртæ! Нæртоны ном ма фæчъизи кæнут... Кадимæ ахæссут нæ хъæбатыр фыдæлты ном!»

Тынг бирæ хъæбатырдзинадтæ равдыста Хадзы-Мурат граждайнаг хæсты рæстæг. Уыдис æрдзæй æхсарджын хæстон. Царды зилдухæнты æгæр чи бахаудта, ахæм хæдахуыр командир. Цыфæнды уавæры дæр тынг арæхст. Уæлдай тынгдæр та арæхст æхсæвыгон. Æнæнхъæладжы-иу искуыцæй æваст фæзынд, йæ размæ цы фæуыдаид, уый æнауæрдонæй къуыхтæ кодта.

Иухатт мæйдар æхсæвы фондз æмæ ссæдз барæгимæ знаджы полкъмæ бабырста æмæ йæ ныххæлиу кодта... Фæсахсæвæр афицерты æд штаб сæ бæхты фæсарц æрбахастой. Инæлар Красновы дæр æрцахста. Суанг ма паддзахи æфсады куы уыд, уæд цыппар «Георгийы» райста йæ хъæбатырдзинады тыххæй. Ныр, цæгаты куы хæцыд Архангельскмæ хæстæг, ноджы диссагдæр сгуыхтдзинадтæ та уæд равдыста. Æхсæзæм Сырх æфсады хицау Уборевич ын йæхæдæг бакодта йæ риуыл Сырх Тырысайы орден.

Цæгаты цæрджытæ йыл æмбисæндтæ арæзтой. Йæ кой иу хъæуæй иннæмæ йæ разæй цыдис.

Иу æмбисонд дзы уыди мæнæ ахæм (цæгатаг легендæ):

– Мæтыхтау, дам, сæхи ныццавтой фурды фалейаг хъæрццыгъатæ Уæрæсейы цæгатаг хайыл... Сæ салдат кæуылты ацыд, уым зæхх сыгъди... Адæм фæлыгъдысты хъæдмæ. Хъæдæй лыгъдысты сырдатæ... Дæтты кæсаг нал уыд... Мæргътæ уæлæрвты зилдух кодтой, зæххыл

каем а̀рбадтаиккой, уый нэ уыд. Уæд, дам, ма̀ргътæм сдзынæзта æххуысагур урсдадали зæронд ус. Фехъуыста, дам ын йæ сагъæс урсдæллагхъуыр бæлон æмæ Ма̀скуымæ фæтахт... Их æй хоста, къæвда йыл цыди, æрхауынмæ йæ бирæ нал хъуыд, афтæ Ильичы рудзынгыл абадт. Фехъусын кодта хабар æмæ уаты астаумæ мардæй æрхауд... Йæ хуыздæр æфсæддонты арвыста Ленин цæгатмæ. Уыдоны æхсæн, дам, уыдис иу ацæргæ хæстон, саунымæтджын. Йæ нымæты фæдджитæ-иу куы систа, уæд-иу сбон, куы-иу сæ æруагъта, уæд-иу бахсæв. Йе 'хсаргард – æрвон фатау... Не 'нæхуынд уазджытæн, дам, сæ сæр сæ кой ссис... Сæрибаргонд цæуынц хъæутæ, нымæтджыныл цæст нæ хæцы. Фæлæ, дам, уæддæр иу хъæуы адæм йæ размæ фесты.

– Чи дæ ды? – фæрсынц æй.

– Хадзы-Мурат...

– Хадзы-Мурат нæ дæ... Уый уæларвон у, йæ нымæт, йе 'хсаргард дæр – уæларвон.

Барæг бахудт, æрхызт йæ бæхæй æмæ хистæртæм бацыд... Уый, дам, æз дæн, дæлæмæ дæр-уæлæмæ дæр Хадзы-Мурат, уæларвон нæ, фæлæ зилгæйаг. Мæ фыдæлтæ та, дам, райгуырдысты Цъамады... Ис, дам, ахæм хъæу Ирыстоны, Хъæриуы хохрæбын...

Хъайттаты Сергейы чиныг «Ирон хабæрттæ»-йæ ист

ХИСТÆРЫ РÆВДЫД – КÆСТÆРЫ МИДБЫЛХУДТ

ТАЛЫНГ ÆРБАЦÆУДЗÆН

Мæйдар æхсæв чысыл Абешкæтæм сæ сыхаг Кати бауад. Дуæрттæ æмæ рудзгуытæ уыдысты æхгæд.

Кати бауайдзæф кодта Абешкæйы мадæн:

– Дæ хорзæхæй, дуармæ фыдих кæны? Тæвды уæм сулæфæн куынае ис, – æмæ рудзынг гом кæнынмæ бавнæлдта.

Абешкæ æрдиагæнгæ Катийы фæччитыл æрбатыхст æмæ йын ныллæгстæ кодта:

– Рудзынг ма бакæн, талынг æрбацæудзæн.

СÆЛИЙЫ НОГ КЪАБА

Уардис йæ чызг Сæлийæн Фыццагæм маймæ бахуыдта сырххулон джиппæйфыст хуымацаей къаба.

Хорз ыл фидыдта, æмæ фыр цинаей скафид.

– Ралас æй ныр, науæд бæрæгбонмæ счъизи уыздæн, – загъта йын йæ мад.

Сæлийы фæндыд, йæ ног дарæс ын йæ ‘мбæлттæ куы федтаиккой, уый.

– Гыцци, абон ма мын æй ма уæлæ ныууадз, райсом æй нал скæндзынæн.

– Æдзух дæхи фæнд тæрыс, ма хур, æмæ уый хорз нæу. Фæлæ та фæуæд афтæ. Ныр цу уæдæ дæлæ Биботæм ныууай – нæ хъаз уыдон хъазтимæ хизы, æмæ йæ сдав.

Сæли гæппытæгæнгæ атахт. Биботы хъазтæ йæм алырдыгæй сæ къубæлттæ байвæзтой, хъæрæй бæстæ сæ сæрыл систой. Иу хъаз ын йæ къахыл дæр фæхæцыд. Уый уæддæр сæхи хъазы æрцахста æмæ йæ хæдзармæ рацæйхаста.

Биботы куыдз Мила хуыссыд дуары раз. Сывæллоны куы ауыдта, уæд йæхимидæг бахъырныдта. Уалынмæ йæ хъустыл ауад Сæлийы хъазы «сс-сс-с». Куыдз сабийыл срæйдта æмæ йæ расырдта, Сæли ныццъæхахст ласта æмæ лидзынмæ фæци. Мила дæр, сæ кæртæй искæмæн исты чи ауагътаид, ахæм куыдз нæ уыд. Уайтагъд ын йæ къабайы фæччи ацахста æмæ йæ æрфаста. Сæ хъæрма бинонтæ рауадысты æмæ чызджы куыдзæй баиргæвтой.

Сæлийы зæрдæ мæстæй атыппыр, бæргæ ма фæфæсмон кодта, йæ мадмæ кæй нæ байхъуыста, уый тыххæй æмæ хъазыл йæ пырх акалдта:

— Ды мыл сардыдтай куыдзы, ды йын кодтай «сс-сс-с», зæгъгæ.

СЕ ‘ВЗÆГТÆ САСТ СТЫ?

Ирæ цард æмæ куыста горæты. Йæ гыццыл чызг Наташæ та хъæуы Ирæйы мадмæ хъомыл кодта.

Наташæйæн скъоламæ цæуын афон куы ‘рцыдис, уæд æй Ирæ хъæуæй горæтмæ ‘ркодта.

Чызг иунæг дамгъæ, иунæг уырыссаг дзырд дæр нæ зыдта.

Ирæ йæ скъоламæ цæттæ кодта. Амыдта йын дамгъæтæ, æмдзæвгæтæ.

Чызг афтæ зæрдæргъæвд разынд, æмæ йæ мады цинаен кæрон дæр нал уыд.

Иухатт ын Ирæ афтæ зæгъы:

– Цæй, хъæбул, уырыссагау дзураем, цæмæй де ‘взаг асæтта, æмæ, скъоламæ куы бацæуай, уæд дын æнцондæр уа...

Наташæ йæ мады афарста:

– Гыцци, æмæ скъоламæ чи цæуы, уыдонæн иууылдæр се ‘взæгтæ саст сты?

Ирæ йын йæ ныхасыл бахудт.

Наташæ йæ мадмæ фæрсæджы каст бакодта.

ГАГИТЫ ГÆДЫ

Гаги æртæ боны дæргъы артау сыгъд. Ныр тæвд нал у, фæлæ йæ уæрджытæ йæ быны дыдæгтæ кæнынц, амæллæг: йæ цæстытæ æмæ йæ дæндæгтæ цыма ацы рынчынай стырдæр фесты, афтæ зынынц, йæ фындз цыргъай баззад. Йæ зæрдæ хæрд нæ агуры.

Йæ мад Фединкæ йын лæгъстæ кæны:

– Иучысыл исты ахæр, цæмæй дæ къахыл слæууай, дохтыр дæр дын афтæ куы амонь.

Гаги йæ мæллæг цонг хъæццулы бынай уæззаугай раласы. Кæрдзын зырзыргæнгæ йæ къухмæ райста. Иу комдзаг дзы акодта. Цыма æнаехъæн кæрдзын уыд, уыйау йæ дзыхы ныццахадыдта, æмæ йæ мадæн загъта:

– Гыцци, туаг лауыз ма мын скæн.

Мад ын æнхъызæнай уайтагъд ацæттæ кодта чысыл, уæздан конд лауызтæ. Къаннаг стол ын сынтæджы фарсмæ баввахс кодта.

Лауызтæ йын тæбæгъы æрæвæрдта, йæхæдæг иннæ уат æфснайынмæ бауад.

Гаги иу лауыз тых æмæ амæлттæй бахордта, стæй, цыма стыр уæззау куыст бакодта, уыйау бафæлдæхт æмæ йæ сæр уæззауæй базыл æруагъта.

Сæ гæды Гагийы хаймæ сгæпп кодта. Йæ лауызтæй йын иу йæ дзыхы фелвæста. Лæппу йæ куы федта, уæд ыл фæхъæр кодта. Гæды

дәр әй аппәрста әмә иннә уатмә балыгъд. Чысыл фәстәдәр та иннә уатәй йә мады хьәр райхьуыст:

– Ёцитт, бындар фәуай!

Гәды та уырдыгәй дәр ралыгъд. Дуары акомкоммә тыргъы йә фәстаг кьәхтыл сбадт әнкъардәй әмә йәхимидәг хьуыр-хьуыр кәны.

Гаги гәдыйы афтә әнкъардәй бадгә куы федта, уәд әм афтә фәкаст, цыма йын цы әртә ләппыны ис, уыдон әххормагәй мәлынц, әмә йәхи куы кәмә сәдзәсгом кәны, куы та кәмә, фәләә йә алы ранәй дәр расурынц. Ныр стыр сагъәсы бахауд йә ләппынты тых-хәй, хәринагән ма сын цы самал кәна.

Гаги гәдымә бирә фәкаст, стәй йә мадмә фәдзырдта:

– Гыцци, ардәм-ма рацу!

Фединкә йәм бацыд:

– Цы кәныс, дә сәрыл хаст фәуон?

– Гыцци, зәгъәм, әз тынг стонг куы уаин, әмә мын бахәринаг куы ницы уайд, уәд ды куыд кәнис?

– Хуыцау бахизәд уыцы дугәй, мә хьәбул, цәмән мә фәрсыс?

– Цәмән, цә, нә гәды мәнмә әрбацыд, цәмәй йә ләппынтән хәринаг самал кодтаид. Ёз әй асырдтон. Дәумә бацыд. Ды дәр та йә расырдтай. Цы хьуамә кәна? Тәригъәд нәу, гыцци?

– Дә нывонд фәуәд мә сәр, кәд дә ацы мәлләгәй уый не ‘ндавы...

– Куыд мә уый не ‘ндавы? Акәс-ма йәм, акәс, куыд сагъәс кәны.

Фединкә бацыд иннә уатмә. Гагийән цы әхсыр рахсыста, уымәй агуывзә байдзаг кодта, цы ма дзы баззад, уый гәдыйы кьусы ныккод-та әмә йә гәдыйы ләппынты раз әрәвәрдта.

МАДЫ ЗӘРДӘ

Мад... Ныййарәг Мад, куыд адджын, куыд зынаргъ дә. Ды царддәттәг дә, цыдәриддәр әмә чидәриддәр царддәттәг у, уый та зынаргъ у. Адәймаг цы зәххыл райгуыр дәмә схьомыл, уый дәр царддәттәг у, әмә Райгуырән бәстә дәр зынаргъ әмә адджын уымән у.

Мад зынаргъ у, фәлә мадән та иууыл зынаргъдәр әмә адджындәр йә хьәбул у. Афтә куына уайд, уәд Мад хьәбулән, суанг гуыбыны равзәрдәй фәстәмә цы зындзинаәдтә әмә фыдәбәттә бавзары, уыдон нә барид, нә быхсид.

Ёз хьәуы схьомыл дән, мә зәрдыл ләууы абонау: зымәгон

даргъ æхсæвты-иу сыхы устытæ иу хæдзармæ æрæмбырд сты æмæ-иу æхсæвбадæн кодтой, алчи йæ зымæгон фæсмыны ми кодта. Устытæй-иу алчи тырныдта йæ сабибонтæй исты цымыдисаг хабар радзурынмæ. Мах, сывæллæттæ дæр, цымыдис кодтам æмæ-иу сæм хъуыстам, цалынмæ нæ хуыссæг ахста, уæдмæ.

Иу ус ахæм хабар радзырдта:

«Хъугæн йæ роды аргæвстой. Изæры йæм æй дзидзи дарынмæ куынауал бакодтой, уæд хъуг райдыдта уасын, агуырда йæ роды, æхсæв-бонмæ нæ банцад йæ уасынæй, райсом дæр род куынæ разынд, уæд йæ бæттæн раскъуыдта, ратыдта скъæты дуар дæр, кæртмæ ралыгъд æмæ, фæйнæгыл йæ хъæбулы туг куы ауыдта, уæд райдыдта богъ-богъ кæнын. Йæ сæр тугæйдзаг фæйнæгыл авæрдта, йæ къæхтæй тугæйдзаг сыджыт райдыдта къахын. Нымбырд ыл сты сыхæгтæ. Мад-сылгоймæгтæ сæ цæссыгтæ калдтой, роды дзидзайæ сæхи нал фæхъæстæ кодтой. Мах – сывæллæттæ дæр сæм кастыстæм æмæ нæ цæссыг калдтам».

Иу ус та ахæм хабар радзырдта:

«Нæ хæдзары тыргъы цары иу тæхаг цъиу ахстон скодта. Цасдæр рæстæджы фæстæ ратах-батах райдыдта, йæ дзыхы-иу куы цы бахаста ахстонмæ, куы цы. Æрæджиу ахстонæй лопъосæр лæппынтæ сæ сæртæ радардтой. Мад-иу сын хæринаг æрбахаста æмæ-иу хæринаг куы кæй дзыхы фæттыста, куы кæй.

Сыхэгты кѣбѣда лѣппутѣ сѣ куы федтой, уѣд куыддѣрты ахстонмѣ сбырыдысты ѣмѣ лѣппынты райстой. Мад-цѣиу та хѣринаг ѣрбахаста. Лѣппынтѣй йѣм йѣ дзых ничиуал схѣлиу кодта, йѣ сѣр ѣм ничиуал радардта, уѣд Мад-цѣиу ратѣх-батѣх байдыдта, цѣиу-цѣиу кодта, цѣиу, цѣиу, цѣиу фесты мѣ хѣбултѣ, зѣггѣ? Лѣппынтѣ куы никуы разындысты, уѣд йѣ кѣубал аскѣуыдта йѣ кѣахѣй».

Устытѣ алыхуызон ныхѣстѣ кодтой, чи дзырдта, зѣггѣ, цѣиуы кѣахты уыйбѣрц тых нѣй, ѣмѣ йѣ кѣубал аскѣуына, чи дзырдта, зѣггѣ, мады уарзондзинад хѣбулмѣ афтѣ тыхджын у, ѣмѣ йѣм разындаид уыйбѣрц тых. Ёз нѣ зонын, цас раст у, фѣлѣ мах – сывѣллѣтты – бауырныдта, ѣмѣ ѣрѣнкѣрд стѣм.

Мѣхѣдѣг ныр ас адѣймаг дѣн, мѣ мад а дунейѣ раджы ахицѣн, дзѣнѣты бадѣд, фѣлѣ, знонау мѣ зѣрдыл лѣууынц йѣ рѣвдыд ныхѣстѣ, йѣ хѣарм хѣѣбыс, мѣ уд, мѣ дзѣец – йѣ хѣѣбысы абадын уыд, йѣ ‘фѣѣджы атыхсын. Уымѣн йѣ цѣф дѣр нѣ рыст, йѣ ‘лггыст та арфѣйы хуызѣн уыд.

Истауыл-иу мѣм куы смѣсты, уѣд-иу йѣ стыр ѣфхѣрд уыд, мауал мѣ ахѣѣбыс кѣна, «дѣ нывонд фѣуон» мын мауал загѣа.

Иухатт мѣм цѣуылдѣр смѣсты, йѣ хѣѣбысмѣ мѣ нал уаггѣа. Уѣд ын ѣз афтѣ: «Мѣ мард фен, куынѣ мѣ ахѣѣбыс кѣнай». Мѣхѣдѣг йѣ цурѣй алыггѣѣн. Уый мѣ расур-басур байдыдта, цалынмѣ мѣ ѣрцахста ѣмѣ мын ахѣѣбыс кодта, уѣдмѣ мѣ нѣ ныууаггѣа, цыма ѣцѣг амардаин, уымѣй мын тарст.

Мады уарзондзинады тыххѣй цас ѣмбисѣндтѣ ис: «Мады ад кѣны», «Мады хойѣ мады ад цѣуы», «Ныййарѣг мады ад кѣны». Ёмѣ сѣ чи фѣнымайдзѣн?

Мад ѣмѣ хѣѣбулы уарзондзинад афтѣ тыхджын у, ѣмѣ сѣ ахицѣн кѣнын никѣй бон у, ѣрмѣст сѣ иунѣг удхѣссѣг ахицѣн кѣны, уымѣ разыны ахѣм тых, фѣлѣ, хѣѣбул мады ингѣнмѣ куы бацѣуы, хѣѣбул йѣ кѣух мады сыджыт ѣмѣ цыртыл куы авѣры, уѣд дѣр цыма мады буары хѣарм банкѣары, афтѣ фѣкѣсы хѣѣбулмѣ; йѣ ингѣны риуыл цы дидинджытѣ сзайы, уыдон цыма мады ѣнкѣараг зѣрдѣйѣ сзайынц, цѣмѣй хѣѣбул сѣ уындѣй ѣхцондзинад райса, афтѣ йѣм фѣкѣсы.

Мады зѣрдѣйы уарзт ничи ѣмѣ ницы ферох кѣнын кѣндзѣн. Уый ѣрдзы закѣон у.

Дунейы фарн, ныййарѣг мады зѣрдѣ макуы фѣериссын кѣн!

МЭЙЫ ЦАУТЫЛ АФЭЛГЭСТ

► **15 мартыйы** Цагат Ирыстоны официалон ағьдауаё байгом туристон-рекреацион комплекс «Мамысон». Кадджын мадзалы архайдтой РЦИ-Аланийы Сэргьлаууаё Сергей Меняйло, Кавказ. РФ-ы генералон директор Андрей Юмшанов, Уэрәсейы Президенты аххәстбарджын минәвары хәдиваё Цагат Кавказы федералон зылды Владимир Надыкто. Туристон комплекс аххәстәй арәзт фәуыздән 2030-әм азмә. Фәлә уәдмә дәр туристтән фадат уыздән нырыккон хәххон трассәтыл ацәуынән, аләмәты рәсугьд әрдзы нывтә фенынән, панорамон кафетә әмә фысымуәттә бәбәрәг кәнынән.

► **18 мартыйы** Национ наукон чиныгдоны уыз Уэрәсейы сгуыхт артисткә Реуазты Симәйы нотәты әмбырдгонды презентаци. Ахуырадон әрмәгмә хаст әрцыдысты ирон фәндырән пьесәтә, этюдтә, зарджытә. Презентаци баст уыди, Реуазты Симәйы райгуырдыл 95 азы кәй сәххәст, уымә. Симә 60 азәй фылдәр фәкуыста республикәйы колледжы, 40 азәй фылдәр та уыди адәмон инструментты оркестры солисткә.

► **28 мартыйы** Сәрмагонд әфсәддон операцийы йе ‘фсәддон хәс аххәст кәнгәйә фәмард Уэрәсейы Хьәбатыр Тыбылаты Георгийы фырт Марат. 3 апрелы әвәрд әрцыд Дзәуджыхьәуы Намысы Аллейы. Ирыстоны иузәрдион хьәбулән фәстаг фәндараст зәгьынмә әрбацыдысты республикәйы цәрджытә әмә алы регионты минавәрттә.

► **1 апрелы** Цагат Ирыстоны Мыхуыры әмә дзыллон хабархәссәг фәрәзты комитеты сәрдәрәй нысангонд әрцыд Пхаләгаты Светлана.

► **8 апрелы** Налцыччы уыз Кәсәг-Балхьары Республикәйы литературон журнал «Минги-Тау» әмә «Мах дуг»-ы кусджыты фембәлд. Ныхас цыд дарддәры әмгуыстад әмә литературәйы фәрцы хәлардзинады ахастдзинәдтә фидардәр кәныныл.

Переводчик А. В. ЗОЛОЕВ
Корректор А. К. КАРГАЕВА
Дизайн, верстка А. А. ГАБИСОВ

ЕЖЕМЕСЯЧНЫЙ ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ
И ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ «МАХ ДУГ»

Главный редактор: ХЕТАГУРОВА Оксана Нодаровна

Журнал зарегистрирован в Управлении Федеральной службы по надзору
в сфере связи, информационных технологий и массовых коммуникаций
по Республике Северная Осетия-Алания.

Свидетельство о регистрации ПИ № ТУ 15-00148 от 9 июня 2017 г.

Учредитель: Комитет по делам печати и массовых коммуникаций
Республики Северная Осетия-Алания
Адрес учредителя: 362003, г. Владикавказ, ул. Димитрова, 2, офис 202

Порядковый номер выпуска: № 4. 2025 г.
Подписано в печать 09.04.2025 г. Выход в свет: 16.04.2025 г.
Индекс: 732447. Тираж 900 экз. Заказ № 109. Цена свободная
Формат 60х90 1/16. Бум. офсет. № 80 г./м². Вклейка 1 печ. л. мелованная

Гарнитура шрифта Times New Iron
Печать офсетная. Усл. печ. л. 9. Учетно-изд. л. 14, 88

Адрес редакции и издателя: 362008, г. Владикавказ, пр. Коста, 11
E-mail редакции: mahdug@mail.ru; адрес сайта: <http://www.mahdug.ru>
Тел.: гл. редактор – 25-09-64; шеф-редактор, корректор – 25-09-74;
редакторы прозы, поэзии и критики – 25-20-52; бухгалтерия, компьютер. – 25-22-47

Адрес типографии: ОАО «Осетия-Полиграфсервис»
РСО-Алания, 362015, г. Владикавказ, пр. Коста, 11. Дом печати

Редакци авторы хъуыдытимæ алкаæд разы нæ вæййы.

Журналы цы æрмæг рацæуа, уымæй æндæр мыхуырон оргæн куы пайда кæна,
уæд хъуамæ амынд уа, «Мах дуг»-æй ист кæй у, уый.

Журналмæ цы кхуыхыстытæ лæвард цауынц, уыдон редакци рецензи
нæ кæны, стæй сæ автортæн фæстæмæ не здахы.

*Цард-цæрæнбонты цу,
цу, Ирыстон, цу,
цæвиттойнаг адæмы рæгъы, цу!
БИАЗЫРТЫ Кромвел*

